

Universitat
de les Illes Balears

TESI DOCTORAL

2015

**Programa de Doctorat
Perspectives Metodològiques de la Investigació
Històrica i Historicoartística**

**ÀNIMA I VALOR DEL PATRIMONI CONSTRUÏT
REHABILITACIÓ I NOUS USOS DELS BÉNS
D'INTERÈS CULTURAL
(MALLORCA, 1985-2015)**

Volum I

JORDI MESTRE QUETGLAS

Director: FRANCISCO JOSÉ FALERO FOLGOSO

ÍNDEX

Volum I

0.	Abstracts.....	pàg. 5
1.	Introducció.....	pàg. 11
2.	Objectius.....	pàg. 14
3.	Plantejament metodològic.....	pàg. 15
4.	Fonts.....	pàg. 17
	4.1. Arxivístiques.....	pàg. 17
	4.2. Bibliogràfiques.....	pàg. 17
	4.3. Electròniques.....	pàg. 18
	4.4. Orals.....	pàg. 19
5.	Tutela, protecció, conservació i rehabilitació del patrimoni arquitectònic	pàg. 21
	5.1. Evolució històrica i context general.....	pàg. 22
	5.2. Antecedents a l'Estat Espanyol.....	pàg. 46
	5.3. Estat de la qüestió.....	pàg. 60
6.	Anàlisi de casos.....	pàg. 80
	6.1. Edificis Residencials.....	pàg. 83
	6.2. Edificis Defensius.....	pàg. 114
	6.3. Edificis Religiosos.....	pàg. 127

6.4. Edificis Comercials i Fabrils.....	pàg. 141
6.5. Edificis Institucionals.....	pàg. 151
7. Ànima i valor del patrimoni construït: conclusions	pàg. 158
8. Bibliografia.....	pàg. 171
8.1. Bibliografia general.....	pàg. 172
8.2. Bibliografia Estatal.....	pàg. 183
8.3. Bibliografia Illes Balears.....	pàg. 201

Volum II

9.	Casística.....	pàg. 5
9.1.	Edificis Residencials.....	pàg. 6
9.2.	Edificis Defensius.....	pàg. 288
9.3.	Edificis Religiosos.....	pàg. 386
9.4.	Edificis Comercials i Fabrils.....	pàg. 510
9.5.	Edificis Institucionals.....	pàg. 569

0. Abstracts

Ànima i valor del patrimoni construït. Rehabilitació i nous usos del Béns d'Interès Cultural (Mallorca, 1985-2015)

La Llei de 1985, va marcar un abans i un després en el tractament del patrimoni, ja que amb l'arribada de la democràcia hi va haver noves demandes per part de la societat que abans no havien estat possibles i que feu que aflorés una nova sensibilitat, una nova actitud i un nou respecte cap aquest.

Els objectius del treball consisteixen en estudiar la valoració, les mesures de protecció i les rehabilitacions fetes a Mallorca sobre el patrimoni construït entre 1985 i 2015, concretament aquell que ha estat declarat bé d'interès cultural i al qual se li ha donat un nou ús. Analitzar els criteris seguits per a la seva rehabilitació i veure quins han estat, són i seran els valors del bé i si aquest conserva la seva ànima i se'n fa un ús adequat.

La justificació cronològica va des de 1985, any de promulgació de la Llei de Patrimoni Històric Espanyol, fins a 2015.

Les tipologies estudiades segueixen la classificació legal, aquestes són: edificis residencials, edificis militars, edificis religiosos que ja no pertanyen a l'església, edificis comercials, fabrils i edificis institucionals. S'han descartat els béns eclesiàstics, ja que aquests estan tractats de manera diferenciada dins de la llei, per seguir mantenint la seva funció originària de culte. Un fet que no impedeix que aquest patrimoni estigui al servei de la societat, mitjançant un acord de col·laboració entre l'Estat i la Institució Eclesiàstica.

L'estructura del treball es divideix en nou apartats:

- Introducció.
- Objectius.
- Metodologia.
- Fonts (arxivístiques, bibliogràfiques, electròniques i orals).

- Tutela, protecció, conservació i rehabilitació del patrimoni arquitectònic: aproximació històrica i context general, antecedents a l'Estat Espanyol i estat de la qüestió).
- Anàlisi de casos (edificis residencials, edificis militars, edificis religiosos, edificis comercials, edificis fabrils i edificis institucionals).
- Ànima i valor del patrimoni construït: conclusions.
- Bibliografia (general, estatal i autonòmica).
- El segon volum hi ha la casuística estudiada, aquest conté els mateixos punts que l'apartat anàlisi de casos del volum I, de fet s'anomenen igual ja que en realitat el que fa és ampliar-nos la informació de cada un d'ells.

Les conclusions de l'estudi són les següents:

- Des de la promulgació de la Llei de Patrimoni Històric Espanyol de 1985, passant per la de Patrimoni Històric de les Illes Balears de 1998 i fins al dia d'avui, les declaracions de bé d'interès cultural han anat sent més completes i estan millor documentades pel que fa als seus valors, protecció, intervencions i usos.
- Les diferents intervencions rehabilitadores de cada vegada s'han anat ajustant més al que dicta la llei, no obstant ens trobem que moltes d'elles encara presenten moltes deficiències i irregularitats.
- Trobem a faltar intervencions i valoracions dutes a terme per equips multidisciplinaris per a un millor estudi i definició dels valors d'aquest patrimoni construït, mitjançant els quals poder dur a terme rehabilitacions més adients a la llei i les cartes internacionals de *restauro*. Així com que els nous usos permetin una convivència de passat, present i futur. També hi ha una manca interpretació i divulgació del monument tal com marca la legislació.

Alma y valor del patrimonio construido. Rehabilitación y nuevos usos de los Bienes de Interés Cultural. (Mallorca, 1985-2015)

La Ley de 1985, marcó un antes y un después en el trato dado patrimonio. Con la llegada de la democracia hubo nuevas demandas por parte de la sociedad que antes no habían sido posibles, apareciendo una nueva sensibilidad, una nueva actitud y un nuevo respeto hacia dicho patrimonio.

Los objetivos del trabajo realizado son los de estudiar el valor del patrimonio construido en Mallorca, su protección y las rehabilitaciones hechas sobre este entre 1985 y 2015. Concretamente aquel que ha sido declarado bien de interés cultural y al que se le ha dado un nuevo uso. Analizar los criterios seguidos para su rehabilitación y ver los valores que ha tenido, los que tiene y los que tendrá en un futuro, si conserva su alma y si su nuevo uso es el adecuado.

La cronología del estudio parte de la promulgación de la Ley de Patrimonio Histórico Español el año 1985 y se prolonga hasta el 2015.

Las tipologías estudiadas siguen las que dicta la ley: edificios residenciales, edificios militares, edificios religiosos, edificios comerciales, edificios fabriles, y edificios institucionales. Se han descartado los bienes eclesiásticos ya que legislativamente tienen un trato diferenciado, al entenderse que siguen manteniendo su función originaria de culto. Siendo este un hecho que no impide que este patrimonio esté al servicio de la sociedad, fruto del acuerdo de colaboración entre Estado e Iglesia Católica.

La estructura del trabajo se divide en nueve apartados:

- Introducción.
- Objetivos.
- Metodología.
- Fuentes (archivísticas, bibliográficas, electrónicas y orales).
- Tutela, protección, conservación y rehabilitación del patrimonio arquitectónico: aproximación histórica y contexto general, antecedentes en el Estado Español y estado de la cuestión.

- Análisis de casos (edificios residenciales, edificios militares, edificios religiosos, edificios comerciales, edificios fabriles y edificios institucionales).
- Alma y valor del patrimonio construido: conclusiones.
- Bibliografía (general, estatal y autonómica).
- Un segundo volumen que contiene la casuística estudiada, en el encontramos una correspondencia con el apartado de análisis de casos del volumen I, coincidiendo los títulos ya que en éste se amplía la información de cada caso.

Las conclusiones del estudio son las siguientes:

- Desde la promulgación de la Ley de Patrimonio Histórico Español de 1985, pasando por la Ley de Patrimonio de las Islas Baleares de 1998 y hasta hoy en día, las declaraciones de bien de interés cultural han sido más completas y están mejor documentadas (valores, protección, intervenciones y usos).
- Las diferentes intervenciones de rehabilitación se han ido ajustando de cada vez más al dictado de la ley, no obstante en muchas de ellas aún hay deficiencias e irregularidades.
- Encontramos a faltar que algunos estudios i propuestas de intervención no siempre estén realizados por equipos multidisciplinares, un hecho que permitiría una mejor valoración i definición de este patrimonio construido, para así poder llevar a término intervenciones y rehabilitaciones más adecuadas a la ley y a las cartas de *restauro* internacionales. Un hecho que permitiría que el nuevo uso tuviese una mejor convivencia entre pasado, presente y futuro. También nos hemos encontrado con una falta de interpretación y de divulgación del monumento tal como exige la legislación.

The Soul and the Value of the Building Heritage. Restoration and new uses of *Béns d'Interès Cultural*¹ (Mallorca, 1985-2015)

This work is the result of the study and evaluation of the measures of protection and the restoration of Majorcan building heritage from 1985 to 2015, for those buildings have been declared BIC and have been given a new use. To analyse the restoration criteria and to check the past, current and future value of the buildings, to see if this heritage still has soul and if the new use is the appropriate one.

The chronology starts with the proclamation of the Spanish Historic Heritage Law from 1985 until 2015. This law was a new beginning after Franco's dictatorship, where society demands, new sensibilities, new attitudes and respect towards heritage were possible thanks to democracy.

The typologies we study are the ones that conform to the law: residential, military, religious, commercial and factories, and institutional buildings. Ecclesiastical heritage buildings whose use has not changed are not included in this study, because they have a special status in law, being at the service of and for the enjoyment of society thanks to an agreement between the State and the Catholic Institution.

The structure of the thesis is been divided into nine chapters:

- Introduction.
- Objectives.
- Methodology.
- Sources (archives, bibliography, electronic and oral).
- Building Heritage protection, conservation and restoration: historical approach and general context; Spanish Estate history and antecedents;

¹ A **Bé d'Interès Cultural** is a category of the heritage register in Spain. The term literally means "Good (in the sense of economics) of Cultural Interest", although a better translation could be "Heritage of Cultural Interest".

analysis of cases (residential, military, religious, commercial and factories, and institutional buildings).

- The soul and value of Building Heritage: conclusions.
- Bibliography (general, Spanish Estate and Balearic Islands)
- The last chapter (volume II) contains a broad study of all the buildings included in this work.

The conclusions of this study are as follows:

- From promulgation of the Law of Spanish Historic Heritage of 1985, through to the Balearic Islands Historic Heritage Law of 1998 to the present day, declaration of *Bé d'Interès Cultural* are more complete and better documented (values, protection, interventions and uses).
- Restoration intervention conformed to the law more as we approached the present day however there are still many deficiencies and irregularities.
- Interventions and studies of multidisciplinary teams are necessary for a better description and definition of values of building heritage. That would help create better restorations and allow new uses to share values from the past, present and future. In most of the cases interpretation and divulgation of the monument as the law prescribes is not been observed.

1. Introducció

El meu interès envers la rehabilitació del patrimoni construït va començar el 1990, quan estava cursant el primer curs de la llicenciatura de Filosofia i Lletres, especialitat Història de l'Art, a la Universitat de les Illes Balears. Fou precisament quan vaig llegir el llibre *Metamorfosis de monumentos y teorías de la restauración*, d'Antón González Capitel. Una obra que aborda les teories de la rehabilitació i les aplica a diferents intervencions i que amb una projecció contemporània va explicant el procés seguit per a dur-les a terme. Enllaçant directament amb la història del monument, descrivint-lo i reconeixent els seus valors². Aquell va ser el meu primer contacte amb teories de tutela i la restauració del patrimoni.

El 1999, vaig començar la meua memòria d'investigació, amb el títol *Rehabilitació i nous usos del patrimoni arquitectònic a Palma de Mallorca (1985-2008)*, i defensada davant del tribunal el 2009.

Any que es van començar a posar les bases sobre quina hauria de ser la matèria i el tema a investigar per a una futura tesi doctoral. Volia seguir en el tema de la rehabilitació arquitectònica, però es feia difícil el poder acotar la casuística ja que aquesta era molt àmplia i difícil de classificació. Parlant amb Francesca Tugores, doctora en història de l'art i tècnica de patrimoni del Consell de Mallorca, se me van anar aclarint les idees. Me va suggerir que me centrés en la legislació espanyola i en les diferents cartes i normes internacionals. Va ser el primer pas, a partir de llavors se van anar acotant els edificis a estudiar, centrant-me en els que gaudeixen d'una màxima protecció, concretament els declarats bé d'interès cultural.

Per tant el subjecte d'estudi de la tesi serien els edificis declarats bé d'Interès cultural, que haguessin estat objecte de rehabilitació i als quals se'ls hagués dat un nou ús. L'àmbit territorial el de l'Illa de Mallorca i durant el període que va de

² Intervencions que cerquen augmentar les diferents qualitats de l'edifici provocant sobre aquest una metamorfosi, que implica entendre per complet la seva configuració, apreciar el seus valors i diagnosticar les seves mancances, intentant donar-li una nova configuració i un nou ús.

1985 a 2015, una justificació cronològica basada en la promulgació de la Llei de Patrimoni Històric Espanyol, l'any 1985.

La Llei de 1985, va marcar un abans i un després en el tractament del patrimoni cultural. L'arribada de la Democràcia va propiciar noves demandes per part de la societat que abans no havien estat possibles i va aflorar una nova sensibilitat, una nova actitud i respecte cap els béns culturals.

L'estudi de les tipologies estudiades el fèiem a partir la classificació que en fa la llei de patrimoni: edificis residencials, edificis militars, edificis religiosos que ja no pertanyen a l'església, edificis comercials i fabrils, i edificis institucionals.

S'han descartat els béns eclesiàstics, ja que aquests estan tractats de manera diferenciada dins de la llei. Segueixen mantenint la seva funció originària i que per tant el seu ús no ha canviat, un fet que no impedeix que aquest patrimoni estigui al servei de la societat. L'Estat i la Església Catòlica tenen un acord de col·laboració amb la finalitat de preservar, donar a conèixer i catalogar el patrimoni cultural en possessió de l'Església, el de facilitar la seva contemplació i estudi, el d'aconseguir la seva millor conservació i impedir qualsevol tipus de pèrdua.

Des d'un primer moment ens plantejarem quin era el tracte i els criteris que se seguien per a conservar, rehabilitar i utilitzar aquests edificis, si els usos que se feia d'ells són compatibles amb els seus valors. Aquest seria el nostre tema d'estudi, que ens permetria reflexionar i extreure conclusions, per arribar a esbrinar quin és l'actual estat de la qüestió i a fer-nos tot un grapat de preguntes sobre quins valors segueixen mantenint els nostres edificis del passat i de com actuar sobre ells (conservar, restaurar, rehabilitar, usos... deixar-los seguir el seu curs biològic).

El treball està compost per dos volums i estructurat en nou capítols. El volum I està conformat pels vuit primers capítols: introducció; objectius; metodologia; fonts: arxivístiques, bibliogràfiques, electròniques i orals; tutela, protecció, conservació i rehabilitació del patrimoni arquitectònic: aproximació històrica i context general, antecedents a l'Estat Espanyol i estat de la qüestió; anàlisi de casos: edificis residencials, edificis militars, edificis religiosos, edificis comercials

i fabrils, i edificis institucionals; ànima i valor del patrimoni construït: conclusions; bibliografia: general, estatal i autonòmica. El segon volum hi ha el capítol número 9, aquest conté la casuística estudiada i coincideix amb el capítol 6 del volum primer, anàlisi de casos, fent coincidir els dos darrers dígitos de cada cas per a facilitar la consulta.

Ha estat una labor constructiva que ha propiciat que l'estudi s'anés a poc a poc conformant capítol a capítol. El títol que comença per *Ànima i valor...* és un petit homenatge a Ruskin i Riegl dos pioners en estudiar i reflexionar sobre el patrimoni, que ja fa més de cents ja tractaren el tema. Un patrimoni que mou sentiments i que té percepcions tan subjectives, que van des de l'individual a la col·lectiva, passant per la institucional o l'econòmica, fent-ne diferents valoracions i a més aquestes van canviant en el transcurs del temps i segons canvien les modes.

He de dir que personalment és un tema del que en tinc una visió i una percepció romàntica i que, a voltes, els meus sentiments son oposats i contradictoris.

Per acabar aquesta introducció vull agrair l'ajuda que m'han brindat Francesca Tugores, Antoni Lozano i Francesca Cursach, tècnics de patrimoni del Consell de Mallorca; a Catalina Aguiló, bibliotecària de l'Ajuntament de Palma, i a Joan Fuentes, arxiver de Can Bordils, que sense ells aquest estudi no hauria estat possible. També agrair a tots els qui han contribuït mitjançant xerrades, observacions i consells a donar-me les pistes per a poder percebre l'ànima d'aquest patrimoni construït.

Una vegada fetes aquetes petites apreciacions podem entrar en matèria.

2. Objectius

L'objectiu d'aquest treball és el d'estudiar la valoració, les mesures de protecció i les rehabilitacions dutes a terme sobre el patrimoni construït mallorquí entre 1985 i 2015. Concretament aquell que ha estat declarat bé d'interès cultural i al qual se li ha donat un nou ús. Ens centrem en les lleis de Patrimoni Històric Espanyol, de 1985, i la de Patrimoni Històric de les Illes Balears, de 1998, per a fer un seguiment de quin ha estat el seu compliment i desenvolupament. Analitzant els criteris seguits i aplicats a les diferents rehabilitacions; veure quins han estat, són i seran els valors del bé; si se'n fa un ús adequat i, el més difícil, si aquest conserva la seva ànima.

3. Plantejament metodològic

El mètode seguit per a dur a terme el nostre treball s'ha conformat per tota una sèrie de tasques que s'han anat desenvolupant en el temps, la majoria d'aquestes s'han anat solapant i han anat madurant la nostra investigació. Les tasques que hem de dur a terme són les que detallem a continuació.

La de conèixer la legislació vigent sobre la tutela i protecció del patrimoni, fent un estudi i anàlisi de les lleis de Patrimoni de l'Estat i de les Illes Balears.

La recerca i l'estudi de la bibliografia que hi ha sobre el tema d'investigació, amb el fi de plantejar un estat de la qüestió.

El treball de camp, que ens du a conèixer els diferents edificis estudiats, els declarats bé d'interès cultural que durant el període que va de 1985 a 2015, hagin estat objecte de rehabilitació i que hagin canviat l'ús originari. Visitant in-situ al bé, per així conèixer-lo de primera mà.

La feina d'arxiu, per a examinar els diferents expedients de la casuística estudiada.

L'elaboració d'una fitxa de cada bé, serà fonamental pel nostre treball, ja que aquestes inclouran tota la informació de l'edifici, descripció i anàlisi, línies metodològiques i conceptuals de les intervencions, comentaris i conclusions.

Cada fitxa conté les següents dades i apartats:

1. Localització i titularitat (municipi, propietari)
2. Evolució històrica i descripció del monument (denominació, època i data de construcció, tipologia, autors)
3. Declaració de Bé d'Interès Cultural: valors, protecció i usos
4. Rehabilitació: estat de conservació i criteris d'intervenció
5. Documentació gràfica: fotografies
6. Conclusions
7. Fonts
 - Arxivístiques
 - Bibliografia
 - Electròniques

Orals

8. Entrevistes

9. Annexes

Una vegada s'hagin anat duent a terme les tasques que hem anat citant, farem un estudi i anàlisi de casos.

També farem entrevistes per a saber quina és la percepció i valoració que se té de l'edifici. Per a dur a terme aquestes entrevistes partirem de tota una sèrie de premisses:

- La primera que l'entrevistat conegui de primera mà el monument sobre el qual se l'entrevista.
- Que aquest li provoqui algun tipus de sentiment, que vendria a ser en part el que seria de l'ànima de l'edifici.
- L'entrevistat no ha estat informat prèviament del què anem a tractar, per tant tot parteix d'una pregunta espontània i que aquest no se l'espera.

L'entrevista té tres objectius principals, el de saber la percepció i sentiments antics, presents i futurs de la persona entrevistada.

Al final de totes aquestes extraurem les conclusions de la tesi.

4. Les fonts

4.1. Arxivístiques

Les fonts arxivístiques ens han permès conèixer diferents expedients dels casos estudiats. Consultar les intervencions fetes sobre el patrimoni construït i també investigar l'evolució del mateix. Bàsicament hem consultat els arxius que detallem a continuació:

L'Arxiu General del Consell de Mallorca, on es troben tots els projectes i permisos de llicències d'obra per a actuar sobre el patrimoni, a més de tots els expedients que sobre aquest ha fet la dita institució. També hi trobem els dossiers d'incoació i declaració de bé d'interès cultural.

L'Arxiu Municipal de l'Ajuntament de Palma està dividit en dos, fins a 1992 es troba a Can Bordils i d'aquell any endavant a l'Avingudes Centre, a ells hi trobem expedients d'obra i llicències d'edificis de Palma.

El l'Arxiu Militar, s'hi troben els casos d'edificis que han tingut una funció pròpiament militar, a ell hi hem pogut consultar el Castell de Sant Carles i Fort Enderrocat.

4.2. Bibliogràfiques

Aquestes s'han dividit en bibliografia general, bibliografia estatal i bibliografia de les illes.

Dins de bibliografia general hi trobem obres d'autors que han tractat el tema del patrimoni d'una manera global i d'altres que ho fan en aspectes concrets, també hi ha exemples d'intervencions sobre monuments de fora de l'Estat.

El punt sobre bibliografia estatal hi ha publicacions sobre patrimoni que just afectin al territori espanyol, hi trobem obres generals i també d'altres que just fan referència a temes concrets, com a l'apartat anterior hi trobem monografies d'actuacions puntuals en determinats edificis.

A l'apartat de bibliografia de les Illes Balears hi ha obres que fan referència a aquestes, poden tenir un caràcter general, tractar temes específics i també monografies.

4.3. Electròniques

El Consell de Mallorca té una pàgina web amb un mapa de situació dels béns d'interès cultural de l'Illa. Les fonts electròniques han estat utilitzades per a consultar les pàgines web de diferents ajuntaments, especialment la dels catàlegs de patrimoni i els plans generals d'ordenació urbana del municipi. Hem consultat la dels ajuntaments d'Alcúdia, Andratx, Binissalem, Inca, Lloseta, Lluçmajor, Manacor, Maria, Palma, Santa Maria, Sineu, Sóller, Valldemossa i Vilafranca. El Ministeri de Cultura té la web *Patrimonio Nacional* en la qual hi trobem el catàleg de béns d'interès cultural de tot l'Estat i també hi trobem los *Planes Nacionales de Patrimonio*.

Hem fet servir aquesta font per a consultar l'hemeroteca de diferents diaris, especialment els locals (Diario de Mallorca, Última Hora, El Mundo, de Balears i Ara), i així analitzar quin és l'estat en el que es troben segons quins béns i quina és l'opinió que se'n té a nivell de carrer. També ens han servit per a fer recerca bibliogràfica i entrar en les planes de diferents universitats i revistes (RPH, Dialnet, Universidad de Alcalá de Henares, Universitat de Barcelona, Universitat de Granada, etc.).

Aquest punt l'acabem amb la referència d'algunes planes utilitzades, per a veure l'actual ús que se'n fa del patrimoni construït i també tenir diferents opinions sobre el tema. Entre aquestes n'hi ha algunes que són publicitàries.

www.caib.es/eboibfront/pdf/ca/2013/75/823527 (palau del consell)

www.caprocat.com/es/index/hotel-lujo-en-mallorca.html

www.ca.wikipedia.org/wiki/Castell_d%27Andratx

www.cmvillalonga.org

www.conselldemallorca.net

www.hdl.handle.net/2099.1/16097 (es Sindicat de Felanitx)

www.illesbalears.es/cat/.../museus-centres2.jsp

www.lluc.net

www.mallorcaweb.com/reportatges/castells-i-torres/castell-de-bellver

www.palmavirtual.palmademallorca.es/.../PALMA/.../contenedor1.jsp (Can Verí)

www.patrimonionacional.com

www.revistadepatrimonio.es

www.talentya.com/sede-principal (Can Martí Feliu)

www.ugr.es

www.visitplademallorca.net/index.es.html

4.4. Orals

Alhora de millor entendre els edificis estudiats, i en consonància amb el tema de la tesi, hem decidit fer entrevistes i xerrades amb persones que els coneixen. Han estat útils per a entendre la percepció que se té sobre aquestes, els seus valors i significat, gustos (ens donen la moda) i també per a esbrinar que els sembla l'ús que s'està fent d'aquest patrimoni.

Normalment hem intentat que fossin persones que hagin estat vivint prop del monument i que faci anys que el coneixen.

No hem entrevistat un perfil concret, abans hem valorat la familiarització amb l'edifici.

Hem de afegir que aquestes entrevistes no han estat preparades amb anterioritat per l'entrevistat i que normalment els has sorprès quan els has formulat la

pregunta “... *i què en penses de...?*”. En principi els ha semblat un examen, encara que quan la s’han pensada en parell de segons, comencen a parlar i a expressar els seus sentiments sobre el monument en qüestió.

**5. Tutela, protecció, conservació i rehabilitació del patrimoni construït:
evolució històrica i context general, antecedents a l'Estat Espanyol i estat
de la qüestió**

5.1. Evolució històrica i context general

La disciplina de la restauració i la rehabilitació arquitectònica va sorgir, com a tal, durant el segle XIX.

El significat d'aquests termes ha anat canviant al llarg del temps i ha anat assolint definicions de cada vegada més explícites. Restaurar i rehabilitar s'entenen com a l'actuació duta a terme sobre preexistències arquitectòniques per a conservar-les i, en segons quins casos, adequar-los al present.

Uns intervencions que impliquen l'encontre entre el moment cultural i figuratiu que va produir en origen l'edifici i les transformacions que aquest ha sofert amb el pas del temps, amb el moment contemporani que se està fent la intervenció.

Des dels orígens més remots de l'arquitectura està documentat que ja es feien restauracions, exemples els trobem en els repintats que es feren a les pintures parietals, durant el Paleolític Superior per així fer perdurar l'efecte màgic-simbòlic.³

Durant l'antiguitat clàssica, a Grècia i a Roma, i també a l'Edat Mitjana ja es feren rehabilitacions i restauracions, encara que aquestes responien al concepte de *restaurar la sacralitat del lloc*, provocant intervencions radicals que acabaven, en la majoria de casos, en la desaparició o substitució de l'edifici. Ja que per damunt de tot el que els interessava era conservar i respectar el caràcter sagrat l'indret (*topos*).⁴

No fou fins a l'Edat Mitjana quan aparegueren els primers tractats artístics. Un dels tractats més destacats és el de Cennino Cennini⁵ del segle XIV, d'una manera molt incipient va començar a parlar de com a actuar per a conservar les obres artístiques i que en realitat ve a ser una continuació de la *Història Natural* de Plinio. Malgrat aquestes incipients tractats, l'actitud general i el respecte cap

³ LUCIANI, R. *Il restauro. Storia. Teoria. Tecniche. Protagonisti*, Fratelli Palombi Editori, Roma, 1988, pàg. 88-101

⁴ RIVERA BLANCO, J., "Restauración arquitectónica desde los orígenes hasta nuestros días. Conceptos, teoría e historia", a Fernández Alba i altres, *Teoría e Historia de la Restauración*, Editorial Munilla-Leria, Madrid, 1997, pàg. 105

⁵ *El llibre de l'Art*, que tractava les tècniques artístiques i, a més, aconsellava com intervenir per a perllongar la vida de les obres d'art.

al vestigis de l'antiguitat fou nul·la, ja que encara no hi havia cap fonamentació teòrica ni interès envers la restauració de monuments.

Pel que fa a les restauracions dutes a terme durant l'Edat Mitjana, hem de dir que aquestes no revelen ni intencions imitatives, ni de complement estilístic i ni tampoc desvetllen cap preocupació teòrica, l'únic objectiu era la seva adaptació a fins de devoció o l'acomodació als nous cànons estilístics, per tant no poden parlar de restauracions ja que el que es feia eren *actualitzacions*.⁶ Aquests fets van provocar que molts d'edificis de l'antiguitat fossin destruïts i que les seves fàbriques es substituïssin per noves construccions d'acord amb les exigències del moment. Fent proselitisme del cristianisme i amb la intenció d'acabar amb tot component pagà. Es va dar el cas que molts dels edificis antics varen servir com a canteres i d'ells se'n van reutilitzar elements, tant arquitectònics com escultòrics, per a adaptar-los a les noves construccions.⁷

De fet la valoració del passat clàssic no se va donar fins a l'Edat Moderna, amb l'entrada del pensament humanista d'època renaixentista. Es van començar a estudiar i analitzar els monuments de l'antiguitat, realitzant-ne dibuixos i relleus, escrivint sobre el tema, a més fou quan es van adoptar les primeres mesures per a recuperar-los i conservar-los. En aquell moment, tenien la finalitat d'aprehendre els seus significats de l'època clàssica per a recuperar-los en el seu temps contemporani. Així se revaluaren i conservaren alguns les restes que encara no s'havien fet mal bé.⁸

El 1445 se va escriure un text transcendent, *Roma instaurata*, al que seguiren altres, com el *Codex Escurailensis* o el *Codex Barberini*, amb dibuixos i estudis de runes romanes i monuments antics. Hem destacar, que l'any 1462, el papa

⁶ GONZÁLEZ-VARAS, I., *Conservación de bienes culturales. Teoría, historia, principios y normas*, Ediciones Cátedra, Madrid, 2000, pàg. 133

⁷ Fet que s'ha anat donat al llarg de tota la història de l'arquitectura i que no és dona únicament durant l'Edat Mitjana.

⁸ Sempre entès segons els cànons del moment. També hem de precisar que durant l'època moderna ens trobem que els edificis de l'antiguitat eren utilitzats més com a fonts per a re-elaborar el classicisme que com a testimonis arqueològics a conservar. Un exemple el trobem quan Miquel Àngel Buonarrotti va reutilitzar les termes romanes de Dioclecià, que amb un projecte de transformació les va convertir en l'església de Santa Maria dels Àngels. Un altre exemple de reutilització el trobem, també a Roma, quan Bernini converteix el Panteó en un edifici cristià afegint-li dos *campaniles*. Exemples com aquests els podem trobar durant els segles XVI, XVII i XVIII, i durant aquest darrer ja hi comencem a veure, i de manera esporàdica, alguna consolidació fet que ens indica un canvi de mentalitat.

Pius II va promulgar la butlla *Cum albam nostram Urbem*, considerada la legislació més antiga pel que fa a la tutela dels vestigis del món greco-romà.

Malgrat tots aquests avanços, hem de dir que, encara no hi havia una consciència definidament arqueològica i preservativa que tingués la intenció de llegar al futur la importància d'aquells vestigis com a testimoni cultural i, que a més, moltes de vegades aquests acabaren sent espoliats per a construir nous palaus o edificis religiosos o per passar a formar part de col·leccions privades.

El redescobriments de l'Antiguitat, no va significar que es conformés un concepte de "monument històric-artístic" semblant al d'època contemporània, ja que aquesta era assumida amb caràcter de paradigma. A l'arquitectura clàssica se li donava una validesa universal, era el model i no tant un testimoni històric, se'n feia d'ella una "re apropiació" i una "reinterpretació" per a l'època present.⁹

Leon Battista Alberti¹⁰ fou qui va articular una primera teoria d'actuació sobre edificacions preexistents, ho feu en el tractat *De Re Aedificatoria*, que va presentar al papa Nicolau V el 1452. El 1447 aquest papa li havia ofert la superintendència de la vigilància i restauració dels antics monuments romans.¹¹ El tractat es basa fonamentalment en uns principis i una estètica concebuda des del punt de vista classicista, fent una readaptació de l'edifici al seu moment contemporani, entenent-lo com un cos viu, com un organisme en el qual busca l'harmonia, per la qual cosa no ho podem entendre una restauració tal com l'entendem avui en dia. Panofsky en els seus estudis¹² sobre Alberti, explica com aquest va plantejar el tema de la intervenció sobre edificis medievals des del principi classicista de la *correspondència* de les parts i des d'un punt de vista organicista que imita la natura. Una correspondència d'aquestes entre sí i d'aquestes amb el tot, per així mantenir aquest principi, Alberti hi va veure tres possibles alternatives: continuar l'edifici en l'estil primitiu, cercar un equilibri entre

⁹ GONZÁLEZ-VARAS, I., *Op. Cit.*, Ediciones Cátedra, Madrid, 2000, pàg. 134

¹⁰ RIVERA BLANCO, J., "Prólogo" a ALBERTI, Leon Battista, *De Re Aedificatoria* (1485, Florència) a Ediciones Akal, Madrid, 1991, pàg. 7-53. De fet en segons quins casos era tan radical que pensava que quan un monument estava tan deteriorat pensava que millor no parlar ni de restauració, que el millor era fer-ne un de nou (pàg. 408).

¹¹ Un exemple el trobem en la modificació radical que feu de Sant Stefano Rotondo, 1447-1455 (RIVERA BLANCO, J., *Op. Cit.*, Ediciones Akal, Madrid, 1991, pàg. 10)

¹² PANOFSKY, Erwin, *Renacimiento y renacimientos en el arte occidental*, Alianza Editorial, Madrid, 1993 "Porqué conservar los edificios históricos", a *Composición Arquitectónica*, 1989, pàg. 115-124

l'edifici antic i la contemporaneïtat, o ocultar l'estructura i decoració antigues amb una membrana, interior i exterior, contemporània. A més considerava que quan un edifici estava molt deteriorat era millor enderrocar-lo per a construir-ne un de nou¹³. Aquestes tres solucions foren utilitzades pel mateix Alberti i tingueren vigència durant tot el Renaixement, el Barroc i fins tot durant el Neoclassicisme, moment en el qual s'inicia la querella entre antics i moderns.¹⁴

No va ser fins al segle XVIII quan es va començar a plantejar-se d'una manera científica el tema de la restauració. Va sorgir una nova consciència històrica, distingint d'una manera clara el present del passat, fet que va comportar que l'antiguitat fos un cicle conclòs i tancat culturalment.

Durant el segle XVIII s'incrementaren les excavacions arqueològiques i van anar assolint un caràcter més científic, exemples de les quals els trobem a Pompeia, Herculano, Paestum i a tota la Magna Grècia. A més amb l'entrada de l'estètica neoclàssica se produïren avenços molt grans, entre els quals s'hi troben el de la sistematització de la història i dels diferents corrents estètics que s'han dat all llarg del temps, la periodització d'aquest dins de la història i la generació la idea d'estil¹⁵.

L'any 1794 s'assenyala com el de la data d'inici de la jurisprudència pel que fa a la conservació de monuments. A França durant la II República, la Convenció Nacional va promulgar un decret que declarava que "*els ciutadans no són més que els depositaris d'un bé [els monuments] del qual la comunitat té dret a demanar-los en compte*", un document que es considerat *la primera carta oficial* per la seva intenció preservadora dels monuments i de les obres d'art.¹⁶

¹³ "... las obras que están estropeadas por completo y deterioradas en su conjunto que no son susceptibles de mejora. Asimismo, en cuanto a las que se encuentran en un estado tal que no pueden ser mejoradas sino a costa de trastocar todo su diseño, su reparación no es preferible a su demolición y ulterior reconstrucción. Pero no insisto en el tema...", a ALBERTI, L. B., *De Re Aedificatoria*, Ediciones Akal, Madrid, 1991, pàg. 408

¹⁴ RIVERA BLANCO, J., *Op. Cit.*, Ediciones Akal, Madrid, 1991, pàg. 16

RIVERA BLANCO, J., " *Op. Cit.*, Editorial Munilla-Leria, Madrid, 1997, pàg. 106-109

¹⁵ Winckelmann desenvoluparà totes les seves teories i descobriments, sent capaç de generar la idea dels estils i de distingir distintes èpoques i períodes dins d'aquests mateixos estils. WINCKELMANN, J.J., *Historia del Arte en la Antigüedad*, Editorial Iberia, Barcelona, 1994, pàg. 36-37

¹⁶ A partir d'aquest s'han anat definint tota una sèrie de nous conceptes que afecten al patrimoni. Entre aquests s'hi troben *l'interès públic* dels monuments i, també, la necessitat i obligatorietat de la intervenció de l'Estat per la seva *conservació*. Va sorgir per aturar el vandalisme cap al patrimoni que s'havia iniciat amb la Revolució Francesa.

Malgrat aquesta incipient normativa de protecció, no fou fins el segle XIX quan es començaren a donar les primeres discussions sobre quina havia de ser la manera de conservar el patrimoni, de quins edificis eren conservables i de quina havia de ser la metodologia a seguir. Durant aquell segle es va obrir el debat de com intervenir sobre els monuments. Precisament, d'aquells debats sorgiren dues grans línies o tendències: la del *restauro archeologico*, a Itàlia, i la de la *restauration stylistique*, a França, s'ha de dir que ambdues tenen principis en comú com són el classicisme i l'historicisme romàntic.¹⁷

Per entendre el *restauro archeologico*, hem de mirar cap a Roma, el gran centre i el punt de partida de les excavacions arqueològiques. Motiu pel qual els papes es veren obligats a dictar edictes per a preservar i evitar els saquejos destinats a satisfer les col·leccions, privades i públiques.¹⁸

S'anava conformant una nova consciència com a conseqüència dels avanços en la "ciència" i les tècniques arqueològiques, i de rebot en la conservació i restauració dels monuments que exigia el seu estudi i la seva restitució *in situ*.

A Itàlia el gran promotor d'aquesta etapa cultural fou el pontífex Pius VII (1800-1823), que per evitar la reducció del patrimoni artístic i poder tutelar-lo, va recuperar la figura d'Inspector General de Belles Arts¹⁹, un càrrec que va encomanar a l'escultor Antonio Canova. Aquell mateix papa, el 1802 va promulgar un edicte que és considerat el primer instrument operatiu pel que fa a matèria d'antiguitats i belles arts. Un altre edicte romà, dictat el 1821, va incidir en les primeres restauracions arqueològiques dutes a terme sobre monuments romans, seguint els nous conceptes d'*anastilosis* i de reintegració entesos com a la reconstrucció d'un edifici antic a partir de la reunió dels seus elements arquitectònics dispersos.²⁰

Seguint la línia romana, el papa Lleó XII (1823-1829), va manar la rehabilitació de Sant Pere de Roma i va dictar els criteris segons els quals s'havia de dur a

¹⁷ RIVERA BLANCO, J., *Op. Cit*, Editorial Munilla-Leria, Madrid, 1997, pàg. 112-113

¹⁸ Durant les campanyes napoleòniques, Roma i la majoria de ciutats italianes havien sofert l'espoli i el vandalisme de les tropes franceses.

¹⁹ Càrrec que havia obstat el pintor Rafael Sanzio durant el pontificat de Lleó X.

²⁰ MORALES, A.J., *Patrimonio histórico-artístico*, Historia 16, Información e Historia, S.L. Madrid, 1996, pàg. 103-105

terme. Un fet que va suposar que quedés escrita la primera teoria de la restauració, la del *restauro archeologico*.

La teoria del *restauro archeologico* l'havien anat formulant arquitectes i diferents experts en la matèria, entre els quals s'hi trobaven: Antonio Canova, Raffaello Stern i Giuseppe Valadier, entre d'altres. Molts d'ells eren constructors, circumstància que els permetia intuir les formes originaries i poder recompondre mental, gràfica i realment els edificis clàssics en una correcta *anastilosis*, recollint-ne les parts que havien caigut i quedat disperses. El principi base de l'*anastilosis* era el de que *cap innovació s'havia d'introduir ni en les formes ni en les proporcions, ni en l'ornamentació de l'edifici resultant, si no era per a excloure a aquells elements que posteriorment al temps de la seva construcció haguessin estat afegits per caprici de l'època següent*.²¹

Amb aquest criteri veiem com s'impossibilitava fer intervencions creadores, tant en els edificis com a les runes arqueològiques, que se concebia als monuments com a unitats completes, perfectes i immutables, per la qual cosa la conservació podia incloure demolicions d'afegits posteriors propugnant la *unitat d'estil*.²²

França era l'altre gran centre on es debatia el tema de com intervenir sobre els monuments i on es va conformar, lligat al racionalisme romàntic, el corrent de la *restauration stylistique*.

Des de la Revolució de 1789, i especialment després de la Restauració de la monarquia, l'Estat havia començat a fer-se càrrec de la restauració d'edificis. A principis del segle XIX s'havia creat la Inspecció General de Monuments, conformada per ministres, literats, escriptors i intel·lectuals, aquesta va tenir com

²¹ "Una teoria que podria haver estat escrita pel mateix Viollet-le-Duc i que els estudiosos que no dubten de la realitat d'aquest criteri de restauració, l'entenen com una operació per a completar o consolidar, una vegada que els edificis s'han estudiat científicament, excavat i aixecat dibuixos, per poder obtenir la recomposició originaria del monument.", a Rivera Blanco, J., *Op. Cit*, Editorial Munilla-Leria, Madrid, 1997, pàg. 113-114

²² Entre les intervencions restauradores més importants fetes en aquell moment seguint aquest criteri hi ha les dutes a terme en els Foros i les que feren Raffael Stern i Giuseppe Valadier al Coliseu i a l'Arc de Titus, que estava inserit dins de les murades medievals i de les quals en fou aïllat i completat seguint un cert rigor "científic". Stern ja va optar per la consolidació de l'edifici, aixecant un contrafort diferenciat de l'obra antiga, quedant marcada la seva modernitat cronològica. Valadier va continuar amb criteris semblants als de Stern, tancant els murs amb material diferenciat al de la fàbrica original. Es tractava de consolidar l'edifici. Uns dels principals problemes que se van trobar a aquelles hores foren els d'una manca de recursos econòmics, cosa que fa que Miarelli dubti de la vertadera existència d'aquesta teoria restauradora. És una teoria de les més propugnades, avui en dia, per les instancies internacionals, entre les quals hi trobem: l'ICOMOS, l'ICCROM, l'escola anglesa, i les escoles de Milà i Venècia, entre d'altres.

a primers directors a Vitet i a Merimée que juntament amb Quatremère de Quincy²³, que possibilitaren el pas del que podem denominar una etapa empírica a una etapa doctrinal²⁴ que fou encapçalada per Viollet-le-Duc.

El 1835 Merimée se va convertir en el segon Inspector General de Monuments de França i va aprofundir en l'estudi dels postulats de Vitet i Quatremère de Quincy, arribant a afirmar que *"quan les traces de l'edifici inicial haguessin desaparegut, la decisió amb més seny seria la de copiar motius anàlegs d'un edifici de la mateixa època o província"*, formulant el concepte d'autenticitat²⁵ de la restauració.

El 1844, Leon de Mallerville va ratificar i feu evolucionar aquests postulats, ja que va constatar que la supervivència d'un monument ja no estava sols en la identitat dels materials, sinó en la identitat de les formes i les proporcions, per tant una còpia fidel podia arribar a assolir el mateix valor conceptual de l'original.²⁶ Entenien que s'aconseguia l'autenticitat d'un monument quan dels seus restes se'n podia deduir l'estil original. A partir d'aquesta teoria i per analogia, partint de construccions similars agafades de la història de l'art, de l'arqueologia i de les positivistes, se podia reproduir i concloure, fins i tot arribar a perfeccionar el monument arquitectònic. La prioritat era la consecució d'un *l'estil unitari* i, per tant, no se feien distincions entre el que era i el que quedava d'antic, inclús no se donava cap importància al fet que la intervenció comportés la destrucció d'elements posteriors.²⁷

²³ Quatremère de Quincy fou secretari de l'*Académie de Beaux Arts*, professor d'arqueologia de la *Bibliothèque National* i, entre 1788 i 1825, responsable del *Dictionnaire d'Architecture*. A més té algunes obres sobre el perjudici que tenen segons quines intervencions i desplaçament del patrimoni.

²⁴ La tendència era la de la reintegració de l'edifici, inclús a voltes conscients de la "no finalització" del monument antic consideraren que aquest s'havia d'acabar i perfeccionar seguint un mètode que comparés els estils. Exemples els trobem com quan Vitet defensava la restauració d'un edifici com a una operació de reintegració estilística de manera que s'arribés a assolir una unitat que coincidís amb el seu estat primitiu. S'entenia que si se produïa una imitació perfecte pel que fa a la tècnica i a la lingüística no s'atemptava contra l'edifici, sinó que més bé se'l perfeccionava.

²⁵ Aquest concepte ha constituït la clau sobre el qual se sustenten les diferents filosofies de la restauració.

²⁶ Podem constatar com el valor de l'antiguitat no era primordial a mitjans segle XIX. No obstant no foren aquestes les úniques teories que se donaren a França a mitjans del segle XIX, ja que el 1845 Montalambert (membre del Comitè d'Arts i Monuments), a *Annales Archéologiques*, va manifestar: *"...il vaut mieux consolider que réparer, mieux réparer que restuarer, mieux restuarer qu'embellir; en aucun cas, il ne faut supprimer"*, a Ordieres Díez, I., *Historia de la restauración monumental en España (1835-1936)*, pàg. 121

²⁷ Un exemple el podem trobar en la reconstrucció de Notre Dame de París, aprovat i defensat davant la Cambra de Diputats francesos.

Viollet-le-Duc²⁸ (1814-1874) fou qui va tenir la capacitat de recollir, codificar i articular la teoria que s'havia anat gestant a França fins a aquell moment. Entre els seus escrits hem de destacar *Le Dictionnaire raisonné de l'Architecture Française*, publicat entre 1854 i 1871, on defineix les seves idees i conceptes sobre la restauració.²⁹ Va compondre i articular un corpus que s'alineava amb el nacionalisme francès, amb el cristianisme i amb la consciència històrica i artística del seu temps, formulant la integritat estilística basada en donar contingut al concepte de *repristinació*. A aquest concepte el desenvolupa a partir del que ell denominarà *regles generals de l'estil*, entenent com a estil el repertori filològic i formal d'una època. I també dels *criteris analògics* del projecte d'intervenció, per aconseguir el *repristinament*, seguint els estils de cada època i plantejant-los *projectivament* de cara a la restauració.

Els principis metodològics de Viollet-le-Duc consistien en suprimir els afegits posteriors per aconseguir la unitat estilística originària i el, de si fos necessari, reconstruir o acabar el monument de la manera que s'hauria entès en el seu origen. En el cas d'haver-se d'afegir o reconstruir algunes parts, l'arquitecte havia de projectar segons ho hauria fet l'arquitecte primitiu, dins de l'entorn d'aquell i així poder entendre el seu món per aconseguir millor la coherència estilística. A més donava tanta d'importància a la història com al coneixement de les estructures. Aquest argument és en el qual basava la seva racionalitat, amb la formació d'una opinió culta i alhora tècnicament preparada, rebutjant les interpretacions lliures ja que abans d'una intervenció restauradora s'havia de tenir consciència de la funció i s'havien d'haver previst les conseqüències immediates i futures d'aquesta.³⁰

²⁸ Viollet-le-Duc escriptor, arquitecte, historiador i dissenyador, nat a París el 1814 i mort a Laussana el 1874.

²⁹ Altres obres a destacar de Viollet-le-Duc, són *Le Dictionnaire raisonné du mobilier français de l'époque Carolingienne à la Renaissance*, una de les intencions d'aquesta obra era la de poder redecorar els interiors arquitectònics rehabilitats i les noves esglésies eclèctiques. I també *Instruction pour la conservation, L'entretien et la restauration des edifices diocésains et particulièrement des Cathédrales*, a més també va escriure tota una sèrie d'assaigs per afrontar les intervencions als castells, les fortaleses i les murades, entre d'altres.

³⁰ Per a Viollet-le-Duc quan se restaurava l'estil gòtic s'havia de seguir una fidelitat arqueològica absoluta, mentre que quan se feia neogòtic projectant-se noves fàbriques contemporànies, aquest estil s'havia d'utilitzar arbitràriament per així aconseguir la consecució del nou estil dins dels preceptes de l'eclecticisme del XIX. Entre les intervencions més destacades de Viollet-le-Duc es podem citar, entre d'altres, la reconstrucció de Santa Maria de Vézelay, la de Notre Dame de París o la de les murades de Carcassona, en aquesta darrera arriba a reinventar part del monument.

El mètode de Viollet-le-Duc, fou seguit d'una manera bastant generalitzada durant els segles XIX i XX i de fet va ajudar a salvar monuments que estaven greument deteriorats. No obstant aquest tenia un problema ja que hi havia casos en els quals qui duia a terme la restauració no disposava de la formació històrica i arqueològica adequada, a més d'uns coneixements tècnics correctes, motiu pel qual se van anar produint falsificacions de monuments on la diferenciació entre obra l'originària i les intervencions posteriors és fa molt difícil.

A partir de la dècada de 1870 començaren a sortir veus que s'oposaven clarament al mètode del francès, entre aquestes s'hi trobava la d'Anatole Leroy-Beaulieu, que en article a la *Revue des Deux Mondes* (1874, va posar en qüestió les restauracions en les quals la intervenció es feia en funció "d'així com haurien d'haver estat els monuments originàriament", considerant que s'arribaven a fer falsificacions i a les que comparava amb les que se feien dels documents.

Però si cerquem un pensament que es pronunciés d'una manera clara i oposada a les tesis de Viollet-le-Duc fou el de *l'anti-restoration*, promogut per John Ruskin i William Morris. Ens hem de situar en el context de l'Anglaterra de principis del segle XIX, quan aquesta era la màxima potència mundial, amb un gran poder colonial, industrial, comercial i polític, dins del qual se desenvoluparen les idees d'aquest corrent en torn a la figura de John Ruskin³¹.

A Ruskin normalment se l'ha contraposat a Viollet-le-Duc, quan en realitat mai no va escriure res en contra d'ell, ni tampoc en contra de les seves restauracions, de fet la majoria de les seves obres foren escrites abans que Viollet-le-Duc escrivís les seves principals obres. I de fet ambdós compartien la idealització de l'arquitectura gòtica, encara que l'entenien de manera diferent ja que Ruskin defensava l'autenticitat històrica per damunt del fet arquitectònic.

³¹ Ruskin (1819-1900) fill de comerciants acomodats fet que li va permetre fer el que se coneixia com a "*Grand Tour*", viatjant per a tota Europa, i durant aquest se sap que el 1833 va arribar a Itàlia. Va recolçar el preraphaelisme i a artistes, com és el cas de Burne-Jones amb qui va realitzar un dels seus viatges per Itàlia (1862-1864). Té una curiositat cultural típicament romàntica, que va traduir en els dibuixos i aquarel·les, escrits i poemes. Va destacar com a escriptor a més de crític d'art i sociòleg, no obstant, no fou ni arquitecte ni restaurador i la seva contribució en aquest camp se l'ha d'entendre des d'un punt de vista teòric. Era un gran admirador de l'Edat Mitjana, a la qual defensava amb passió, tot seguint a Pugin, una època de grans valors i de treball artesà, que per ell representava la millor simbiosi entre art i medi, amb el seu estil, el gòtic, immers dins de la natura, d'igual manera que ho feien James, Crane, Burne-Jones o Street. La transcendència dels escrits de Ruskin, els hem d'entendre dins de la sensibilitat envers la conservació de monuments que més tard se va donar dins el segle XX, encara que l'Anglaterra Victoriana estava molt enfora d'entendre-la com se va entendre més endavant.

Ruskin tenia una actitud carregada de connotacions espirituals i religioses que no li permetien fer cap actuació de canvi sobre els monuments, motiu pel qual en els seus aforismes sobre aquests es limitava a contemplar-los i a mantenir-los tal qual li havien arribat. Per a Ruskin de l'art, i així la problemàtica de la conservació i restauració de monuments, en feia una lectura des d'un punt de vista moral ja que aquest està vinculat a l'activitat humana. Es tractava de conservar l'autenticitat de l'objecte històric, una tasca amb una gran responsabilitat estètica i moral. Un ideari que va quedar reflectit a les seves obres, *The Poetry of Architecture* (1837), *The Seven Lamps of Architecture* (Londres, 1848) i a *The Stones of Venice* (Londres, 1853). Dins elles va definir les pautes d'una estètica arquitectònica romàntica i on esbossava un assaig metodològic sobre la història i la crítica. És precisament a *The Seven Lamps of Architecture*³² on expressa millor el que ell entén com a conservació, ho fa a través d'una sèrie d'aforismes. Per a Ruskin restauració i destrucció tenen el mateix significat, ja que quan s'intenta retornar un monument al seu estat original se cau en la trampa de reinventar-lo i el que en realitat s'aconsegueix és perdre'l per sempre. A més de destruir-lo se'l falsifica ja que es substitueix l'obra original per una altra d'escàs valor o d'un valor, fins i tot, nul. La restauració esborra els vestigis històrics del monument, perdent així la seva memòria i la seva ànima. La restauració fa que canviï la natura d'un monument donant-li uns nous valors, substituint els seus significats i el seu valor històric. Quan intervé sobre un monument se li dona una nova vida, en una nova època que li dona una nova ànima, se creant-se per tant un nou edifici. Els monuments s'han de cuidar i així no hi haurà la necessitat de reparar-los. Si en un moment donat s'ha d'intervenir sobre un monument és preferible *unir-lo de forma preventiva amb ferro quan es disgregui, o contenir-lo, consolidant-lo amb bigues quan s'enfonsi per que més val una crossa que la pèrdua d'un membre*, tot abans que reconstruir-lo de forma fraudulenta. L'explicació que Ruskin ens donava, era que tot monument té unes característiques materials que li són pròpies que s'han de conservar com a expressió d'autenticitat i originalitat, i amb el temps se converteix en un document històric per a les generacions futures. Amb una concepció biologista de

³² RUSKIN, J. (1849), *Las siete lámparas de la arquitectura*, Editorial Stylos, Barcelona, 1987, pàg. 167-184
HERNÁNDEZ HERNÁNDEZ, F., *El patrimonio cultural: la memoria recuperada*, Ediciones Trea S.L., Gijón, 2002, pàg. 283-286

l'arquitectura, equiparant la seva vida a la de qualsevol ésser viu, amb un naixement, una vida intermèdia i una mort inevitable. Per aquest motiu proclama una conservació i una consolidació preventiva, per arribar a una *mort digna* i al final la runa. Els monuments adquireixen el seu esplendor quan reflecteixen la història i les seves conseqüències de deteriorament en els seus murs. La pàtina que van assolint amb el pas del temps és sinònim d'antiguitat i d'autenticitat, aquesta significa que ens trobem davant d'un monument que expressa el que va ser i el que està destinat a ser. Ruskin estava convençut de que conservar els monuments antics *no era una simple qüestió de conveniència o de sentiment*, ja que cada un d'ells conserva la memòria d'un poble que ens va saber llegir el seu sentir i pensar. Per aquest motiu, nosaltres no som qui per poder tocar-lo ja que no ens pertanyen, nosaltres som única i exclusivament els transmissors d'aquest llegat, que pertany a qui el construïren i a les futures generacions. Per tant no ens queda més que fruir-lo, contemplar el seu deteriorament i fruir de la bellesa artística de la runa, deixant que sigui el temps qui la vagi modelant i convertint-la en un lloc més de la memòria col·lectiva. L'esperit del monument li donà la mà i l'ull del seu artífex, per aquest motiu no es pot recuperar, així un altre temps podrà donar-li un nou esperit i per tant tindrem un nou edifici. Ruskin acabava negant tota restauració ja que considerava aquestes són mentida de principi a fi i, que per tant, no tenim cap dret a tocar els edificis antics, ja que els fèiem perdre la memòria i l'ànima.

Les teories de Ruskin no constitueixen en sí cap mètode d'actuació, ja que basant-se en principis d'absoluta religiositat i de respecte envers dels monuments. Renunciava a fer cap reelaboració i a mantenint-los tal com els havia deixat el pas del temps i defensava una anti-restauració mitjançant la no intervenció.

Durant la segona meitat del segle XIX les idees de Ruskin³³ foren recollides per les *Arts and Crafts*, per la crítica que fan a l'arquitectura, i també per William Morris (1834-1896), situat dins de l'àmbit del socialisme utòpic. Aquests van combatre les intervencions que s'estaven fent de forma massiva seguint les teories de la restauració estilística, agrupant-se en torn a la figura de Morris un grup d'intel·lectuals per crear, el 1877 a Londres, la *Society for the Protection of Ancient Buildings* (S.P.A.B.). Aquesta societat tenia un manifest redactat per Morris, que recollia les idees més avançades de Ruskin, i en el qual es recomanava substituir la restauració dels monuments per la seva tutela. Proposava que mitjançant el manteniment dels monuments s'evités la seva degradació i així que no sofrissin cap manipulació, ja fos d'estructura o d'ornament, i si s'arribava al punt de que s'hagués de fer alguna intervenció, aquesta hauria de diferenciar el nou de l'antic. Un altre punt a destacar del manifest, és el de que eren partidaris de construir al costat dels vells edificis altres de nous i d'estil modern, d'aquesta manera se diferenciaven de les idees de Ruskin, allunyant-se del concepte negatiu que aquest tenia de l'art contemporani.

William Morris va donar molta d'importància als ambients històrics en els quals estaven inserits els monuments, considerava que aquests també s'havien de conservar com a símbols de recuperació espiritual, encara que els components individuals d'aquest ambient estiguessin mancats de valor, ja que a aquest l'adquiririen dins del conjunt. De fet feu extensiu el concepte de patrimoni monumental a tota la civilització, per a ell els edificis no eren únicament propietat d'una nació si no que ho eren del món sencer.³⁴

Una aportació clau en la valoració, restauració i rehabilitació del patrimoni és la que feu l'austríac Aloïs Riegl (1858-1905)³⁵. El 1903 va publicar *El culte modern*

³³ També hem de destacar la seva tasca pedagògica, manifestada a la seva obra *The Elements of Drawing* (1857), una obra dedicada al disseny, que mostra com aquesta activitat és per a ell un mètode de conèixer i apropiar-se de la natura i dels objectes, a més d'un llenguatge i una forma estètica. El seu aprenentatge no està destinat solsment a obtenir una habilitat manual, sino que, a més, forma part de la formació de la persona.

³⁴ L'exemple més sonat és el de l'aplicació d'aquestes teories al cas de Sant Marc de Venècia, una de les actuacions més sonades de la S.P.A.B., quan s'oposaren de manera dràstica a la seva restauració, ja que consideraven que les obres falsificarien l'edifici. Van reclamar responsabilitats a les autoritats italianes i gràcies a la seva pressió, les obres que s'havien de realitzar sobre aquest monument foren anul·lades.

³⁵ Aloïs Riegl fou conservador del Museu d'Arts Decoratives de Viena, professor de la Universitat d'aquesta ciutat i, a partir de 1902, president de la Comissió de Monuments Històrics. Adscrit a l'Escola de Viena,

als Monuments, obra de referència per a la cultura contemporània, ja que intenta precisar els fonaments de la conservació de monuments a Europa. Riegl introdueix dues consideracions que afecten als monuments, la *subjectivitat* (ja apuntada per Morris) i el *relativisme* (enfront del positivisme i dels cànons absoluts del segle XIX), planteja que no tots els espectadors han mirat o miren del mateix modus un monument, ja que el concepte obra d'art va canviant al llarg del temps. Per tant segons aquest punt de vista la restauració seria inacceptable (si el que se valora del monument és únicament l'antiguitat) o absolutament necessària (si el valor dominant és la seva qualitat i novetat artística o la seva funció commemorativa d'un fet històric).

Riegl exposa l'existència de distints valors en un monument i la freqüent possibilitat de que entrin en conflicte, per aquest motiu planteja que no hi ha una única solució alhora d'intervenir sobre els monuments i que aquesta està en funció de cada cas. Obre una nova sensibilitat cap als monuments, materialitzant-se amb posterioritat en la consideració que cada intervenció s'ha de plantejar com un cas individual i, que així, requereix una solució específica. Dins del seu discurs, és important la reflexió que fa sobre el culte dels homes cap als monuments, ja que aquests serien la manifestació d'un ordre inalterable en front de la rapidesa canviant del món contemporani. Per tant deixa oberta la importància que té el patrimoni per al desenvolupament de l'individu, d'aquí precisament s'ha de veure la diferència entre el culte antic i l'actual cap als objectes del passat.³⁶

A l'obra *El culte modern als Monuments*, Riegl analitzava els valors monumentals, els rememoratius (d'antiguitat, històric, rememoratiu intencionat) i els de contemporaneïtat (valor instrumental, artístic de novetat i artístic relatiu). Per ell el tema de la concepció sobre el valor artístic era fonamental per a determinar la línia que s'ha de seguir per a conservar el monument, inclinant-se cap a la noció que se tenia durant el segle XIX de monument històric, però ja entrant en la importància que se dona en el segle XX al concepte d'antiguitat, adoptant diferents postures pel que fa a la restauració, en funció de la categoria

aporta des de la perspectiva estètica una nova visió al tema de la conservació, enriquint el debat entre contraris a la restauració i restauradors en estil.

³⁶ RIEGL, A. (1903), *El culto moderno a los monumentos. Caracteres y origen*, Ed. Visor, Madrid, 1987

del monument. En els monuments antics, no interferir en el curs natural, ni en el seu cicle vital. Pel que fa als monuments històrics, interessa l'obra en la seva forma original, sense mutilacions, tal com va ser acabada pel seu creador, ja que el seu valor històric ve donat per un mínim d'intervencions posteriors o millor de no intervencions. En aquest cas l'historiador serà l'encarregat, mitjançant còpies o treballs escrits, de reparar els buits que la natura hagi produït sobre el monument originari, però sense tocar-lo per evitar la seva falsificació i així propiciar la investigació històrica. I ja per finalitzar, planteja la postura de restauració sobre els monuments amb valors de contemporaneïtat, inclòs el valor instrumental, als quals se'ls exigeix un aspecte nou, tancat i no afectat pel deteriorament natural. Justificant en aquest cas la restauració, necessària per a la reutilització de l'edifici i pel benestar físic dels individus, valors que prevalen sobre la idea d'antiguitat. Aquesta idea de reutilització serà determinant sobre les postures contemporànies.³⁷

Situat també dins del corrent vienès hi trobem al xec Max Dvorak, que a les seves idees en la consideració del valor del patrimoni històric antic, va anar concretant les expressades per Riegl. Ho feu el 1916 en el seu *Katechismus der Denkmalpflege (Catecisme per a la conservació de monuments)*, estenent la noció a tot tipus de construccions, independentment de la seva època, del seu estil, de la seva importància artística, de les seves implicacions socials i econòmiques.³⁸

A finals del segle XIX, concretament a l'entorn milanès, se produeixen reaccions en contra dels excessos que inspirats en les tesis de Viollet-le-Duc i en el fatalisme passiu de l'*anti-restauració* anglesa se estaven donant a Europa d'una manera bastant generalitzada. Va sorgir un debat que partia d'aquelles dues tendències dominants i d'ell en naixeren a Itàlia dues noves escoles, la del *restauro storico* i la del *restauro moderno*. La primera encapçalada per Luca Beltrami i la segona per Camillo Boito.

³⁷ ARJONES FERNÁNDEZ, A., *El culto moderno de los monumentos, su carácter y sus orígenes. Primera edición antológica y comentada en español*, Junta de Andalucía, Consejería de Cultura, pàg. 7-14

HERNÁNDEZ MARTÍNEZ, A., *Documentos para la Historia de la Restauración*, Universidad de Zaragoza, Zaragoza, 1999, pàg. 48-57

³⁸ MACARRÓN MIGUEL, A.M., *La conservación y la restauración en el siglo XX*, Editorial Tecnos, Madrid, 1998, pàg. 139-144.

GONZÁLEZ-VARAS, I., *Op. Cit.*, Ediciones Cátedra, Madrid, 2000, pàg. 41

Beltrami a diferència dels restauradors en estil era partidari del *restauro storico*, considerava que cada cas de restauració necessita un tractament específic pel que fa als criteris a utilitzar. Que no se poden utilitzar consideracions genèriques d'un estil i molt menys d'un estil medieval ideal. Defensava que s'havia de cercar la realitat històrica que es original de cada monument, ampliant-la als monuments renaixentistes ja que d'aquests es poden trobar més fàcilment fonts bibliogràfiques i documentals. Els principis teòrics³⁹ sobre els quals fonamenta el seu mètode són:

- *Entendre que el monument és un document en el qual les seves diferents fases constructives han de ser reconegudes com a fets documentats i, per aquest motiu, respectades i conservades.*

- *Les operacions de restauració, siguin integradores o de reconstrucció, s'han de basar en proves objectives del mateix monument, en fets comprovables i basades en el coneixement documental, en les fonts arxivístiques relatives al monument, en els gravats, pintures, i historiografia, així com de l'anàlisi en profunditat de l'obra.*

Una tendència que estava en contra de les tesis de Viollet-le-Duc ja que amb la reconstrucció del monument s'oposava a millorar-lo, a llevar-li els "defectes" i a cercar un estil ideal. També s'oposava a l'anti-restauració ja que considerava que la restauració històrica amb la reconstrucció i les intervencions sobre el monument, intentava fer una còpia exacta d'aquest, sense cap mutació, amb la mateixa significació simbòlica, artística i urbana, i amb els materials més semblants als originals, amb igual decoració i ornat.

No obstant, a la pràctica i degut a una manca de capacitat crítica per a interpretar les fonts, el *restauro storico* no va donar els resultats que avui en dia s'acceptarien, ja que se produïren reconstruccions i interpretacions molt

³⁹ RIVERA BLANCO, J., *Op. Cit.*, Editorial Munilla-Leria, Madrid, 1997, pàg. 137. "*Beltrami restuaró el Castillo Sforezco de Milán, donde (...) incurrió en un doble error, mala interpretación documental de un material histórico que no era parte de este edificio y realización de una torre que nunca se proyectó, al menos en la forma que se realizó*".

subjectives i poc correctes ja que s'admetien, i per donar un exemple, dibuixos i quadros que idealitzaven l'arquitectura.⁴⁰

Durant la darrera dècada del segle XIX, també a Itàlia, i alhora que Beltrami, Camillo Boito⁴¹ formulava les teories del *restauro moderno*, unes teories que van tenir molt més ressò dins tota Europa. Boito cercava una arquitectura nova, determinada encara per la història, fet que queda constatat en nombroses publicacions i articles a revistes especialitzades⁴². Per a ell la restauració havia de ser una disciplina autònoma i seriosa dins de la qual s'havia de manifestar la capacitat crítica i la professionalitat. Advertia que partia de les idees de Valadier, el restaurador de l'Arc de Titus i del Coliseu, ja que per a Boito aquest ja va ser un restaurador "científic"⁴³, que respectava rigorosament els materials del monument i, a més, creava un mètode subtil, delicat i modern per a re-composar-lo i consolidar-lo. Precisament és aquí on Boito va trobar les claus per a una nova teoria de la restauració, aconseguint un criteri per poder defensar la memòria històrica del monument. I a la vegada, recuperar la seva imatge antiga sense utilitzar el mètode de Viollet-le-Duc, fent una restauració arqueològica però també projectiva. Mitjançant el projecte s'aconseguia recuperar un edifici pertanyent a una cultura acabada i morta, per així satisfer una necessitat contemporània; produint-se una restitució estètica, històrica, espiritual i també material, articulant el diàleg entre el passat i el present.

Boito era més partidari de la consolidació que de la restauració i per tant estava a favor que s'anés fent un manteniment continuat dels monuments. També s'oposava radicalment a les reintegracions i a completar les obres inacabades, d'aquesta manera el trobem més proper a Ruskin que a les altres teories que

⁴⁰ Exemples de *restauro storico* els trobem al castell Sforza de Milà (1893) o al *campanile* de Sant Marcos de Venècia (1902-1912), en el que ja s'utilitzaren els nous materials, com era el cas del ciment armat.

⁴¹ L'arquitecte Camillo Boito (Roma, 1836-Milà, 1914) amb tan sols deu anys ja havia accedit a la càtedra de Belles Arts de Venècia, gran admirador de Viollet-le-Duc encara que rebutjava les seves restauracions ja que considerava el seu mètode desfasat enfront de les noves idees restauradores que anaren sorgint a finals del segle XIX. També coneixia les teories de Ruskin i de Morris, en part gràcies al debat que s'havia dat entorn a les actuacions a fer sobre Sant Marc de Venècia. Boito va crear una nova tendència, que recollia les teories franceses i les angleses, donant resposta a unes noves preocupacions ja distintes d'aquelles dues. Hem de dir que, políticament, era partidari de la unificació italiana, motiu pel va haver de fugir de Venècia ja que aleshores aquesta encara era austríaca. Era deixeble de Pietro Selvatico (a finals del segle XIX va definir a nivell teòric les referències medievals de l'arquitectura veneciana. Ho feu alhora que Ruskin estava formulant la seva doctrina sobre la conservació i restauració de monuments) i seguidor dels mètodes alemanys, ja que havia estudiat la carrera d'arquitectura a Alemanya i Polònia.

⁴² Ho podem constatar a nombrosos articles a la revista *Nuova Antologia* (1879-1899).

⁴³ La crítica actual, des de Marconi, demostrarà que fou Stern l'autor d'aquests conceptes, mentre que Valadier no feu més que seguir-lo.

s'havien anat donant fins a aquell moment. A més proclamava un respecte a totes i cada una de les fases i etapes constructives dels monuments, ja que aquestes conformen la documentació de la història de la humanitat, motiu pel qual s'han de respectar. Per tant estava en contra de la re-pristinació i de la demolició d'afegits al llarg del temps, arribant a afirmar que els afegits posteriors poden tenir més bellesa i valor artístic que la obra més antiga. No obstant, tampoc li agradava la passivitat de les teories de Ruskin ja que considerava que no se pot deixar morir un monument, aquest s'ha de conservar i a més s'ha de mantenir el seu pintoresquisme i el seu aspecte artístic antic, en aquest s'ha d'intervenir, restaurant-lo i, si és necessari, reconstruint-lo quan ja la reparació o consolidació no siguin possibles, sempre deixant clarament diferenciades les actuacions i *completacions* actuals de l'antiga obra.⁴⁴

En el cas de que la fàbrica d'un monument mai no s'hagués acabat o quan un moment dat se n'hagués de canviar l'ús, Boito planteja vuit principis d'actuació. Aquests són el resultat de tota la seva experiència, dels quals en feu un compendi anunciant així els seus criteris⁴⁵:

1. *Diferenciació d'estil entre lo antic i lo nou.*
2. *Diferència de materials en les seves fàbriques.*
3. *Supressió de motlures i ornats a les parts noves.*
4. *Exposició de les parts materials que hagin estat eliminades, en un lloc contigu al monument restaurat.*
5. *Incisió de la data d'actuació o d'un signe convencional a cada una les parts noves del monument.*
6. *Epígraf descriptiu de l'actuació incís en el monument.*

⁴⁴ BOITO, C., "I restauri in architettura. Dialogo primo. Restaurare o conservare", a *Questioni pratiche di Belle Arti*, Milà, 1893

⁴⁵ CRIPPA, M.A., *Camillo Boito. Il nuovo e l'antico in architettura*, Jaca Book, Milà, 1989, pàg. 121. La crítica d'avui en dia, encara accepta, pràcticament de manera unànime, aquests vuit principis de Boito.

7. *Descripcions i fotografies de les diverses fases dels treballs, depositades en el propi monument o en un indret públic proper a aquests, o una publicació d'una descripció de tot el procés.*

8. *Notorietat visual de les accions realitzades.*

Amb aquests vuit principis s'aconseguia conservar els valors històrics, els valors espirituals i els valors estètics, sense renunciar-ne a l'ús contemporani. Aquests foren formulats durant el III Congrés d'Arquitectes i Enginyers Civils de Roma, celebrat el 1883, i a l'Exposició Nacional de Torí, de 1884. Obrint-se tot un debat sobre els criteris d'actuació sobre els monuments, plantejant-se la necessitat de legislar i de crear els instruments necessaris, per a poder deixar el patrimoni artístic a les futures generacions. En un primer moment aquest vuit punts, que se varen publicar amb el títol *I restauratori*, i als quals se'ls considera la primera *Carta del restauro*, foren assumits pel Ministeri d'Instrucció Pública Italiana (1902) i més tard, de manera gradual, a tota Europa.⁴⁶

Una important i novadora aportació de Boito, fou el plantejament que feu sobre la recuperació dels monuments des del punt de vista del *riuso*, de la seva reutilització, feta des de la perspectiva de la nova crítica arquitectònica que a finals del segle XIX i principis del XX s'estava donant a Europa.

Ja entrant en el segle XX, Gustavo Giovannoni (1873-1947), fou qui millor va saber transmetre i actualitzar les teories de Boito. Mitjançant la formulació teòrica del *restauro scientifico*, els principis del qual va anar difonent des de l'Escola d'Arquitectura de Roma, on exercia de catedràtic d'Història de l'Arquitectura i Restauració de Monuments. Giovannoni rebutjava el *ripristino* ja que el considerava una falsificació i insistia en la no acceptació de la restauració d'un monument complet, encara que això no impedia realitzar algunes restauracions en aquells monuments que encara se conservin "vius" i "complets" amb la finalitat de restituir la seva harmonia. L'any 1931 Giovannoni va participar activament en la redacció de la Carta d'Atenes, que se convertiria en la primera normativa internacional pel que fa a conservació i restauració d'obres d'art i

⁴⁶ RIVERA BLANCO, J., *Op.Cit.*, Editorial Munilla-Leria, Madrid, 1997, pàg. 139-141

monuments, carta que va servir de base a la *Carta italiana del restauro*, publicada a Roma l'any 1932.

La Carta d'Atenes per a la Restauració de Monuments Històrics, fou adoptada en la Primera Conferència Internacional d'Arquitectes i Tècnics de Monuments Històrics el 1931 i s'ha d'enquadrar en la tasca desenvolupada per la Societat de Nacions⁴⁷. Una carta deutora del *restauro scientifico*, proposat per Giovannoni, que recomanava respectar "el caràcter i la fesomia de la ciutat, especialment en la proximitat dels monuments antics on l'ambient ha de ser objecte especial de cura". La Carta d'Atenes és considerada un document clau, ja que va contribuir al desenvolupament del moviment internacional per a la defensa i conservació del béns culturals⁴⁸, els principis sobre la conservació del patrimoni s'anaven fent universals.⁴⁹ L'arquitecte Givannoni fou qui va coordinar la participació, convidant figures rellevants entre les quals hem de destacar l'espanyol Leopoldo Torres Balbás. És una carta que va influir en la legislació espanyola, fet que queda remarcat a la llei de 13 de maig de 1933 sobre la *Defensa, Conservación y Acrecentamiento del Patrimonio Artístico Español*, que se pot considerar la primera llei estatal del patrimoni històric.

La Segona Guerra Mundial va suposar la destrucció d'infinat de monuments, un fet que va plantejar seriosos problemes per a la reconstrucció de les ciutats, ja que resultava difícil aplicar els principis científics que s'havien anat formulant fins aquell moment. Un canvi clau per a la protecció del patrimoni fou l'aparició de l'Organització de Nacions Unides, creada el 1945 just després de la II Guerra Mundial, que va potenciar la col·laboració entre països, la convocatòria de congressos per a estudiar l'estat dels monuments històrics i la

⁴⁷ Organisme creat després de la I Guerra Mundial amb la finalitat de solucionar la necessitat d'una unió d'estats per així contribuir a crear una supra-estructura per evitar les guerres. Cosa que no fou possible ja que ens pocs anys se va produir una altre gran guerra, la II Guerra Mundial, i que com a conseqüència d'aquesta es va crear un altre organisme l'ONU. Una altre fet important fou la creació el 1946 de la UNESCO, sigla de *United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization*, amb seu a París i formada per quasi la totalitat de països que pertanyen a la ONU.

⁴⁸ En el Congrés d'Atenes a la dita "Carta del restauro", s'adoptaren les set següents resolucions: s'establiran organitzacions internacionals per a la restauració, tant a nivell operatiu com consultiu; els projectes de restauració que se proposin seran sotmesos a la crítica, per prevenir errors que causin la pèrdua de caràcter o de valors històrics en les estructures; els problemes de la preservació dels llocs històrics seran resolts a través de la legislació a nivell nacional per a tots els països; els llocs excavats que no puguin ser objecte d'una immediata restauració hauran de ser coberts novament per a la seva protecció; les tècniques i materials moderns poden ser usats en els treballs de restauració; els llocs històrics contaran amb estricta protecció de custòdia; s'haurà tenir cura a la protecció de les àrees del voltant dels llocs històrics.

⁴⁹ Complementada per la *Carta d'Urbanisme d'Atenes de 1933*

creació de la UNESCO⁵⁰ (*United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization*, amb seu a París i formada per quasi la totalitat de països que pertanyen a la ONU, que té com a finalitat l'estudi i cura del patrimoni).

A Itàlia després de la II Guerra Mundial va sorgir una nova teoria la del *restauro critico*, formulat per Roberto Pane i Renato Bonelli, amb la intenció de fer revisió del *restauro científico*. El *restauro critico* se basava en la consideració de retornar el valor artístic a una obra, més enllà dels seus valors històrics i documentals. L'objectiu fonamental de la restauració era el de restituir les vertaderes obres d'art, intentant recuperar la seva unitat figurativa més que la seva unitat estilística, utilitzant uns nous principis metodològics, mitjançant els quals se podia arribar a eliminar elements afegits, que fins i tot tenint valor artístic i testimonial, podien alterar integritat arquitectònica i figurativa de l'obra intervinguda.⁵¹

Cesare Brandi va ser qui millor va difondre les teories del *restauro critico*, convertint-se en el principal punt de referència per a la restauració arquitectònica i de monuments fins avui en dia. Va elaborar a partir de la *teoria del restauro*, publicada a Roma l'any 1963, les seves idees sobre el *restauro critico* que se veren reflectides a la *Carta italiana del restauro* de 1972. Brandi reconeixia que per a restaurar s'havia de partir del reconeixement de l'obra d'art, prenent consciència que en la restauració estava en joc la matèria d'aquesta, que s'havia de tenir cura de la seva "unitat potencial", partint d'instàncies històriques i estètiques, per evitar caure en la falsificació artística o històrica, i també el fer desaparèixer la pàtina o les petjades del temps.⁵²

En els diferents congressos celebrats baix l'empareda de la UNESCO, se va arribar a la conclusió de la necessitat d'actualitzar els principis de la Carta d'Atenes i de l'elaboració d'un nou document de caràcter internacional, que regulés les

⁵⁰ En francès, *Organisation des Nations unies pour l'éducation, la science et la culture*. Entre els objectius hi ha el de promoure projectes històrics i culturals regionals, a més de la cooperació internacional per a preservar el patrimoni cultural i natural mundial.

⁵¹ BONELLI, R., "Il restauro architettonico", a *Enciclopedia Universale dell'Arte*, vol. XI, Venècia-Roma, 1963, pàg. 344-351. S'ha de reconèixer que aquests tipus d'intervencions també tenien, en sí, un fort component de creació artística que sempre s'havia d'emmarcar dins d'uns límits si no se volia caure en falsificacions estètiques, culturals o documentals.

⁵² BRANDI, C., *Teoría de la restauración*, Alianza Editorial, Madrid, 1996, pàg. 13-17, 77-80
HERNÁNDEZ HERNÁNDEZ, F., *Op. Cit.*, Ediciones Trea, Gijón, 2002, pàg. 291

actuacions de restauració i conservació del patrimoni cultural, així va néixer el 1964 la Carta de Venècia⁵³. Una carta inspirada en els pressuposts teòrics del *restauro critico*, que en el seu pròleg enuncia que les "obres monumentals dels pobles" han de ser considerades com "patrimoni comú" i, que per tant, la humanitat s'ha de sentir responsable de la seva salvaguarda amb l'objecte de "transmetre'ls en la seva completa autenticitat". Els seus postulats foren adoptats pel Consell Internacional de Monuments i Llocs Històrics⁵⁴ (ICOMOS, *International Council on Monuments and Sites*) creat el 1965.

El 1972 se va reunir a París la Conferència General de l'UNESCO i va assumir les conclusions de la Convenció sobre la Protecció del Patrimoni Mundial, Cultural i Natural⁵⁵. Aquestes en el seu preàmbul ja consideraven que el patrimoni cultural i el natural són dues realitats complementàries, estretament unides i constantment amenaçades.⁵⁶

Els primers textos de la UNESCO no fan una referència explícita a l'arquitectura, s'hauria d'esperar al 1975 que a l'aparició de la Carta Europea del Patrimoni Arquitectònic, amb un llenguatge més proper a l'actual⁵⁷. A ella hi ha un reconeixement del patrimoni arquitectònic europeu, considerant-lo l'expressió de la "riquesa i diversitat de la cultura europea", "l'herència comuna de tots els pobles" i, en conseqüència, per a la seva conservació es fa necessària la "solidaritat efectiva" de tots els països membres. Els principis exposats a la Carta Europea del Patrimoni Arquitectònic, foren assumits i reafirmats en el Congrés sobre Patrimoni Arquitectònic d'Amsterdam de 1975, fent especial èmfasi en els conceptes de *conservación integrada* i *intervención mínima*. Ho fa per fer front als

⁵³ Un document internacional sobre la Conservació i Restauració dels Monuments i dels Llocs Històrico-Artístics proposada després de la celebració del II Congrés Internacional d'Arquitectura i Tècnics en Monuments Històrics el 1964, signada a aquella ciutat aquell mateix any.

⁵⁴ L'ICOMOS se va crear el 1965 a Varsòvia, després del II Congrés Internacional d'Arquitectes i Tècnics de Venècia de 1964, on se va elaborar la carta d'aquesta ciutat. Està considerat una organització no governamental, amb seu a París, que engloba a totes aquelles institucions i persones que se preocupen per la conservació, protecció i re-valorització dels monuments, conjunts i sitis històrics. Parlant d'organismes, ens veiem obligats a fer referència a l'ICCROM (Centre Internacional d'estudis de problemes tècnics de la Conservació i Restauració dels Bens Culturals), creat el 1958 i amb seu a Roma.

⁵⁵ "Carta del Restauro 1972" a BRANDI, C., *Op. Cit.*, Alianza Editorial, Madrid, 1996, pàg. 129-149

⁵⁶ A partir d'aquesta convenció un dels actes més importants que d'ella s'han emanat ha estat la declaració de Béns Patrimoni de la Humanitat, que han propiciat que cert béns patrimonials tinguin un reconeixement universal.

⁵⁷ La Carta Europea del Patrimoni Arquitectònic i la Declaració d'Amsterdam, foren formulades en el Congrés sobre Patrimoni Arquitectònic Europeu el 1975 i publicades, aquell mateix any, pel Comitè de Ministres del Consell d'Europa.

S'ha d'apuntar que els darrers documents utilitzen de cada vegada més l'expressió "patrimoni construït" o "patrimoni edificat" (*Building heritage*).

excessos dels qui bàsicament actuaven seguint criteris de *reutilització* i *funcionalitat*, que conduïen a intervencions que moltes de vegades feren desaparèixer de manera irreversible els valors històrics dels edificis sobre els qual s'actuava. Aquest funcionalisme serà, desgraciadament, un dels trets que caracteritzarà durant un ample període de temps, moltes de les intervencions de les distintes administracions autònomes i institucions, públiques i privades. Que necessitades de nous espais de representació i que, recurrent per a tal fi a edificis històrics, destruïren la memòria històrica que aquests encara conservaven i que en moltes ocasions just en va quedar la façana. El 1976, el Consell d'Europa va emetre una Resolució relativa a l'adaptació dels sistemes legislatius i reglamentaris als requisits de la conservació integrada del patrimoni arquitectònic, a ella se dona una definició de la conservació integrada i s'exposen els principis que s'han de seguir i les polítiques nacionals que s'han d'adoptar sobre el tema.

Durant la dècada dels 80 del segle XX, el Consell d'Europa va tractar d'aprofundir en les polítiques de protecció del patrimoni arquitectònic i ambiental, procurant intercanviar experiències entre els diferents països membres de la Unió. És va obrir un debat, que se va concretar en convencions a diferents ciutats, amb el tema central del renaixement de la ciutat i la millora de l'habitatge urbà. També es tractaren altres aspectes relacionats amb les polítiques de millora de la qualitat de vida, la rehabilitació d'edificis i barriades antigues, dels equipaments socials i educatius, i del paper que han de tenir els poders locals al respecte. El document que més ressonància ha tingut fou el sorgit de la Convenció per a la Salvaguarda del Patrimoni Arquitectònic d'Europa o Convenció de Granada de l'any 1985. És un conveni, ratificat 1989, que els països que el subscripiren, entre ells l'Estat Espanyol, se veuen obligats a adoptar tota una sèrie de mesures legislatives, administratives, financeres i tècniques que regulin i afavoreixin la protecció del patrimoni arquitectònic. Aquest document, juntament amb la *Carta de Florència* o *Carta dels Jardins Històrics* (Conveni europeu per a la protecció del paisatge, de 1981) i el *Conveni de La Valette* (Conveni europeu per a la

protecció del patrimoni arqueològic, de 1992), conformen la normativa actual del Consell d'Europa relativa al Patrimoni Cultural.⁵⁸

El 1986, es va reunir el Consell Internacional de Monuments i Llocs Històrics (ICOMOS) a la ciutat de Toledo, on va elaborar un document amb el títol de *Carta Internacional per a la Conservació de les Ciutats Històriques*, com a complement a la Carta de Venècia, i en ella eren assumits els principis de la Conferència General de la UNESCO, de 1976 a Nairobi. Aquest document fou ratificat per l'Assemblea General de l'ICOMOS, celebrada a Washington el 1987, motiu pel qual el coneixem com a Carta de Washington o Carta de Toledo. La dita, fa referència als nuclis de caràcter històric, grans o petits, amenaçats per la degradació, deteriorament o destrucció provocats per una forma de desenvolupament urbà sorgit de la era industrial i que afecta, en major o menor mesura, a totes les societats.

La Carta del Patrimoni Vernacle Construït (*Charter on the Built Vernacular Heritage*), va ratificar, el 1999, els principis generals de conservació que havien estat proposats a Jerusalem el 1996. Un document en el qual el Patrimoni Vernacle, definit com "el modus natural i tradicional en el qual les comunitats han produït el seu propi hàbitat" és reivindicat i protegit davant de la creixent homogeneïtzació de la cultura i la mundialització socioeconòmica, que posen en risc aquest tipus d'estructures extremadament vulnerables.

A la Carta de Cracòvia, de 2000, es reivindica la recuperació de la memòria històrica que conté el patrimoni edificat (torna a potenciar, per tant, els seus valors documentals), defensa els distints valors que ha anat acumulant al llarg dels segles (s'oposa, per tant, a la recuperació selectiva de suposats estats originals) i concep l'acte de la restauració com un procés de coneixement.

⁵⁸ Durant la dècada de la dècada dels 90 del segle XX se va anar consolidant una unificació de la doctrina i que se veu reforçada a la IV Conferència Europea de Ministres Responsables de Patrimoni Cultural, celebrada a Hèlsinki el maig de 1996.

Hi ha molts més documents dels quals podríem parlar, no obstant no fem més que citar els més rellevants que es donen a l'àmbit d'Amèrica Llatina, com són la Carta de Quito de 1967, la Resolució de Santo Domingo de 1974, les Conclusions del Col·loqui de Quito de 1977, la Carta de Veracruz de 1992 o la Declaració de San Antonio-ICOMOS de 1996.⁵⁹

Pel que fa a la UNESCO, hem de recordar que aquesta organització, va celebrant les seves sessions amb una periodicitat anual i a diferents ciutats o indrets del món, les dels anys 2005, 2006 i 2007 se celebraren, respectivament, a Durban, Vilnius i Nova Zelanda.

⁵⁹ Per a més informació sobre aquest documents podem acudir a les obres citades a la bibliografia de Francisca Hernández, José M. Abad Licerias, Alfredo J. Morales, José M. González-Valcárcel o Ignacio González-Varas.

5.2. Antecedents a l'Estat Espanyol

A Espanya durant el regnat d'Isabel II, en ple període romàntic i vinculat al naixement dels nacionalismes l'interès cap a la conservació del patrimoni va començar a sofrir un canvi produint-se tímids canvis dins d'aquest tema. En el transcurs del segle XIX se va perdre i va fer mal bé molt de patrimoni, primerament amb la Guerra del Francès, després amb les diferents desamortitzacions eclesiàstiques i sobretot amb el vandalisme revolucionari. Aquests fets foren entre d'altres el germen que va conduir cap a una nova mentalitat pel que fa a la protecció i conservació dels monuments.

No obstant, hem de remarcar que la restauració de monuments durant el segle XIX no se va plantejar amb cap matís diferenciador respecte a qualsevol altre actuació arquitectònica, imposant-se el llenguatge que els era més contemporani, en un primer moment el neoclassicisme i després amb criteris academicistes i historicistes.

L'esdeveniment de major rellevància pel que fa a la protecció del patrimoni durant el XIX, fou quan el 1844 se van crear *Las Comisiones de Monumentos*. Tenien la missió d'inventariar i catalogar els monuments i el patrimoni moble, aquestes també denunciaven les demolicions i el pas a mans de particulars d'edificis monumentals, que majoritàriament servien de material per a construir-ne de nous. També hem de destacar la tasca que realitzaren tota una sèrie d'intel·lectuals i erudits⁶⁰ que estudiaren el passat monumental i que començaren a posar els fonaments per a la protecció i conservació del patrimoni.

La creació de la *Escuela Especial de Arquitectura*, el 1844, baix els auspicis de la *Real Academia de San Fernando*, va potenciar l'apertura historicista en la

⁶⁰ Entre ells hi destaquem a D. Manuel de Assas, D. Rafael Mitjana de las Doblas, D. José Amador de los Ríos, D. Valentín Carderera, D. Francesc Pí i Maragall, D. Federico de Madrazo, D. Josep Maria Quadrado o a D. José de Caveda y Nava. Precisament aquest darrer fou qui el 1848 va presentar el seu *Ensayo histórico de los diversos géneros de la Arquitectura empleados en España*, on s'estructurava la història de l'arquitectura espanyola i actualitzava la nomenclatura artística amb la que se donava a Europa, suposava de fet un nou compendi per als especialistes que s'haurien d'enfrontar a la restauració monumental. Remarcable fou el paper que jugaren les seves publicacions i escrits, majoritàriament a les revistes romàntiques de l'època, on se veu un clar intent de sensibilització social envers del valor i significat del patrimoni. Durant el regnat d'Isabel II destaquen revistes de divulgació com són *El Semanario Píntoresco Español*, *Recuerdos y Bellezas de España*, *España Artística y Monumental* y *El Artista*, entre d'altres.

formació dels arquitectes i la seva capacitat per abordar la “restauració” d’edificis medievals.⁶¹

Les teories de Viollet-le-Duc varen marcar les pautes⁶² de la restauració monumental durant la dècada del 1860, gràcies entre d’altres, a que el director de *la Escuela de Arquitectura* Antonio Zabaleta, va encarregar la traducció i publicació de les principals obres del francès al *Boletín Español de Arquitectura*. Un fet que va influir d’una manera decisiva en els arquitectes que aleshores s’estaven formant a *la Escuela de Arquitectura*, ja que aquesta defensava els principis essencials de la *restauració en estil*, que se manifestava en contra de les teories de la no intervenció, de John Ruskin, i de les formulacions del *restauro científico o restauro moderno*, de Camillo Boito.⁶³

La catedral de León va suposar la pauta a seguir des de finals de la dècada de 1860 i fins entrat el nou segle. La seva restauració i reconstrucció se va fer inspirant-se en els models del gòtic francès del segle XIII de l’Île de France, seguint les tesis violletianes i del seu *Dictionnaire Raisonné* amb una clara correspondència de reflex arquitectònic entre l’exterior i l’interior. El mateix va succeir amb la catedral de Burgos, amb els arquitectes Ricardo Velázquez

⁶¹ El 1859 va sorgir la col·lecció *Monumentos arquitectónicos de España*, iniciativa vinculada a *la Escuela de Arquitectura*, que va tractar de publicar plànols, alçats, vistes generals, talls i detalls dels principals edificis i de monografies que il·lustressin la història i que possessin de manifest l’estat en el que es trobaven. Fou una obra de gran vàlua per a afrontar les tasques de restauració. GONZÁLEZ-VARAS, I., *Op. Cit.*, Ediciones Cátedra, Madrid, 2000, pàg. 174-175

⁶² El fet d’aquesta influència queda palès quan el 1868 se va anomenar a Viollet-le-Duc acadèmic honorari de la *Real Academia de San Fernando*.

⁶³ Entre els defensors més fervents de les teories franceses hi trobem a Demetrio de los Ríos, que criticava de manera oberta el sistema preventiu de conservació dels sistemes anglès i italià, i se manifestava a favor d’una restauració integral i sistemàtica, restaurar i reedificar per retrobar la unitat d’estil i recuperar el grau de puresa en que fou ideat originàriament pels seus constructors, la *restauració en estil*. Entre les primeres restauracions hi trobem la de Peyronnet a la Seu de Palma, executada a partir de 1852, o la de Pascual y Colomer a la Iglesia de San Jerónimo el Real de Madrid. No obstant el nucli del debat de la restauració monumental a Espanya se va centrar a la Catedral de León, executat per Matías Laviña Blasco, obres que serien seguides per Juan de Madrazo y Kuntz i Demetrio de los Ríos y Serrano. Aquest darrer, així com Adolfo Fernández Casanova intervindrien posteriorment en la restauració i finalització de la catedral de Sevilla. Aquestes grans actuacions sobre monuments són les que van marcar la pauta de restauració en el canvi de segle, que una vegada abandonats els criteris del llenguatge neoclàssic s’imposen els criteris historicistes. Ho trobem a MORALES, A.J., *Op. Cit.* pàg. 129-130

Bosco⁶⁴ i Vicente Lampérez y Romea⁶⁵, que va rebre un premi pel projecte de “reconstitución” a la *Exposición Nacional de Bellas Artes* de 1899.⁶⁶

Les idees violletianes també es van difondre amb força des de l'Escola de Llotja de Barcelona, dins de la qual hem de destacar la figura del seu director, Elies Rogent, que va dur a terme una important tasca restauradora i de difusió de les idees racionalistes del neogòtic francès, encara que amb matisos propis.

A Catalunya hi trobem exemples com són el de la restauració, duta a terme per Elies Rogent i Amat, a Santa Maria de Ripoll feta amb uns criteris arqueològics propers a l'escola francesa, basant-se en estudis “científics” del romànic i del gòtic català, amb una forta empremta romàntica i una gran dosi d'imaginació personal.⁶⁷

A les Illes Balears, el 1844 se va crear la *Comisión Provincial de Monumentos de Baleares*, encarregada de vetllar el patrimoni monumental i que degut a un finançament deficient i a una manca de recolzament institucional les seves actuacions foren més que discretes. A les Illes una altre entitat de referència per a la conservació i la difusió del patrimoni fou la Societat Arqueològica Lul·liana, creada el 1880, una tasca que dugué a terme mitjançant el seu *Bolletí* i amb la creació del Museu Arqueològic. Hem de destacar la figura del menorquí Josep Maria Quadrado que amb una mentalitat historicista, d'arrel romàntica i amb un especial interès cap a l'Edat Mitjana, afirmava que una de les raons de la destrucció del patrimoni era la manca de sensibilitat i la especulació. Quadrado

⁶⁴ Fent referència a González-Varas, *op. cit.*, pàg. 183, hem de dir que algunes de les seves intervencions es podrien enquadrar dins del “mètode històric”, entre elles hi trobem les que feu a la Alhambra de Granada, sent molt similars a les que estava fent aleshores Luca Beltrami.

⁶⁵ Vicente Lámperez y Romea (1861-1923), que fou col·laborador de Demetrio de los Ríos a la catedral de León, sostenia que la restauració era possible ja que els elements arquitectònics se poden reproduir, al no ser d'execució personal com és el cas de la pintura; a més aquesta és convenient per a reintegrar el monument en la seva unitat i així tornar-li la seva utilitat, valor que està lligat a la bellesa arquitectònica. Fou el promotor de “l'escola restauradora” que va tenir molta d'influència dins de l'Estat durant tot el primer terç del nou-cents i la postguerra, d'aquesta escola en parlarem dins de les teories que es donen a Espanya durant el segle XX.

⁶⁶ Un altre exemple és el de la catedral de Cuenca, també obra de Vicente Lampérez que representava la línia més estricta en el seguiment de les tesis de Viollet-le-Duc.

A la zona andalusa durant el segle XIX i entrant en el XX, també se fan importants restauracions, com són las de la Catedral de Sevilla, la Mezquita de Còrdova o la Alhambra de Granada, aquestes se feren seguint criteris historicistes per aquest motiu els dits monuments sofriren profundes alteracions.

⁶⁷ Va acabar fent, més que una restauració, una reconstrucció historicista i eclèctica, que té com a principal mèrit haver trobat un llenguatge vernacular donant com a resultat una intervenció neoromànica.

Un altre exemple seria el de la façana de la Seu de Barcelona, dut a terme per August Font i Carreres, on tornen a primacia les tesis de Viollet-le-Duc a més de la imaginació de l'arquitecte.

optava per fer intervencions sobre els monuments amb una doble finalitat en primera instància frenar la seva degradació i en segon lloc revitalitzar-los.⁶⁸

La intervenció sobre els monuments a mitjans segle XIX a Mallorca, se va plantejar acabar la restauració⁶⁹ de la façana de la Seu de Palma, una obra iniciada i inacabada durant el segle XVI i que havia sofert un fort deteriorament i amenaçava runa, duta a terme per Juan Bautista Peyronnet.⁷⁰

Quan el 1892 se va presentar el projecte de restauració de la Casa Consistorial de Palma, se va encetar a les Illes el debat sobre quin mètode s'havia de seguir per intervenir sobre el patrimoni. En el projecte que va presentar Bartomeu Ferrà ja es tractaren les noves necessitats, conjugades amb la necessitat de conservació de l'immoble, a més fent una valoració històrico-artística i unes recomanacions sobre quins elements se podien modificar i quins no.⁷¹

A nivell estatal algunes d'aquestes intervencions, de finals del segle XIX i principis del XX, ja varen suportar les crítiques i el rebuig d'alguns arqueòlegs i literats, que adoptaren actituds properes al les teories de Ruskin o que partint de consideracions científiques, històriques o arqueològiques consideraren que aquestes no eren les eren les adequades.⁷² Trobant campanyes que durant la dècada de 1880 se manifestava en contra de les tesis del francès. Malgrat les veus discordants de darreries del segle XIX, la *restauració en estil* se va seguir

⁶⁸ QUADRADO, J.M., "Del vandalismo en arquitectura" al *Seminario Pintoresco Español*, Madrid, 1851, pàg. 375-379 i 385-387. QUADRADO, J.M., *Dos palabras sobre demoliciones y reformas*, Imprenta Guasp, Palma de Mallorca, 1851

HERNANDO, J., "Bases teórico-ideológicas de la restauración", a *Arquitectura en España 1770-1900*, Ediciones Cátedra, Madrid, 1989, pàg. 280-286

⁶⁹ Es va pensar en un principi en el mallorquí classicista Antoni Sureda, no obstant l'obra la feu Juan Bautista Peyronnet, acadèmic de San Fernando i director de *la Escuela de Arquitectura* de Madrid. Peyronnet en un principi feu un projecte en general per a tota la Seu, però al final aquest va quedar reduït a la façana. Les obres s'iniciaren el 1852 i les acabaren el 1884 altres arquitectes, ja que Peyronnet va morir el 1875.

⁷⁰ A questa fou una restauració polèmica, en part degut a la manca de pressupost, que s'hauria de situar entre el medievalisme i la formació classicista de l'arquitecte amb la pretensió de respondre a un gòtic purista encara que amaga un cert aire classicista.

CANTARELLAS CAMPS, C., "La intervención del arquitecto Peyronnet en la Catedral de Palma", a *Mayurqa*, Palma, 1975, pàg. 185-213

⁷¹ FERRÀ, B., *Reconstrucción de la Casa Consistorial de Palma*, Imprenta Guasp, Palma, 1892, pàg. 23, 25, 89

⁷² Un exemple el trobem en el 1886, quan Francisco Tubino va criticar les obres de restauració de l'Alcázar de Sevilla, que considerava que havien "deixat nou l'edifici" i que l'havien convertit en una "mentida".

MORALES, A.J., *Op. Cit.*, Historia 16, Información e Historia S.L., Madrid, 1996, pàg. 130

utilitzant durant el segle XX, fou precisament l'arquitecte Vicente Lampérez y Romea qui va sistematitzar aquest mètode ja entrant en la nova centúria.⁷³

A Espanya durant la segona meitat del segle XIX i principis del XX, el pensament i la pràctica sobre la restauració artística i monumental va dependre de les formulacions que se donaren a altres països, especialment a França i Itàlia, tenint una especial incidència el mètode de la *restauració estilística*, encara que també es donés en menor mesura el de la *restauració històrica*, de Luca Beltrami i també, a partir de 1883, el de Camillo Boito de la *restauració científica*. Se va iniciar el debat i la confrontació entre dues metodologies oposades de com actuar sobre els monuments, la de l'Escola Restauradora i la de l'Escola Conservadora. La primera s'havia anat renovant en el seu apartat conceptual i seguia el mètode de la *restauració en estil*, mentre que la segona incorporava nous temes i, alhora, introduïa plantejaments moderns propers als que s'estaven donant a Itàlia.

Les primeres veus en contra de les doctrines franceses es van començar a sentir durant la dècada de 1880, l'arquitecte Juan Bautista Lázaro fou un dels pioners amb una nova actitud, que va tenir una important repercussió en l'Administració i també en l'Acadèmia de Bellas Artes de San Fernando, amb la del concepte de la "conservació" al qual va dar un caràcter de doctrina oficial. Ja que considerava que amb aquest tipus de restauracions se produïen falsificacions.

A partir d'aleshores ens trobem en que alguns dels arquitectes més qualificats, i seguidors de les idees violletianes, començaren a matisar i a modificar els seus criteris d'intervenció, per anar adaptant-los als requisits de les noves teories conservacionistes. En els Congressos Internacionals d'Arquitectura de finals del XIX, als quals hi participaren tècnics espanyols fet que va propiciar el coneixement de primera ma d'un dels temes centrals de debat, el de trobar una doctrina que desplaçés les idees de la restauració integral i sistemàtica del mètode de Viollet-le-Duc. Luís María Cabello Lapiedra que va participar en el congrés celebrat el 1897, en va transmetre al país les seves conclusions, amb unes resolucions que apuntaven que les restauracions que s'estaven duent a

⁷³ LAMPÉREZ Y ROMEA, V., "La restauración de los monumentos arquitectónicos. Teorías y opiniones", a *Arquitectura y construcción*, Madrid, 1907, vol. XI, pàg. 98-120.
GONZÁLEZ-VARAS, I., *Op. Cit.*, Ediciones Cátedra, Madrid, 2000, pàg. 177

terme eren excessivament teòriques i aconsellava que el camp d'actuació necessitava de l'estudi de cada cas en concret per poder donar la solució més adient a cada monument en particular: *“completar les parts incompletes, si és que se tenen dades complertes d'així com eren, però mai si hi ha dubtes, a més no s'han de suprimir parts o elements per així voler unificar l'estil”*⁷⁴.

Amb aquestes propostes ja s'anunciava una dissolució de la unitat d'estil com a concepte absolut, entenent que si no hi havia dades històriques i artístiques suficients, i que donessin garanties suficients de veracitat, es podia caure en errades interpretatives. No obstant, aquesta transició va quedar molt frenada amb el pensament de l'arquitecte i restaurador Vicente Lampérez, que a nombrosos fors de debat i a través d'escrits i articles, va conjugar les idees de Viollet-le-Duc amb el coneixement pràctic de la restauració que s'havia anat donant a l'Estat al llarg del segle XIX. Les conclusions a les quals s'havia arribat al III Congrés d'Arquitectes celebrat a Madrid, foren considerablement retocades per Lampérez ja que sostenia la validesa de l'Escola Restauradora.⁷⁵ Lampérez va acomodar els principis de la *restauració històrica* als de la *restauració en estil*, ja que afegia que en els casos allà on hi hagués una manca de coneixement de seqüències històriques i arquitectòniques era millor renunciar a la restauració fins que aquestes no es tinguessin clares.⁷⁶ L'Escola Conservadora va criticar

⁷⁴ CABELLO LAPIEDRA, L., *De la conservación y restauración de monumentos arquitectónicos*, Madrid, 1904, pàg. 8-9

GONZÁLEZ-VARAS, I., *Op. Cit.*, Madrid, 2000, pàg. 293-306

⁷⁵ Ho va sistematitzar en un article publicat el 1907 amb el títol “La restauración de los monumentos arquitectónicos. Teorías y opiniones”, considerant la “restauració” com un “art-ciència” i que podria, ben bé, haver-lo signat Viollet-le-Duc, Lampérez resava que *“restaurar un edificio antiguo es volver a construir las partes arruinadas, o a punto de arruinarse, en el mismo estilo arquitectónico original”*. Lampérez sintetitzava el que ell mateix denominava la *“teoría de los restauradores”*, fonamentant-la en tota una sèrie de punts troncal: a) *consideració del monument en la seva doble natura de “documentos de inapreciable valor històric” i “obras de arte... cuya contemplación produce verdadero placer estético”; b) la finalitat de la restauració com a conservació dels monuments en la seva “integritat” i en el seu “estil”, conceptes lligats als de la “utilitat” i la “unitat”: no s’ha de deixar morir al monument, ja que una runa no resol la finalitat de l’arquitectura; c) la metodologia operativa que consisteix en “reintegrar el edificio a su estado primitivo con la mayor fidelidad posible, reproduciendo la disposición, labra, etc. originarias”*. A LAMPÉREZ Y ROMEA, V., *Op. Cit.*, Madrid, 1907, vol. XI, pàg. 98-108. Lampérez feu feina amb Demetrio de los Ríos a la catedral de León, de qui en fou un dels més dotats continuadors pel que fa a les seves teories i mètodes. Entre els treballs de Lampérez hi trobem els de la catedral de Burgos i la façana de la catedral de Cuenca.

⁷⁶ “mantenint els conceptes d'integritat estructural i unitat d'estil, utilitzant les mateixes tècniques i materials constructius que s'emparen en la fàbrica primitiva, negant d'aquesta manera els principis de Boito”, a GONZÁLEZ-VARAS, I., *Op. Cit.*, Ediciones Cátedra, Madrid, 2000, pàg. 296-297

“Dins de la mateixa escola hi hem d'inscriure, entre altres, a Luís Bellido, qui va reconstruir en estil historicista la Casa de Cisneros la Plaza de la Villa de Madrid; també a d'Adolfo Florensa Ferrer qui a Barcelona feu obres a la Plaça del Rei, Diputació i Convent de Mercedaris, entre altres monuments; i a José i Javier Yárnoz que van intervenir en el Palacio de Olite”, a MORALES, A.J., *Patrimonio histórico-artístico. Conservación de Bienes Culturales*, Historia 16, Información e Historia S.L., Madrid, 1996, pàg. 131-132

aquesta metodologia, ja que l'acusava de falsificar i de restar el valor d'autenticitat i, alhora, la poètica a la fàbrica restaurada.

El VI Congrés Internacional d'Arquitectes, celebrat a Madrid el 1904, es va basar en moltes de les idees de Lampérez, i a les seves conclusions indicava que “*els monuments vius s'havien de restaurar en l'estil originari, d'aquesta manera l'edifici conservava la seva unitat i integritat que són de capital importància per a mantenir la seva bellesa. Per tant, el que en realitat hauria de fer l'arquitecte és refer el menys possible, no inventar res i prescindir de la seva personalitat, procurant ser el continuador de qui havia fet originàriament el monument*”.⁷⁷

A l'Escola Restauradora li sortiren tota una sèria de crítiques que feren que durant el primer terç del segle XX se produís tot un debat sobre les teories i mètodes de restauració. Les crítiques sortiren majoritàriament des de l'Escola Conservadora, que ja havia assimilat el mètode de Camillo Boito i que va anar guanyant terreny a partir de 1918. Entre els seus principals representants si trobaven Leopoldo Torres Balbás (1888-1960), Jeroni Martorell i Terrats (1876-1951) i, d'una manera particular, Josep Puig i Cadafalch (1867-1956), que ja adoptaren una actitud “moderna” en front del monument, considerant-lo un document testimonial i insubstituïble del passat.

L'Escola Conservadora va tenir dins de l'Estat Espanyol dos grans focus culturals, un format a Barcelona i l'altre a Madrid, amb dues figures clau Fernando Giner de los Ríos (catedràtic de Filosofia i Història, llicenciat en Dret) i Juan Facundo Riaño⁷⁸. Amb una plataforma la *Institución Libre de Enseñanza*, que va jugar un paper clau per a crear un nou ambient cultural, capaç de recollir les noves tendències de la conservació i restauració de monuments, criticant les restauracions que s'estaven fent en estil, ja que les considerava falsificacions.⁷⁹

⁷⁷ GONZÁLEZ-VARAS, I., *Op. Cit.*, Ediciones Cátedra, Madrid, 2000, pàg. 296-297

⁷⁸ Juan Facundo Riaño y Montero (Granada, 1829-Madrid-1901), historiador de l'art que a partir de 1851 fa un viatge d'estudis per Europa, visitant Itàlia, Alemanya i Anglaterra. Fou catedràtic de Belles Arts a l'Escola Superior de Diplomàtica (des de 1863), Director d'Instrucció Pública (durant el govern de Cánovas, entre 1881 i 1883), Acadèmic de la Història, de la Llengua i de la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando. Va publicar nombroses obres sobre l'Edat Mitjana, els orígens de l'arquitectura àrab i sobre l'Alhambra en fa un estudi crític descrivint les parts antigues i les modernes. Fou un dels impulsors del *Catálogo Monumental de España*.

⁷⁹ JIMÉNEZ LAUDI, A., *La Institución libre de Enseñanza*, Ed. Taurus, Madrid, 1973

Un altre organisme, que a més de la *Institución libre de Enseñanza*, va influir en aquests canvis fou la Comissaria Règia de Turisme, creada el 1911 pel Marquès de Vega Inclán.

L'arquitecte Torres Balbás, va presentar en el VIII Congrés Nacional d'Arquitectura, celebrat a Saragossa el 1919, una ponència⁸⁰ que criticava el posicionament del president del congrés Vicente Lampérez, condemnant la restauració entesa com a "reconstrucció". Ja que considerava que falsejava els monuments, esborrava l'acció del pas del temps que és el qui permet, moltes de vegades, l'addició a la construcció primigènica d'obres de gran interès i bellesa, unes intervencions que si se retiren fan perdre el caràcter d'autenticitat al monument.⁸¹ Va defensar el realitzar tasques de conservació i de restauració, sempre que aquestes no fossin inevitables, d'acord amb els materials moderns (elogiava el ciment armat com a material i tècnica de consolidació) i a més aquestes s'haurien de fer en estil modern, per així defensar l'autenticitat del monument⁸², tot d'acord amb els principis que quedarien sancionats més endavant a la Carta d'Atenes de 1931.

Els inicis de la polèmica entre restauradors i conservadors se crearen en torn al debat que van suscitar les obres de restauració de l'Alhambra de Granada. Modesto Cendoya, arquitecte de l'Alhambra des de 1907, postulava per la reintegració i reconstitució total del monument amb un punt de vista unitari, no obstant amb el pas de les obres aquesta visió aniria canviant i passant a fer una intervenció arqueològica més d'acord amb el mètode històric, aquest fet feu que les crítiques dels conservadors quedessin atenuades. L'arquitecte més crític amb el mètode restaurador fou Leopoldo Torres Balbás que va ocupar la direcció dels treballs de conservació de l'Alhambra entre 1923 i 1936. Se va servir de la plataforma de la revista *Arquitectura* i de la "concepció racionalista" que tenia l'evolució estructural l'arquitectura gòtica, defensant una nova "arqueologia", menys sistemàtica i abstracta que les teories violetianes, però més empírica, rigorosa i ajustada a l'examen concret de les dades disponibles de cada cas en particular. Va desmuntar l'aparell intel·lectual del "mètode en estil" des de la seva arrel, considerant que aquest partia de conceptes idealistes, abstractes i normatius falsos.

Aquest canvi se va produir gràcies al control i intercepció de Ricardo Velázquez Bosco, que just admetia la "unitat d'estil" quan ja s'havia exhaurit la via de la conservació.

⁸⁰ Amb el títol "Legislación, inventario y organización de los monumentos históricos y artísticos de España"

⁸¹ La intervenció de Torres Balbás a l'Alhambra mostrava la seva actitud, contrària a la "recomposició" o reconstrucció en estil", i afirmava taxativament: "*conservar los edificios tal como nos han sido transmitidos, preservarlos de la ruina, sostenerlos, consolidarlos, siempre con un gran respeto a la obra antigua; nunca completarlos ni rehacer las partes inexistentes*".

TORRES BALBAS, L., "La restauración de los monumentos antiguos", a *Arquitectura* (1918), vol. I. TORRES BALBAS, L., "De cómo evoluciona una teoría de la historia de la construcción", a *Arquitectura* (1920), vol. II. TORRES BALBAS, L., "La utilización de los monumentos antiguos", a *Arquitectura* (1920), vol. III

⁸² TORRES BALBAS, L., "La reparación de los monumentos antiguos en España", a *Arquitectura* (1933), vol. XVI. "Una altra de les preocupacions de Torres Balbás fou la renovació del plantejament de l'organització administrativa i dels pressuposts dels treballs de protecció del patrimoni històric, que connectava amb la renovació que postulaven els seus principis d'intervenció. Precisament aquesta renovació fou recolzada per crítics i arquitectes de renom com son Francisco Alcántara o Teodoro Anasagasti, a més també se van adherir a les seves teories Jeroni Martorell i Manuel Vega y March, un fet bàsic per a la consolidació d'aquest nou corrent" a GONZÁLEZ-VARAS, I., *Op. Cit.*, Ediciones Cátedra, Madrid, 2000, pàg. 299-301, 302

S'ha de destacar la tasca que se dugué a terme des del Servei de Catalogació i Conservació de Monuments de la Diputació de Barcelona⁸³, especialment per part dels seus caps Jeroni Martorell i de Josep Puig i Cadafalch. Jeroni Martorell, des del seu càrrec del Cap del Servei de Catalogació (1915-1951) va fomentar la creació d'un catàleg general d'obres d'art a Catalunya i de retruc la seva conservació, coincidint plenament amb Torres Balbás. En queda constància en una conferència pronunciada a l'Ateneu de Madrid el 1919 i publicada a la revista *Arquitectura*⁸⁴. L'altre figura fou Josep Puig i Cadafalch⁸⁵, que va conjuguar la "conservació" dels monuments amb les tesis violetianes del seu mestre Elies Rogent, per tant no sols els consolidava, si no que en segons quins casos promovia la reconstrucció des d'una postura històrica i sense deixar cabuda a actuacions fantasioses del restaurador, utilitzava els diferents criteris amb una gran flexibilitat i donava una resposta diferent segons el monument sobre el qual s'actuava.

Pel que fa a l'àmbit de les Illes Balears es va començar a debatre el tema de quin mètode era el més adequat per a rehabilitar els monuments, per a diferenciar el que era antic de les noves intervencions, quan es va haver de començar la restauració de la Casa Consistorial i la del Palau de l'Almudaina, una renovació teòrica que va venir marcada pel debat⁸⁶ entre Ferrà⁸⁷ i Chapuli, conservació versus destrucció, moltes de vegades estava marcat per una manca de coneixements teòrics i per condicionants polítics. Al 1922, se va crear a Palma la Lliga dels Amics de l'Art, en sintonia el noucentisme i amb la finalitat de defensar els seus monuments i els seus aspectes artístics. Una figura a destacar fou la de l'arquitecte Guillem Forteza⁸⁸, que durant el període que va de 1922 a

⁸³ Aquest servei fou creat per la Diputació de Barcelona el 1914, sent el primer servei especialitzat en restauració de monuments de l'Estat. Sorgit de la *Memòria sobre la conservació i catalogació de Monuments* redactada per la Secció Històrico-arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans.

⁸⁴ MARTORELL I TERRATS, J., "El Patrimonio artístico nacional. Conferencia en el Ateneo de Madrid por Jerónimo Martorell", a *Arquitectura*, Madrid, 1919, vol. II, núm. 14, pàg. 149-161. L'escrit de Martorell, que incloïa un breu anunciat dels mètodes protectors que s'havien de fer servir en la intervenció sobre monuments, va influir de manera decisiva en la ponència que va presentar Torres Balbás al VIII Congrés Nacional d'Arquitectes. Martorell també fou l'introduïdor d'una reflexió moderna sobre la definició dels monuments dins del teixit monumental de les ciutats històriques.

⁸⁵ Fou president de la Mancomunitat, historiador de l'arquitectura medieval catalana i arquitecte.

⁸⁶ Focalitzaren dues postures enfrontades alhora d'intervenir sobre el patrimoni. Se demanava una "comissió tècnica" que pogués valorar objectivament la intervenció. Aquesta polèmica ve donada per la restauració de la façana de la Casa Consistorial.

⁸⁷ FERRÀ, B., *Op. Cit.*, Imprenta Guasp, Palma, 1892.

⁸⁸ FORTEZA PINYA, G., *L'art de construir les ciutats i la reforma de Palma*, Palma, I. Mengual i Muntaner, 1921.

1930, va ser molt crític en les actuacions fetes fins aleshores sobre el patrimoni, ja que considerava que se'ls donava una falsa originalitat.

Durant la II República Espanyola⁸⁹, es van anar produint tota una sèrie de canvis envers del patrimoni. Institucionalment fou un període marcat per una clara intenció de renovació i programació de noves intervencions, no obstant, per l'escassa durada de la República, foren poques les que se dugueren a terme. El més remarcable fou la legislació que se feu sobre el tema. S'ha de remarcar la importància que va tenir la promulgació el 1933⁹⁰, de la *Ley del Tesoro Público Español*, especialment pels decrets que fan referència a la declaració de monuments i al de l'alienació d'objectes artístics. Durant el temps que durà la República el patrimoni va sofrir una destrucció sistemàtica, especialment l'eclesiàstic que va patir la ira i el vandalisme de part de ciutadans incultes.

En el camp teòric, durant la II República els postulats de l'Escola Conservadora van viure un moment que les fou plenament propicis i que foren assumits com adoctrina oficial, alhora d'intervenir sobre el patrimoni, un fet que fou possible gràcies a la vinculació de Leopoldo Torres Balbás⁹¹ a la *Junta del Tesoro Artístico*.⁹²

No obstant els seguidors de l'Escola Restauradora van continuar fent intervencions dins de la seva línia historicista, entre les quals hi trobem les que dugué a terme Alejandro Ferrant, arquitecte del Servei de Defensa del Patrimoni Artístic Nacional, o Modesto López Otero, clar seguidor de Lampérez.

La Guerra Civil Espanyola i la II Guerra Mundial, van suposar la destrucció de moltíssims monuments i obres d'art, circumstància que faria que es frenés el desenvolupament teòric i operatiu de la restauració de monuments a nivell de continent, podem afirmar fins i tot de ruptura. A tota Europa hi va haver, de

FORTEZA PINYA, G., "Notas críticas sobre la reforma de la Catedral de Mallorca", a *La Última Hora*, Palma, 22 de desembre de 1922

⁸⁹ GONZÁLEZ-VARAS, I., *Op. Cit*, Ediciones Cátedra, Madrid, 2000, pàg. 306-307

⁹⁰ Una Llei que, d'una manera més o manco encoberta, va estar vigent fins a les lleis proclamades amb l'arribada de la democràcia.

⁹¹ TORRES BALBÁS, L., *Op. Cit*, Madrid, 1933, vol. XVI, pàg. 213-223. Torres Balbás va aplicar el seu mètode a la restauració de la Alhambra i el Generalife, així com a altres monuments de la zona, també d'Alacant i Múrcia.

⁹² Dins d'aquest nou context es perllongaren les intervencions de Jeroni Martorell a la zona dels Països Catalans amb la restauració de les Murades de Tarragona, els monestirs de Sant Pere de Roda i Poblet, les esglésies de Sant Pere de Campodrom i de Sant Felix de Xàtiva.

manera bastant generalitzada, una tornada a postures tradicionalistes, deixant de banda les propostes modernes d'intervenció sobre monuments.

Una vegada començada la Guerra Civil, el govern republicà va crear organismes per a salvaguardar el patrimoni, el més significatiu fou la *Junta de Incautación y Protección del Tesoro Artístico*. Una de les actuacions dutes a terme per aquesta va ser el trasllat de les col·leccions del Museu del Prado primer a València i després a Ginebra, una vegada els nacionals van entrar a Madrid.

En el bàndol nacional també s'organitzaren i van iniciar accions encaminades a la protecció i restauració del patrimoni, ja el 1936 van crear la *Junta de Cultura Histórica y del Tesoro Artístico*. I el 1938 se va crear, a proposta d'Eugeni d'Ors cap del Servei Nacional de Belles Arts, la *Comisaría de Defensa del Patrimonio Artístico Nacional*⁹³.

Una vegada acabada la Guerra del 36, l'Església Catòlica i les seves diòcesis van participar amb un gran entusiasme a la reconstrucció del seu patrimoni, així ho corrobora el llibre recopilatori *Labor pastoral de un gran pontificado*⁹⁴, editat pel bisbat de Barcelona l'any 1962.

A Espanya, la guerra i la conseqüent postguerra suposaren una ruptura i reorganització institucional. Just acabada la guerra i regentada per José Torres Moreno⁹⁵, se va crear la *Dirección General de Regiones Devastadas*, des de la qual es feren tot un seguit de "reconstruccions"⁹⁶ que van significar un tornar enrere cap a postures tradicionalistes, seguint els models italians i alemanys en boga, i deixant de banda les propostes modernes de l'època republicana. Des d'aleshores, se va dotar als monuments d'una elevada càrrega ideològica, entesos com a riquesa artística de la pàtria i sofriren una forta instrumentalització propagandística. Precisament aquest fet va motivar una reestructuració total dels subjectes i elements que intervenien en la tutela i restauració del patrimoni, que

⁹³ Aquesta estava baix la direcció de Pedro Muguruza, al llibre hi trobem les intervencions que es dugueren a terme a diferents temples i els arquitectes que hi participaren. Entre les primeres restauracions, que es feren durant la guerra, per part dels nacionals ja que el govern legítim estava en retirada, foren les de les torres mudèjars de Terol, les de la Catedral d'Osca i diverses intervencions simbòliques a la ciutat de Toledo.

⁹⁴ Homenatge a Don Gregorio Modrego y Casaus.

⁹⁵ TORRES MORENO, J., "Un organismo del nuevo estado", a *Reconstrucción*, Madrid, 1941, núm.12

⁹⁶ POZO MUNICIO, J. i altres, *Arquitectura en regiones devastadas. Reconstrucción 1939-1951*, Ministerio de Educación y Ciencia, Madrid, 1987

va anar des de l'aparell institucional i ideològic, fins a la mateixa disciplina. Produint-se un canvi dels quadres tècnics d'arquitectes i de restauradors, per tant se modificaren els mètodes i els criteris d'intervenció. Les intervencions sobre el patrimoni, hem de dir que majoritàriament tingueren un marcat caràcter monumental i que, moltes de voltes, es va canviar la seva morfologia per així aconseguir un esperit d'acord amb el nou règim i amb la missió, en molts de casos, de l'exaltació de fets bèl·lics.

A les Illes Balears durant aquest període hi va haver una manca d'activitat i se va abandonar la tutela dels monuments quasi per complet. El fet més important se va donar quan el 1942 se va aprovar la reforma de la ciutat de Palma, duta a terme per Gabriel Alomar⁹⁷, que tenia com objectius ordenar i reformar interiorment el casc antic i plantejar noves zones d'extensió amb un pla d'eixample.

L'expansió econòmica i el desenvolupament industrial a l'Espanya dels anys 60, van provocar una gran especulació sobre el territori, que unit a una legislació insuficient i a una paràlisi administrativa, va suposar un període crític pel que fa al patrimoni.⁹⁸ El desenvolupament industrial, els canvis en les formes de vida tradicional, els fluxos migratoris que provocaren una gran concentració de població a les ciutats i així la seva devaluació ambiental, i la conseqüent especulació sobre els centres històrics. Un moment en que la gran tasca de la "reconstrucció monumental" ja se donava per acabada i que, no obstant, encara estaven en vigor les lleis fetes durant la primera postguerra, ja que les que se dictaren durant la dècada de 1960, pràcticament no modificaren les immediates posteriors del temps republicà.

En el camp teòric, se va continuar amb l'estancament i amb el manteniment d'una pràctica restauradora que responia al tradicionalisme doctrinal d'aquella primera postguerra. Se van continuar fent projectes de restauració mancats de qualitat,

⁹⁷ Pel que feu a la reforma interior hi va haver la intenció de respectar els monuments històrics o típics, encara que el desenvolupament d'aquest pla fou molt irregular i no se va executar en la seva totalitat, el resultat fou el retorn a una estètica d'inspiració classicista suposant per tant una involució. A la dècada dels 1950 el mateix Alomar va fer la reforma del Consolat de la Mar, a més se feren actuacions sobre altres cases senyorials. Alomar el 1963 va ser nomenat Comissari General del Patrimoni Artístic Nacional. ALOMAR ESTEVE, G., *La reforma de Palma: hacia la renovación de una ciudad a través de un proceso de evolución creativa*, Col·legi Oficial d'Arquitectes de les Illes Balears, Palma, 2000

⁹⁸ GONZÁLEZ-VARAS, I., *Op. Cit*, Ediciones Cátedra, Madrid, 2000, pàg. 312-315

que en la seva majoria estaven mancats de memòries descriptives, que no es sustentaven sobre cap base teòrica, mancats de datacions, de planimetria adient i d'estudis històrics pertinents.⁹⁹

Relacionat amb l'expansió econòmica hi trobem un nou valor el del turisme, que feu que el Ministeri d'Informació i Turisme intervingués sobre monuments i edificis històrics, fent rehabilitacions, i donant a aquests un nou ús per a reconvertir-los en *paradores nacionales de turismo*¹⁰⁰, entesos aquests com a un element fonamental per a potenciar el turisme i així l'economia. Foren majoritàriament intervencions que van seguir un programa amb un fort sentit escenogràfic, folklorista i pintoresc. Amb la una única finalitat la de captar turistes i sense considerar la realitat històrica i el valor documental de l'edifici sobre el qual s'intervenia.

Durant aquells anys Palma se feren tota una sèrie d'intervencions, entre elles hi ha la de la reconstrucció, el 1962, a *fundamentis* de l'Estudi General Lul·lià ja que estava en runa; la destrucció entre 1963 i 1966 del convent de Santa Catalina de Sena, just en va quedar l'església; i l'adquisició el 1968, de can Desbrull (ca la Gran Cristiana) per part de l'Ajuntament de Palma per a donar-li un nou ús com futur a Museu de Mallorca.

Hem de recordar que el 1964 se va promulgar la Carta de Venècia, que suposava la recuperació, l'actualització i la renovació internacional dels principis expressats a la Carta d'Atenes. D'ella en va arribar el ressò a Espanya, i en algunes intervencions puntuals s'incorporaren part dels seus principis, donant prioritat a la consolidació i a la diferenciació material i tècnica dels elements afegits. No obstant, s'hauria d'esperar a l'arribada de la democràcia, a finals de

⁹⁹ Pel que fa a la pràctica se va continuar amb l'idea que es tenia, especialment durant el segle XIX, d'aïllar els monuments situats dins dels cascs històric. Un exemple, entre d'altres el trobem en el de la Seu de València on s'enderroca tot el teixit urbà dins del qual es trobava immersa i el resultat és el d'un edifici descontextualitzat del seu entorn en mig d'una gran esplanada. En el cas de Palma ens trobem en la reconstrucció de la petita església de Sant Elm dins dels jardins del passeig Marítim o l'enderrocament de can Verí. Un dels arquitectes més representatius d'aquell període fou Luís Menéndez Pidal, que va continuar les seves restauracions en el Monestir de Guadalupe seguint el mateix criteri de profunda reestructuració del monument que venia desenvolupant des de la immediata postguerra. Ho trobem a MORALES, J. A., *Op.Cit.*, Historia 16, Información e Historia S.L., Madrid, 1996, pàg.134-135

¹⁰⁰ Seguint una política turística continuadora de la desenvolupada per la Comissaria Règia de Turisme, creada el 1911 pel Marquès de Vega Inclán. Convents, castells i palaus es van rehabilitar per convertir-se en paradors establint l'historicisme en el disseny i cercant més l'aparença que el respecte cap a l'original.

la dècada de 1970, per que es produís una renovació sobre la reflexió teòrica en els principis, objectius i mètodes de la restauració.

Pel que fa a la legislació i a les institucions creades per l'Estat Espanyol durant els darrers temps de l'autarquia, hem de fer menció a la creació del *Instituto de Conservación y Restauración de Obras de Arte* (ICROA)¹⁰¹, mitjançant un Decret de 16 de novembre de 1961, i que contava amb l'assessorament de la UNESCO. Una altra modificació a Llei del 1933, es feu mitjançant una altre llei el 1958 amb la que s'establia la categoria de monuments provincials i locals, modificada per un decret de 1963, amb el qual se pretenia ampliar la protecció a elements i tipus arquitectònics de caràcter menor: escuts, emblemes, pedres heràldiques, creus de terme, etc., prohibint alterar la seva ubicació i disposició. I ja el 1971, es va dictar un decret mitjançant el qual s'obligava a les obres que se fessin a monuments o conjunts històrics, utilitzessin en el que fos possible materials i tècniques tradicionals, un decret que sembla estar molt allunyat de les Cartes Internacionals de Restauració en vigor aleshores.

¹⁰¹ Entre les seves funcions: l'elaboració de plans per a la conservació i restauració del Patrimoni Històric Espanyol, l'estudi de mètodes i tècniques actualitzades, l'arxiu i sistematització dels treballs realitzats, la formació de tècnics i especialistes que atenguin als fins de l'Institut, i la proposta de celebració de convenis amb altres administracions, públiques o privades.

5.3. Estat de la qüestió

Sortint del pràcticament estèril període franquista i amb l'arribada de la democràcia, va sorgir una nova sensibilització i unes noves demandes envers dels béns culturals. Un moment durant el qual apareixen noves figures relacionades amb el tema del patrimoni. Es començaren a dictar lleis per protegir, conservar i preservar els béns culturals, de manera que aquest quedés com a llegat de futur. Se produïren canvis socials i polítics que demanaven la protecció i conservació dels monuments, que permeteren que els ciutadans tinguessin la capacitat d'aproximar-se i de gaudir el patrimoni.

5.3.1. Marc legal

5.3.1.1. Àmbit Estatal

Els principis exposats a la Carta Europea del Patrimoni Arquitectònic, foren assumits i reafirmats en el Congrés sobre Patrimoni Arquitectònic d'Amsterdam de 1975. Fent en elles especial èmfasi dels conceptes de *conservació integral* i *intervenció mínima*, en front dels excessos dels qui bàsicament actuaven seguint criteris de *reutilització* i *funcionalitat*. Uns criteris aquests conduïen a intervencions que moltes de vegades feren desaparèixer de manera irreversible els valors històrics dels edificis sobre els qual s'actuava. Aquest funcionalisme serà desgraciadament un dels trets que caracteritzarà durant un ample període de temps, moltes de les intervencions de les distintes administracions i institucions, públiques i privades, que necessitades de nous espais de representació i seus, recorrent per a tal fi a edificis històrics, destruint la memòria històrica que encara conservaven i aquests acabaren quedant com a pura façana.

El 1976, el Consell d'Europa va emetre una resolució relativa a l'adaptació dels sistemes legislatius i reglamentaris com els requisits de la conservació integrada del patrimoni arquitectònic, a ella se dona una definició del que significa la

conservació integrada¹⁰², s'exposen els principis que s'han de seguir i les polítiques nacionals que s'han d'adoptar sobre el tema.

A Espanya des de mitjans del segle XX l'Administració General de l'Estat comptava amb tres organismes dedicats a la conservació i restauració del Patrimoni Cultural: el *Servicio de Patrimonio Artístico Nacional* (SDPAN), el *Instituto de Conservación y Restauración de Obras de Arte* (ICROA) i el *Servicio Nacional de Restauración de Libros y Documentos* (SELIDO). L'any 1985, es va crear el *Instituto de Conservación y Restauración de Bienes Culturales* (ICRBC), sorgit de la fusió d'organismes ja existents:

- La *Comisaría General del Servicio de Defensa del Patrimonio Artístico Nacional* (Llei de 12/06/1953. Reorganitzada per Ordre de 13/05/1969).
- La *Comisaría de Excavaciones Arqueológicas* (Decrets de 17/10/1940 i 12/06/1953. Reorganitzada per Decret de 02/12/1995).
- El *Servicio Nacional de Información Artística, Arqueológica y Etnológica* (Decret 1938 de 22/09/1961. Estructurat el 1964, mitjançant Decret de 03/12/1964).
- L'*Instituto Central de Restauración y Conservación de Obras y Objetos de Arte, Arqueología y Etnología* (Creat mitjançant Decret de 16/11/1961, el qual és el germen de l'actual IPCE).

Tots ells hereus de les funcions exercides per la primitiva *Junta Superior del Tesoro Artístico* (creada mitjançant la Llei de 13/05/1933, del *Patrimonio Artístico Nacional* i el seu Reglament de 16/04/1936). De fet la creació de l'ICRBC com únic centre fou la conseqüència d'unificar els criteris sobre els procediments i les tècniques de restauració, ja que Espanya s'havia adherit a diversos tractats internacionals sobre la protecció i conservació del patrimoni.

¹⁰² *La conservación integrada es el resultado de la acción conjunta de las técnicas de la restauración e investigación de las funciones apropiadas. La evolución histórica ha conducido a los centros degradados de las ciudades, y en ocasiones a los pueblos abandonados, a convertirse en reservas de alojamientos baratos. Su restauración debe ser llevada a cabo con un espíritu de justicia social y no debe ir acompañada del éxodo de todos los habitantes de condición social modesta. Así la conservación integrada debe constituir uno de los pasos previos de las planificaciones urbanas y regionales. Conviene resaltar que esta conservación integrada no excluye la arquitectura contemporánea en los barrios antiguos, sino que ella deberá tener muy en cuenta el marco existente, respetar las proporciones, la forma y la disposición de los volúmenes, así como los materiales tradicionales.*

Amb l'arribada de la democràcia i l'aprovació de la Constitució de 1978 se van produir importants canvis polítics, institucionals, socials i culturals que influïren en la protecció i conservació del patrimoni i dels béns culturals, que provocaren la revisió dels medis i objectius. El 1977 se va crear el Ministeri de Cultura, del qual encara depèn la Direcció General de Belles Arts, encarregada del desenvolupament de les funcions relatives al Patrimoni Històric Espanyol, dels Museus i dels Arxius Estatals, així com del foment d'exposicions i de les arts plàstiques.

L'article 46 de la Constitució Espanyola, de l'any 1978, estableix que tots els poders públics estan obligats a intervenir per a aconseguir la conservació i la promoció del patrimoni històric, cultural i artístic dels pobles d'Espanya, així com dels béns materials que l'integren. A més les comunitats autònomes han d'esser autors importants alhora de dur a terme la tasca de protecció i promoció d'aquest patrimoni històric, així queda reflectit a l'article 148.

Una vegada reorganitzat el Ministeri, se va aprovar la Llei de Patrimoni Històric Espanyol¹⁰³, de 1985, que va marcar transformacions pel que fa a la restauració de monuments, que afectaren aspectes administratius i legislatius, al seu marc institucional i al jurídic, i també a les seves pròpies teories i doctrines. De fet l'article 39 de la Llei de Patrimoni Històric Espanyol, estableix els límits de la restauració, preconitzant la conservació, la consolidació, la rehabilitació i la millora dels béns d'interès cultural, dins dels quals s'hi troba el patrimoni immoble. Aquest article ens dona els criteris a seguir per a restaurar i rehabilitar el patrimoni: *"S'evitaran els intents de reconstrucció, exceptuant quan s'utilitzin parts originals dels mateixos i se pugui provar la seva autenticitat. Si s'afegissin materials o parts indispensables per a la seva estabilitat o manteniment, les addicions hauran de ser recognoscibles i evitar les confusions mimètiques. Les restauracions dels béns als quals fa referència el present article respectaran les aportacions de totes les èpoques existents. L'eliminació d'alguna d'elles sols s'autoritzarà amb caràcter excepcional i sempre que els elements que tractin de suprimir-se suposin una evident degradació del bé, i la seva eliminació fos necessària per a permetre una millor interpretació històrica del mateix. Les part*

¹⁰³ Aquesta llei es va completar i desenvolupar, mitjançant els Reials Decrets de 10 de gener de 1986 i de 21 de gener de 1994

suprimides quedaran degudament documentades." Les mesures abans esmentades recullen les disposicions de la Carta de Venècia, que en el cas espanyol adquireixen el seu obligat compliment a través de la llei.

Durant la segona meitat de la dècada de 1980, van néixer los *Planes Nacionales* com a instruments de gestió del Patrimoni Cultural que, partint de l'estudi dels béns que l'integren, permeten racionalitzar i optimitzar els recursos destinats a la seva conservació i difusió. Assegurant en tot moment la coordinació de les actuacions dels diferents organismes de l'administració estatal, autonòmica i local, una vegada que les competències sobre patrimoni ja havien estat transferides a les diferents comunitats autònomes i ja existia una nova llei de patrimoni.

El primer Pla Nacional fou el de les Catedrals, elaborat a partir de 1987 i aprovat el 1990, a aquest el seguiren els de Patrimoni Industrial, el d'Arquitectura Defensiva, els de Paisatge Cultural i Abadies, i els de Monestirs i Convents que ja són de principis del segle XXI.

El 1996 se va publicar un Reial Decret, 214/1996, de 30 de juliol, sobre actuacions protegides de Rehabilitació del Patrimoni Urbanitzat i Edificat, el seu annex I (Intervencions de Rehabilitació) recull algunes definicions sobre el tipus d'intervenció, se concreten els modus i les tècniques d'intervenció.

El problema que conté la llei és el seu difícil compliment i aplicació, en part per una manca de tècniques adequades i per una estructura administrativa amb poca capacitat real per a fer-la complir, així com per una deficient col·laboració i coordinació entre les diferents administracions. Tot plegat depèn en moltes d'ocasions de la voluntat i sensibilitat política, tant a nivell d'administració central com a nivell de comunitats autònomes.

El *Instituto del Patrimonio Cultural de España* (IPCE, Reial Decret 1132/2008), el 2008 va adoptar la seva actual de denominació i se suprimia l'anterior d'*Instituto del Patrimonio Histórico Español* (IPHE, mantingut des de 1996), del que

dependrà el *Instituto de Conservación y Restauración de Bienes Culturales* (ICRBC).

En el Reial Decret 257/2012, de 28 de gener, se desenvolupa l'estructura orgànica bàsica el Ministeri d'Educació, Cultura i esports, confereix a l'IPCE les següents funcions:

- L'elaboració i execució de plans per a la conservació i restauració dels béns mobles i immobles constitutius del Patrimoni Històric Espanyol.
- L'establiment de línies prioritàries d'investigació en criteris, mètodes i tècniques de conservació i restauració del dit patrimoni.
- L'arxiu i sistematització dels treballs realitzats.
- La formació de tècnics i especialistes que s'atinguin als fins de l'Institut.
- La promoció i foment dels projectes d'investigació arqueològica a l'exterior.

El desenvolupament de totes aquestes funcions s'articula entorn a quatre eixos: conservació i restauració, investigació, conservació i gestió del fons documental, i la difusió dels projectes de la Institució.

5.3.1.2. Comunitat Autònoma de les Illes Balears

Entre els acords i lleis anteriors a la Llei de Patrimoni Històric de les Illes Balears (Llei 12/1998), i posteriors a l'estatal de 1985, que fan referència a la Comunitat de les Illes Balears, podem citar els següents organismes y normativa:

- La Comissió Provincial de Monuments Històrics i Artístics, el 3 de febrer de 1987, queda dissolta ja que les seves funcions han estat transferides a la Comunitat Autònoma.
- El 19 de juny de 1990 es va subscriure entre l'Administració de l'Estat i la Comunitat Autònoma, un conveni per a la restauració del patrimoni artístic.
- La gestió del patrimoni històric i la cessió d'aquest, ens hem de remetre a la Llei 11/1990.

- La Llei 6/1993, de 28 de setembre, sobre l'adequació de les condicions de les xarxes d'instal·lacions històrico-ambientals dels nuclis de població.
- La Llei 6/1994, de 13 de desembre, d'atribució de les competències als consells insulars en matèria de patrimoni històric, promoció sociocultural, animació sociocultural, dipòsit legal de llibres i esports.

Dins del marc constitucional, l'Estatut d'Autonomia de les Illes Balears en el Títol II, article 10, veiem com diu que és competència exclusiva de la Comunitat Autònoma el patrimoni monumental, cultural, històric i paisatgístic d'interès per aquesta. Encara que hem de dir que s'està davant d'un cas de competència concurrent entre l'Estat i la Comunitat Autònoma, ja que és l'Estat qui té competències pel que fa a la defensa del patrimoni cultural, artístic i monumental espanyol contra de l'espoliació i sobre l'exportació.¹⁰⁴

Ens trobem per tant que la Comunitat Autònoma té llibertat per establir el seu model organitzatiu i així l'òrgan executiu de la comunitat és la Direcció General, que assumeix totes les competències relacionades amb el patrimoni cultural i s'encarrega de les relacions entre les diferents institucions.

La Llei del Patrimoni Històric de les Illes Balears (Llei 12/1998) a la seva exposició de motius tracta sobre la seva finalitat que és *"la de completar l'ordenament jurídic vigent i d'aprofundir en els principis conservacionistes -sovint difícils de mantenir en una comunitat de vocació turística-, tenint en compte les peculiaritats de les realitats insulars. En concret, el legislador es proposa:*

- a) *Establir el règim de protecció dels béns integrants del patrimoni historiogràfic a partir de les categories de béns d'interès cultural i béns catalogats.*
- b) *Dedicar una atenció preferent al patrimoni arqueològic.*
- c) *Definir amb claredat les responsabilitats dels diversos nivells administratius.*

¹⁰⁴ QUINTANA, J. M., *El Estatuto de Autonomía para las Islas Baleares. Análisis jurídico y sistemático*, Consell General Interinsular de Balears, Palma, 1983, pàg. 18-20

- d) *Posar a disposició de les administracions actuants mesures suficients de foment del patrimoni històric.*
- e) *Elaborar un quadre d'infraccions i sancions que permeti lluitar eficaçment contra la destrucció, la conservació negligent i l'espoliació del patrimoni històric".*

Des del punt de vista de la distribució territorial de les competències administratives, la Llei aposta decididament per situar el nucli de les funcions executives en els consells insulars, en els quals s'insereixen les comissions insulars del patrimoni històric, si bé reserva als municipis nous espais d'intervenció exigits per un recte enteniment del principi d'autonomia local.

En el Títol I (article 6è, "categories de protecció dels béns del patrimoni històric") de la Llei de Patrimoni Històric de les Illes, fa una classificació per tipologies dels béns immobles: monument, conjunt històric, jardí històric, lloc històric, lloc d'interès etnològic, zona arqueològica i zona paleontològica. Precisament la que tipologia ens interessa per aquest estudi, és la que fa referència als monuments dels quals ens dona la definició: "*edifici, obra o estructura arquitectònica i/o d'enginyeria d'interès històric, artístic, arquitectònic, arqueològic, històrico-industrial, etnològic, social, científic o tècnic. A la declaració de monument podran incloure's els béns mobles, les instal·lacions i els accessoris que s'assenyalin expressament, sempre que l'edifici, l'obra o l'estructura constitueixin una unitat singular*". De la incoació de bé d'interès cultural s'encarrega la Comissió Insular de Patrimoni Històric i la declaració s'haurà de publicar al Butlletí Oficial de les Illes Balears i al Butlletí Oficial de l'Estat.

Pel que fa als registres, cada consell insular crearà en el seu àmbit territorial, un registre insular de béns d'interès cultural. Els registres insulars comunicaran al Registre de Béns d'Interès Cultural de les Illes Balears les inscripcions, anotacions i modificacions que es realitzin, i aquest a la vegada ho comunicarà al Registre General de Béns d'Interès Cultural de l'Estat. Creant-se el Catàleg General del Patrimoni Històric de les Illes Balears.

Pel que a la protecció, hem d'acudir al Títol II (Règim de protecció dels béns del patrimoni històric), en el seu article 23 tracta precisament de la preservació dels

béns immobles, l'article 26 tracta sobre el deure de conservació, l'article 41 és un dels que més ens interessa, ja que tracta sobre els criteris d'intervenció, és el que us presentem a continuació:

1. Qualsevol intervenció en un bé d'interès cultural haurà de respectar els criteris següents:

- a) *La conservació, la recuperació, la restauració, la millora i la utilització del bé haurà de respectar els valors que en motivaren la declaració, sense perjudici que pugui ser autoritzat l'ús d'elements, tècniques i materials contemporanis per a la millor adaptació del bé al seu ús i per valorar determinats elements o èpoques.*
- b) *Es conservaran les característiques tipològiques més remarcables del bé.*
- c) *S'evitarà la reconstrucció total o parcial del bé, llevat que se n'utilitzin parts originals i pugui provar-se'n l'autenticitat. Si fos necessari afegir materials o elements indispensables per a l'estabilitat, la conservació o el manteniment, aquests s'hauran de reconèixer per tal d'evitar el mimetisme.*
- d) *Es prohibirà l'eliminació de parts del bé, excepte quan en comportin la degradació o quan l'eliminació en permeti una millor interpretació històrica. En aquests casos, es documentaran les parts que hagin de ser eliminades.*
- e) *Es prohibiran la col·locació d'elements i instal·lacions que impliquin una ruptura de l'estructura o la composició de la façana, o que impliquin perjudici per a la contemplació i el gaudi ambiental de l'entorn.*

2. Les intervencions en els conjunts històrics hauran de respectar els criteris següents:

- a) *Es mantindrà l'estructura urbana i arquitectònica del conjunt i les característiques generals de l'ambient i de la silueta paisatgística. Així mateix, s'haurà de complir el precepte de l'article 39.3 d'aquesta Llei.*¹⁰⁵
 - b) *Es prohibirà la col·locació dels elements i les instal·lacions a que fa referència el punt 1.e) d'aquest article.*
 - c) *Es prohibirà la col·locació d'anuncis i rètols publicitaris que atemptin contra els valors estètics.*
 - d) *Les obres que afecten el subsòl hauran de preveure la realització d'un control arqueològic, en els termes reglamentàriament previstos.*
3. *El volum, la tipologia, la morfologia i el cromatisme de les intervencions en els entorns de protecció dels béns immobles d'interès cultural no podran alterar el caràcter arquitectònic i paisatgístic de l'àrea ni pertorbar la visualització del bé. Així mateix, es prohibirà qualsevol moviment de terres que comporti una alteració greu de la geomorfologia i la topografia del territori i qualsevol abocament d'escombraries, runes o deixalles."*

Amb posterioritat a la Llei de Patrimoni Històric de les Illes Balears, es va dictar una llei de reforma, és concretament la Llei 2/2006 de 10 de març. Aquesta està conformada per l'exposició de motius, un article, una disposició derogatòria i una disposició final, i fa referència als catàlegs municipals. L'únic article de que consta la Llei us el transcrivim a continuació:

- 1. *Els ajuntaments de les Illes Balears que no disposin de Catàleg de Protecció del Patrimoni Històric aprovat definitivament disposaran fins el dia 1 de gener de 2008 per modificar els seus instruments de planejament general, amb la finalitat d'incloure-hi el Catàleg de Protecció del Patrimoni Històric.*

¹⁰⁵ Fa referència a la conservació dels conjunts històrics declarats béns d'interès cultural.

2. *En cas d'incomplir-se aquest termini, la formació del Catàleg de Protecció del Patrimoni Històric haurà de tramitar-se conjuntament amb la primera modificació o revisió de l'instrument de planejament general que es redacti.*

Com podem veure la Llei de 1998 se regeix i base en les Cartes Internacionals de Restauro i en la Llei Estatal de 1985, és una llei que queda prou oberta i amb molts d'aspectes sense tancar. La qual cosa permet que es facin múltiples interpretacions de la mateixa, sense quedar del tot clar quins han de ser els criteris d'intervenció i ja l'aplicació d'aquests queden molt a disposició dels polítics i tècnics de torn, fet que pot tenir aspectes positius però també de molt negatius.

5.3.2. Teoria i pràctica

La democràcia va obrir un nou període, una nova sensibilització i noves demandes envers dels béns culturals. Va ser un moment durant el qual es començaren a dictar lleis per protegir, conservar i preservar el patrimoni, de manera que aquest quedés com a llegat de futur, i que sortiren noves figures professionals relacionades amb el tema.

Des d'aleshores s'han anat celebrant congressos i seminaris sobre el tema, el 1980 es va celebrar a Madrid el *Primer Congreso del Patrimonio Histórico*, dins del qual s'hi va presentar una ponència de Bassegoda i Nonell amb el títol "Didáctica de la restauración monumental"¹⁰⁶. També de principis de la dècada de 1980, i com a exemple d'aquella nova sensibilitat i demanda, ens trobem amb textos, alguns d'ells publicats per l'administració, col·legis oficials d'arquitectes, universitats i diferents organismes i institucions. Una sensibilitat que s'ha anat incrementant amb el pas dels anys i que ha tingut una gran expansió a partir de l'entrada del nou mil·lenni.

Hem d'assenyalar que el perfil dels qui s'han interessat pel tema de la rehabilitació i la restauració del patrimoni immoble és mou especialment en l'àmbit de dues professions, la dels arquitectes i la dels historiadors de l'art. Entre

¹⁰⁶ Adelpha, Madrid, 1980.

els arquitectes hem de destacar a Capitel, Fernández Alba, Gallego Roca i González-Moreno, i entre els historiadors de l'art a Rivera Blanco, González-Vargas, Hernández i Lacuesta Contreras. Ja hem comentat que la reorganització de les institucions va fomentar un increment quantitatiu i qualitatiu de les intervencions sobre el patrimoni històric, un procés que va discorre paral·lelament a una renovació i revisió dels principis de la disciplina. Amb la incorporació al debat que es donava dins de l'Estat dels corrents internacionals i amb la conseqüent actualització dels seus continguts teòrics i discursius. Important fou l'assimilació dels postulats del "restauro critico", com una doctrina que va anar calant en els protagonistes més destacats de la re fundació disciplinar de la restauració a Espanya. No obstant hem de dir que se supera el "restauro critico", ja que se feren propostes i elaboracions originals en cada un dels casos en els quals s'intervenía. Entre els arquitectes que foren protagonistes fonamentals d'aquell moment es fa precís citar a Ignasi de Solà Morales, a Antón González Capitel i a Antonio González-Moreno i Navarro.¹⁰⁷ En general aquests van acceptar com una conquesta irrenunciable, el valor testimonial i el valor històric de l'obra d'art, que va provocar que moltíssimes intervencions es reduïssin a la simple "conservació" del monument, amb això no volem dir que es renunciés a la restauració, quan aquesta fou necessària com a modus d'intervenció activa. De fet se va establir un nou diàleg entre història i contemporaneïtat, amb la intenció d'aconseguir una "nova unitat" sobre l'obra d'art. Una harmonia que equilibrés d'una manera convincent el que és antic i el que és nou, sense confondre els termes i preservant així la seva autenticitat històrica i documental. Se va anar afirmant una pràctica de la restauració sensible als valors històrics i estètics del monument, assumits des de una postura fonamental de diàleg amb el disseny contemporani. Es tractava d'entendre la restauració i la rehabilitació com un "procés crític" i un "acte creatiu", amb sintonia amb el "restauro critico", aconseguint l'equilibri entre múltiples factors, per arribar a un nou projecte fruit del diàleg entre el passat i el present.

¹⁰⁷ Segons la opinió d'Igancio González-Varas, *op. cit.*, pàg. 316

Una vegada fetes aquestes apreciacions passem a citar algunes reflexions, propostes i actuacions que han fet diferents professionals sobre el tema, des de que s'obrí aquest nou panorama.¹⁰⁸

Antoni González-Moreno i Navarro, arquitecte i director del Servei de Catalogació i Conservació de Monuments de la Diputació de Barcelona¹⁰⁹, en els darrers decennis ha anat definint una metodologia d'intervenció rebutjant les respostes totalitzadores d'una "teoria única"¹¹⁰. Per a ell el sistema d'intervenció variarà en cada cas, sense partir de criteris previs i en funció de la lectura del monument. Des d'un primer moment va intentar eludir la disjuntiva "document-obra d'art", dos aspectes indissociables de la natura del monument i que són el primer pas conceptual per poder entendre i plantejar la intervenció fugint de tota implicació idealista. Per Antoni González-Moreno la arquitectura és un espai útil per a l'home, amb una forma, una funció i una necessitat de sustentació, que s'expressa culturalment mitjançant els postulats de cada època. A més té en compte la consideració tradicional del "monument com a document" que ens donarà en part la clau del mètode a utilitzar. Partint de l'anàlisi de l'objecte sobre el qual s'actua per a descobrir el mètode a seguir i utilitzant el terme "intervenció" que engloba diferents possibilitats d'actuació: restauració, consolidació, reparació, rehabilitació, adaptació, conservació, etc., etc. Els criteris conceptuals li permeteren enunciar una metodologia d'intervenció, partint de la consideració del monument en la seva doble vessant, la d'objecte arquitectònic i la de testimoni històric. Els trets bàsics de la seva metodologia serien els següents: *l'exigència de rigor científic en el coneixement de l'element; la recerca d'una diagnosi exacta de la seva problemàtica (tècnica, social, cultural); el plantejament d'una resposta eficaç a aquesta problemàtica; i en la llibertat creativa en el disseny de les solucions formals que resultin necessàries.*

Aquests criteris conceptuals li permeten anunciar una "metodologia d'intervenció" que concreta en set punts bàsics: *1er. Lectura prèvia per a extreure*

¹⁰⁸ Seguint a Ignacio González-Varas, citarem algunes de les principals propostes restauradores dels darrers decennis del segle XX i principis del XXI, aquestes són les dels següents professionals: Antonio González-Moreno i Navarro, Antón Capitel, Ignasi de Solà-Morales i Rafael Moneo.

¹⁰⁹ El 1979 el Servei de Monuments de la Diputació de Barcelona (pocs anys més tard transformat en Servei del Patrimoni Arquitectònic), conservant la seva ampla tradició restauradora, ha perllongat les seves funcions, encara que remodelant els seus objectius i adaptant-se a la nova estructura i situació política.

¹¹⁰ GONZÁLEZ-MORENO i NAVARRO, A., *La restauració objectiva. El mètode SCCM de restauració monumental*, Diputació de Barcelona, Barcelona, 1999

*informació i diagnosticar solucions; 2n. Exploració física de l'element en les seves dues vessants l'arquitectònica i l'arqueològica; 3r. Diagnosi i definició d'objectius; 4t. Disseny i definició dels mecanismes de la intervenció utilitzant, quan sigui necessari, nous elements que potenciïn l'ús i significació del monument, els pressuposts culturals i el llenguatge formal actual; 5è Actuació (possible revisió del disseny en el decurs de l'obra i la realització d'un ampli reportatge fotogràfic); 6è Participació dels usuari en el curs dels treballs previs de lectura o de la mateixa obra; 7è Difusió de l'obra realitzada.*¹¹¹

González-Moreno també reflexiona sobre la qüestió de l'autenticitat del monument, posant-se en contra dels qui declaren “autenticitat=originalitat del material”, la matèria del monument –per tant la seva autenticitat- no s’ha de jutjar en funció de la seva cronologia, si no per la seva aptitud per a definir aquells aspectes essencials: de documentar l’originalitat (espai, llum, sistemes constructius, ornamentació, etc.) i de permetre la funcionalitat i la significació –estètica i emblemàtica- que uneixen el monument a la col·lectivitat.¹¹²

Antonio González i Raquel Lacuesta, tenen una obra sobre la restauració arquitectònica a Catalunya, des dels seus orígens fins a l’època de la transició democràtica, sota el títol *Memòria, 1983. Servei de Catalogació i Conservació de Monuments. 1380-1980: Sis segles de protecció del patrimoni arquitectònic de Catalunya.*

La lectura crítica de les doctrines històriques de la restauració han estat el punt de partida de la reflexió sobre la pràctica restauradora d’Antón Capitel¹¹³, que juntament amb Solà Morales, va desenvolupar com a criteri d’intervenció el concepte de “l’analogia formal”. Ho fa en tota una sèrie d’articles i publicacions¹¹⁴, en els quals ens explica com enfrontar-se a la rehabilitació d’edificis històrics, per

¹¹¹ GONZÁLEZ-MORENO i NAVARRO, A., “El monumento como documento y como objeto arquitectónico”, a *Monumentos y proyectos*, Ministerio de Cultura, Madrid, 1990

¹¹² GONZÁLEZ-MORENO i NAVARRO, A., “Falso histórico o falso arquitectónico, cuestión de autenticidad”, a *Loggia*, n. 1, 1995, pàg. 19

¹¹³ Catedràtic de l’Escola Superior d’Arquitectura de Madrid.

¹¹⁴ *Metamorfosis de monumentos y teorías de la restauración*, Alianza Editorial, Madrid, 1988, pàg. 11. Exemples de metamorfosi els trobem quan sobre monuments medievals s’hi fan intervencions durant l’època classicista, com són les transformacions que sofreix la Mezquita de Córdoba o l’ampliació de l’Alhambra de Granada amb el Palau de Carlos V. Capitel ens explica que *modificar un monument és provocar sobre ell una metamorfosi, així s’haurà entendre per complet la seva configuració, apreciar els seus valors i diagnosticar les seves carencies en l’àmbit d’una interpretació arquitectònica satisfactòria.*

a ell el tema s'ha d'enfocar de dues formes: la “metamorfosi”, que suposa l'execució d'una transformació de la realitat arquitectònica originària; i la “restauració”, que parteix de la reflexió rescatant i conservant els valors primitius del monument. El llegat teòric que li atorga la història de la restauració és el punt de partida de Capitel, per la qual cosa és necessari entendre les diferents doctrines com a part qualificada de la disciplina arquitectònica, incloent-les en el seu corpus i considerar-les com a anàlisis alternatius i complementaris. Formula el concepte “d'analogia formal”, entès com a medi capaç de conciliar la necessària harmonia entre el que és antic i el rigor de les distincions arqueològiques, entenent la restauració com a una clara transformació del monument, que acostava els conceptes “restauració” i “intervenció nova” o “metamorfosi”. Seguint la tradició arqueològica moderna, se basa en trobar instruments formals que, cercant una nova unitat, com ho faria en la restauració en estil, expressin articuladament la discontinuïtat del monument en quant aquest quedarà conformat de vell nou.

Ignasi de Solà-Morales i Rubió, partint de conceptes similars als de Capitel, anuncia que és impossible establir una *absoluta i permanent de la restauració, i que sols entenent les concepcions en que s'ha actuat al llarg del temps en cada cas* [en concret], *serem capaços de destriar les diferents característiques que aquest ha anat assolint*¹¹⁵. Solà sintetitza la teoria moderna¹¹⁶ de la restauració monumental en el concepte del “contrast” (diferenciació de materials i tècniques), una categoria que ja ha quedat obsoleta i superada, i que just resta de manera romàntica en alguns autors nostàlgics del moviment modern. Per a Solà l'actual pauta d'actuació és, a l'igual que per Capitel, la de “l'analogia” i se basa en exemples d'intervencions sobre diferents monuments europeus. A Espanya ens posa l'exemple de l'ampliació del Banc d'Espanya (Madrid) per Rafael Moneo. Moneo projecta una ampliació seguint estrictament les lleis que emanen de l'edifici: lògica compositiva, organització constructiva i de l'espai...

Pel que fa als conceptes restauració i obra nova, mitjançant l'analogia formal s'aconsegueix conciliar l'harmonia entre el que és antic i, alhora, el rigor de les

¹¹⁵ SOLÀ-MORALES i RUBIÓ, I., “Teorías de la intervención arquitectónica”, a *Quaderns d'Arquitectura i Urbanisme*, Barcelona, 1982

¹¹⁶ Identificada amb els preceptes filològica de Boito.

distincions arqueològiques, fent referència a aquells casos en els quals s'han d'executar adicions o complementacions. Ens els quals s'ha de fer una alteració física notòria del monument o de la seva imatge, provocant una clara transformació visual i morfològica. La pràctica de l'analogia formal suposa trobar instruments formals que, *cercant per a l'obra una nova unitat, tal qual feia la restauració en estil, expressin articuladament la discontinuïtat de la mateixa en quant està conformada del que és vell i nou, seguint així la tradició arqueològica moderna*.¹¹⁷

Una obra coordinada Fernández Alba *Teoría e historia de la restauración*¹¹⁸, que fa juntament amb altres arquitectes i historiadors, tracta el tema de la restauració i la rehabilitació arquitectònica d'una manera ampla. Als diferents capítols va des de un enfocament general i teòric a casos particulars, dins del context europeu general i va concretant a l'àmbit espanyol, partint des d'una perspectiva històrica i fins a arribar al moment contemporani. Els diferents autors d'aquesta obra fan una introducció al que ha estat la pràctica restauradora, parlen dels orígens i desenvolupament de la restauració, de la metodologia, dels arxius i del seu anàlisi històric-tipològic.

L'arquitecte Gallego Roca des de la Universitat d'Arquitectura de Granada, imparteix cursos i seminaris per a la recuperació del patrimoni arquitectònic. D'alguns d'ells se'n han fet publicacions, entre els quals hem tingut accés a *Italia, recuperación arquitectónica y urbana. Nuevos usos de edificios históricos*¹¹⁹, és la publicació del curs, impartit a Granada els mesos d'octubre i novembre de 1997, sobre recuperació arquitectònica i urbana, nous usos d'edificis històrics i la presentació d'Itàlia com centre de la gènesi de la cultura de la restauració.

Una de les poques veus que en alguna ocasió s'ha manifesta d'una manera clara en contra de donar un nou ús al patrimoni monumental és Pérez Arroyo. Ja que

¹¹⁷ Capítol ens posa com exemples la intervenció de Gaudí i Jujol a la Seu de Palma, on l'analogia goticista dels arquitectes era independent i en la qual se manifestava el seu propi estil, fent una millora i sense restar valor al monument. Unes obres carregades de personalitat i de qualitat artística que ens poden servir d'exemple pel que fa a l'analogia formal, la capacitat d'aconseguir un equilibri entre història i contemporaneïtat, i d'aquí una nova unitat formal harmònica entre vell i nou, sense que aquests es confonguin, salvant així l'autenticitat històrica i arqueològica de l'edifici antic. A, "La práctica de la analogía formal", a *Op. Cit.*, Alianza Forma, Madrid, 1988, pàg. 147-148

¹¹⁸ Editorial Munilla-Lería, Madrid, 1997.

¹¹⁹ Editorial Universidad de Granada, Granada, 2000.

considera que el valor històric i artístic dels monuments no s'ha d'alterar donant-los una nova funció, així ho va manifestar a la taula rodona de les *I Jornadas sobre Criterios de Intervención en el Patrimonio Arquitectónico*¹²⁰, celebrades a Madrid el 1990.

L'altre perfil professional que tracta els temes de la restauració i la rehabilitació del patrimoni, és el dels historiadors de l'art. Hem de dir que de cada dia són més els estudis i les obres aparegudes sobre el patrimoni, per aquest motiu ens veiem obligats a fer una breu presentació d'uns pocs exemples. Citarem a als qui inicialment van desenvolupar una tasca més intensa i continuada sobre el tema: Rivera Blanco, González-Várgas, Hernández Hernández, Lacuesta Contreras, etc., etc. No obstant hem de dir que hi molts d'altres professionals que se dediquen amb intensitat a fer feina en el tema.

Javier Rivera Blanco, doctor en història de l'art, té publicats articles i llibres sobre el tema de la restauració i la rehabilitació arquitectònica. La seva perspectiva es la de la història de l'art i de la història de l'arquitectura. Ja el 1989, quan va ingressar a la *Academia de Bellas Artes de la Purísima Concepción* de Valladolid ho feu amb un discurs sobre el tema de la restauració de monuments a España fins al segle XIX, el títol d'aquest fou *Teoría e historia de la intervención en monumentos españoles hasta el romanticismo*. A partir d'aquell moment ens trobem amb una gran quantitat d'escrits seus, entre els quals per a realitzar aquest treball hem pogut consultar els següents: "Restauraciones arquitectónicas y Democracia en España"¹²¹, *Recuperación de la Arquitectura Industrial*¹²², "La restauración crítica y la problemática actual"¹²³, "El debate sobre la pertinencia de los nuevos usos en la reciente historia de la restauración"¹²⁴, "Métodos y técnicas de la restauración arquitectónica"¹²⁵, "El patrimonio y la restauración arquitectónica: nuevos conceptos y fronteras"¹²⁶, *De varia*

¹²⁰ A "Mesa Redonda", Instituto de Conservación y Restauración de Bienes Culturales, Ministerio de Cultura, Madrid, 1990, pàg. 378-379

¹²¹ *BAU (Revista de Urbanismo, Arte y Diseño)*, Revista del Colegio Oficial de Arquitectos de Castilla y León Este y Colegio Oficial de Arquitectos de Castilla-La Mancha, Valladolid, 1990, vol. 4, pàg. 24-31

¹²² La Yutera, Palencia, 1991.

¹²³ *Quaderns científics i tècnics*, Diputació de Barcelona, Barcelona, 1992, vol. 5, pàg. 19-26

¹²⁴ *Actas de los VIII Cursos Monográficos sobre el Patrimonio Histórico*, José Manuel Iglesias Gil ED., Reinosa, 1997, pàg. 269-276

¹²⁵ *Manual de técnicas artísticas*, Historia 16, Información e Historia S.L., Madrid, vol. 20, pàg. 43-46

¹²⁶ *Patrimonio, restauración y nuevas tecnologías-PPU*, 1999, pàg. 17-28

*restauracione. Teoría e Historia de la Restauración Arquitectónica*¹²⁷, “Restauración y conservación entre dos mundos: nuevas tendencias y criterios arquitectónicos”¹²⁸, *Restaurar la memoria*¹²⁹, “La restauración monumental en España en el umbral del siglo XXI, nuevas tendencias de la Carta de Venecia a la Carta de Croacia”¹³⁰, “Restaurar Gaudí: de la reconstrucción mimética a la analogía formal pasando por la diacrónica armónica”¹³¹ i “La restauración arquitectónica: ¿Existe una teoría de la Restauración Española?”¹³². Veiem com tracta el tema de la restauració des d'un de vista de la història espanyola, des dels diferents mètodes i criteris seguits per a intervenir sobre els monuments, de la pertinència o no dels nous usos, de si en realitat hi ha una teoria d'intervenció espanyola i també de les connexions entre Espanya i Iberoamèrica, entre d'altres.

González-Vargas, catedràtic d'història de l'art, té una obra bàsica per a l'estudi i la investigació del patrimoni, una obra que baix del títol *Conservación de bienes culturales. Teoría, historia, principios y normas*¹³³ ens introdueix en el concepte i els problemes del patrimoni cultural, en la disciplina de la restauració artística, en el que són les restauracions de fet i les teories de la restauració, en el tema de la tutela del patrimoni cultural, les institucions lligades a aquest, la seva legislació i normativa.

Raquel Lacuesta Contreras, historiadora que du a terme la seva tasca al Servei de Catalogació i Conservació de Monuments de la Diputació de Barcelona, la seva tesi doctoral *Restauració monumental a Catalunya (segles XIX i XX). Les aportacions de la Diputació de Barcelona*¹³⁴, una obra bàsica per a l'estudi del patrimoni i la seva restauració a Barcelonai. Una obra de referència pel nostre estudi. També té un article molt interessant , “El historiador del arte como agente responsable de la conservación de la obra artística”¹³⁵, en el qual justifica el paper de l'historiador de l'art en la conservació del patrimoni.

¹²⁷ América Ibérica, Madrid, 2001

¹²⁸ *Actas I Congreso Iberoamericano del Patrimonio Cultural*, Asociación Española de Gestores de Patrimonio Cultural, Madrid, 2001, vol. 1, pàg. 124-136

¹²⁹ Fundación del Patrimonio Histórico de Castilla León, Valladolid, 2001

¹³⁰ *Actas de los XII Cursos Monográficos sobre Patrimonio Histórico*, juliol-agost 2001, José Manuel Gil Ed., Reinosa, pàg. 137-149

¹³¹ *Loggia, arquitectura y restauración*, València, 2002, pàg. 42-59

¹³² *Ars sacra: Revista de patrimonio cultural, archivos, artes plásticas, arquitectura, museos y música*, 2006, pàg. 14-19

¹³³ Ediciones Cátedra, Madrid, 2000

¹³⁴ Diputació de Barcelona, Barcelona, 2000

¹³⁵ *A E-rph, estudios generales*, desembre de 2007, pàg. 1-8

De Gracia a *Construir en lo construido. La arquitectura como modificación*¹³⁶, fàbriques que han sofert una intervenció, rehabilitant-les i modificant així el que havien estat originàriament. Una obra que estaria dins de la mateixa línia de Capitel ja quan ens parla de la metamorfosi que sofreixen els monuments quan s'intervé sobre ells.

Pel que fa a l'entorn del patrimoni monumental, el professor de la universitat de Granada, José Castillo Ruiz té una obra molt interessant i completa *El entorno de los bienes inmuebles*¹³⁷. Se centra en les catedrals i el seu entorns, tracta dels ambients i fa tota una sèrie de propostes metodològiques, plantejant i exposant exemples, a més fa un estudi de la legislació estatal i europea sobre el tema. També tracta la importància de la història de l'art per a la tutela del patrimoni¹³⁸, a més de monogràfics sobre Riegl y Viollet-le-Duc, entre d'altres.

La doctora i professora d'història de l'art de la Universitat de Zaragoza, Ascensión Hernández Martínez, té unes publicacions molt completes i novedoses sobre el tema, entre d'altres podem citar: *Documentos sobre la Historia de la Restauración*¹³⁹, és una recopilació de textos històrics sobre el tema de la restauració arquitectònica que l'autora ens comenta i contextualitza. *La clonación arquitectónica*¹⁴⁰, una obra de molta actualitat publicada el 2007, en la qual partint de l'estudi dels criteris històrics de la restauració s'arriba a les reconstruccions que se fan actualment tal com si fossin clonacions dels monuments.

Al País Basc, Azcárate, Ruiz de Ael i Santana, arquitectes i historiadors de l'art, tenen una ponència sobre el tema amb el títol "El patrimonio Arquitectónico"¹⁴¹. Defineixen el significat de patrimoni monumental, parlen de la seva evolució conceptual i del seu marc normatiu. A més ens fan un diagnosi i tota una sèrie de propostes sobre aquest patrimoni, que van des de les polítiques, els inventaris, les catalogacions a les intervencions i restauracions. Acabant la

¹³⁶ Editorial Nerea, Madrid, 1996

¹³⁷ Universidad de Granada, Instituto Andaluz de Patrimonio Histórico, Granada, 1997. Tesi doctoral.

¹³⁸ "La historia del arte es una profesión imprescindible en la tutela del patrimonio histórico", en *PH. Boletín del Instituto Andaluz del Patrimonio Histórico*, año 22, nº 85, 2014, pág. 206-214

¹³⁹ Universidad de Zaragoza, Saragossa, 1999

¹⁴⁰ Ed. Siruela, Madrid, 2007

¹⁴¹ Consell Basc de Cultura, Culturaren Euskal Plana, Ponències, Vitòria, febrer de 2003, font electrònica.

ponència parlen de l'estat del patrimoni arquitectònic i de les intervencions sobre aquest durant el segle XX.

No podem acabar aquesta breu recorregut sobre l'estat de la qüestió sense fer citar a dues institucions que han estat i són referents dins de l'Estat, de les quals hem de destacar la seva tasca i les publicacions sobre el tema, el Servei de Catalogació i Conservació de Monuments de la Diputació de Barcelona i el Instituto de Patrimonio Histórico Andaluz.

L'arqueologia és una altra disciplina que s'ha de tenir en compte alhora d'intervenir sobre el patrimoni construït, així hem de fer referència les Actes de les Jornades celebrades l'octubre de 2009 a la seu *del Instituto del Patrimonio Cultural de España* a les quals van assistir especialistes en el camp de la arqueologia aplicada a l'estudi i interpretació de edificis històrics.¹⁴²

Situant-nos en el territori illenc a Mallorca, els historiadors Llabrés i Pascual a l'obra *Palma. Ideas para la rehabilitación urbana*¹⁴³, fan una primera i breu aproximació a uns possibles i futurs plans per a la rehabilitació del patrimoni monumental i del teixit urbà de Palma de Mallorca.

Els historiadors de l'art, Gambús i Morata, a *Arquitectura y Renovación. La rehabilitación de viviendas en Baleares*¹⁴⁴, foren els primers que tractaren d'una manera directa el tema de la rehabilitació de l'arquitectura monumental a les Illes. Mitjançant una aproximació històrica als principis fonamentals de la restauració, ens introdueixen el marc legislatiu i les formes de la rehabilitació arquitectònica, amb un catàleg toponímic i cronològic dels habitatges rehabilitats a les Illes Balears entre 1984 i 1990. D'aquesta obra són l'aportació de les fonts arxivístiques i bibliogràfiques.

El tema de la rehabilitació urbana fou tractat, el 1993, en unes jornades organitzades pel Col·legi Oficial d'Arquitectes de les Illes Balears, que van tenir com a director a Lluís Alemany, i de les conclusions se'n feu una publicació, /

¹⁴² *Arqueología aplicada al estudio e interpretación de edificios históricos. Últimas tendencias metodológicas*, Ministerio de Cultura, Madrid, 2010, pàg. 65-102

¹⁴³ Arca, Premsa Universitària, Palma de Mallorca, 1990

¹⁴⁴ J.J. de Olañeta, Palma de Mallorca, 1991

*Jornadas de rehabilitación. La intervención en el centro histórico*¹⁴⁵. Encara que més que d'edificis i monuments en concret, tracten del teixit de la ciutat i enfoquen el tema des del punt de vista urbanístic.

Com a conclusió de l'estat de la qüestió a nivell estatal veiem com des de la dècada de 1980 s'ha escrit, estudiat, investigat i teoritzat d'una manera molt ampla sobre el tema de la tutela, la conservació, la restauració i la rehabilitació del patrimoni. Alguns autors ho fan des d'una perspectiva històrica i artística, altres sociològica i altres des de la pràctica exposant el seu mètode d'intervenció. Pel que fa a la qüestió dels nous usos, els estudis són escassos i ja no trobem massa bibliografia que tracti el tema des d'un punt de vista general i teòric, més bé trobem alguns articles que grans obres o publicacions. Aquests articles solen ser breus i puntuals, el que sí trobem sobre els nous usos són monografies, algunes tesis i articles, que tracten de la rehabilitació i de la nova funció que s'ha donat a monuments i edificis en concret.

¹⁴⁵ Col·legi Oficial d'Arquitectes de les Illes Balears, Palma de Mallorca, 1993

6. Anàlisi de casos

La legislació sobre patrimoni serà la que ens donarà la pauta a seguir per a analitzar la casuística, ja que dins ella hi trobem els criteris a seguir pel que fa a la rehabilitació del patrimoni arquitectònic i els seus usos. Aquestes lleis són la del Patrimoni Històric Espanyol (1985) i la de Patrimoni Històric de les Illes Balears (1998), que amb uns criteris oberts donen les pautes a seguir alhora d'intervenir sobre el patrimoni construït catalogat com bé d'interès cultural. Encara que queda en mans dels professionals i de les administracions la seva aplicació.

L'article 39 de la Llei de Patrimoni Històric Espanyol, estableix els límits de la restauració, preconitzant la conservació, consolidació, rehabilitació i millora dels Béns d'Interès Cultural, dins dels quals hi trobem el patrimoni immoble. Aquest article ens dona un esbós dels criteris a seguir per a restaurar i rehabilitar: *"S'evitaran els intents de reconstrucció, exceptuant quan s'utilitzin parts originals dels mateixos i se pugui provar la seva autenticitat. Si s'afegissin materials o parts indispensables per a la seva estabilitat o manteniment, les addicions hauran de ser recognoscibles i evitar les confusions mimètiques. Les restauracions dels béns als quals fa referència el present article respectaran les aportacions de totes les èpoques existents. L'eliminació d'alguna d'elles sols s'autoritzarà amb caràcter excepcional i sempre que els elements que tractin de suprimir-se suposin una evident degradació del bé, i la seva eliminació fos necessària per a permetre una millor interpretació històrica del mateix. Les parts suprimides quedaran degudament documentades."* Les mesures abans esmentades recullen les disposicions de la Carta de Venècia que en el cas espanyol adquireixen el seu obligat compliment a través de la llei.

La Llei de Patrimoni Històric de les Illes Balears, pel que fa als continguts de l'expedient de declaració de BIC (art. 9) obliga que hi hagi un informe tècnic sobre les característiques i estat de conservació del bé, acompanyat d'una completa documentació gràfica. Aquesta llei també estableix els criteris d'intervenció sobre els béns d'interès cultural (art. 41), els quals detallem a continuació:

a) La conservació, la recuperació, la restauració la millora i la utilització del bé haurà de respectar els valors que en motivaren la declaració, sense perjudici que pugui ser autoritzat l'ús d'elements, tècniques i materials contemporanis per a la millor adaptació del bé al seu ús i per valorar determinats elements o èpoques.

b) Es conservaran les característiques tipològiques més remarcables del bé.

c) S'evitarà la reconstrucció total o parcial del bé, llevat que se n'utilitzin parts originals i pugui provar-se'n l'autenticitat. Si fos necessari afegir materials o elements indispensables per a l'estabilitat, la conservació o el manteniment, aquests s'hauran de reconèixer per tal d'evitar el mimetisme.

d) Es prohibirà l'eliminació de parts del bé, excepte quan en comportin la degradació o quan l'eliminació en permeti una millor interpretació històrica. En aquests casos, es documentaran les parts que hagin de ser eliminades.

e) Es prohibirà la col·locació d'elements i instal·lacions que impliquin una ruptura de l'estructura o la composició de la façana, o que impliquin perjudici per a la contemplació i el gaudi ambiental de l'entorn.

Les intervencions en els conjunts històrics hauran de respectar els criteris següents:

a) Es mantindrà l'estructura urbana i arquitectònica del conjunt i les característiques generals de l'ambient i de la silueta paisatgística. Així mateix, s'haurà de complir el que preceptua l'article 39.3 d'aquesta llei.

b) Es prohibirà la col·locació dels elements i les instal·lacions a què fa referència el punt 1.e) d'aquest article.

c) Es prohibirà la col·locació d'anuncis i rètols publicitaris que atemptin contra els valors estètics.

d) Les obres que afecten el subsòl hauran de preveure la realització d'un control arqueològic, en els termes reglamentàriament prevists.

El volum, la tipologia, la morfologia i el cromatisme de les intervencions en els entorns de protecció dels béns immobles d'interès cultural no podran alterar el

caràcter arquitectònic i paisatgístic de l'àrea ni pertorbar la visualització del bé. Així mateix, es prohibirà qualsevol moviment de terres que comporti una alteració greu de la geomorfologia i la topografia del territori i qualsevol abocament d'escombraries, runes o deixalles.

La Llei de les Illes Introdueix una figura nova, que no existeix dins de la Llei Estatal, la dels Béns Catalogats que de la seva cura i protecció se'n fan càrrec les administracions locals.

Una vegada introduït el marc legal, tenim els punts de partida per a l'anàlisi dels casos estudiats. Aquests són: els valors que provocaren la declaració del bé, la seva protecció, els criteris d'intervenció i els seus usos. Aquest anàlisi el farem a partir del seu ús originari o tipologia i de la tipologia que els hi atorga la llei de patrimoni de les Illes balears (residencial¹⁴⁶, defensiu¹⁴⁷, comercial, fabril, religiós i institucional) i per ordenats per l'any de declaració de bé d'interès cultural. També podreu trobar una informació més àmplia sobre cada edifici a al capítol de casos (volum II, capítol 9), en el qual els dos últims dígitos de cada cas d'aquest apartat es corresponen amb els dos últims del capítol 6 (volum I).

¹⁴⁶ Inclou algunes cases de possessió, el Castell de Bellver, la Pensió Menorquina i els Porxets. Seguim la classificació tipològica que fa la Direcció Insular de Cultura i Patrimoni del Consell de Mallorca.

¹⁴⁷ Inclou algunes cases de possessió, com són Defla i Roqueta. Seguim la classificació tipològica que fa la Direcció Insular de Cultura i Patrimoni del Consell de Mallorca.

6.1. Edificis residencials

Aquest grup engloba els edificis que abans de la seva rehabilitació tenien un ús residencial. Dins d'aquest grup hi trobem els unifamiliars i els edificis que tenen diferents veïnats. També hi ha algunes cases de possessió, encara que aquestes a més d'habitatge tenen o tenien una funció bàsica que les vincula a la terra. El Castell de Bellver i el Palau de l'Almudaina els podríem classificar com a arquitectura defensiva, no obstant a la declaració de BIC se'ls atorga la tipologia de residencial, essent aquest el motiu d'estar inclosos dins d'aquest apartat.

6.1.1. Castell de Bellver (Palma)

Declarat Monument Nacional el 1931 i mitjançant la disposició addicional primera de la Llei 16/85, del Patrimoni Històric Espanyol, i posteriorment la disposició addicional primera de la Llei 12/98, del Patrimoni Històric de les Illes Balears, va passar a ser considerat bé d'interès cultural, amb la tipologia de residencial

Té el grau de protecció A1 que implica que s'ha de conservar tot el conjunt, tenint en compte que no es podran emprar noves tècniques de restauració, i que sempre s'hauran d'utilitzar sistemes homologats per la experiència alhora de qualsevol intervenció. A més s'haurà de conservar la seva composició volumètrica, l'estructura, les façanes, les cobertes, els interiors i els espais comuns, també s'haurà de tenir cura de la conservació i preservació del bosc que l'envolta.

La protecció de la declaració de BIC permet que s'hi duguin a terme restauracions i dotacions de nous usos, però sempre que siguin compatibles tant amb la preservació dels seus valors culturals i socials que el caracteritzen com amb la conservació física de l'element.

A la fitxa del Catàleg de Protecció d'Edificis i Elements d'Interès Històric, Artístic, Arquitectònic i Paisatgístic de Palma, figura que l'estat de conservació és bo, que el seu ús actual és el de museu i espai per a activitats culturals, i que amb anterioritat havia estat fortalesa, residència dels Reis de Mallorca i presó. Pel que fa a les possibles intervencions aquestes només seran les de conservació.

El seu valor és el de ser una edificació emblemàtica del gòtic civil català que per la celeritat en la seva construcció (1300-1310) presenta una gran unitat estilística. La seva planta constitueix un cas únic a la península Ibèrica i també un dels escassos exemples de castell de planta circular existents a Europa abans del segle XV, per tant abans de l'època del renaixement italià. A més del seu valor històric-artístic també té un gran valor paisatgístic.

La dotació d'usos és condició bàsica pel manteniment dels immobles, en el sentit que mantenir un edifici en un ús pot ser una forma d'evitar la seva ràpida degradació, però en el cas d'immobles, amb una important significació

patrimonial, la planificació i gestió dels usos diferents a la seva funció original sempre han de ser equilibrats i respectuosos entre la conservació les noves funcions, essent els nous usos que s'han d'acomodar a l'edifici existent, i no viceversa.

Les úniques intervencions que s'han fet en el monument des de 1985, són les d'adaptació de sales per espai museístic, manteniment, conservació i sanejament. El 1987, se feu una ampliació de la zona de museu i també es va construir en una zona aïllada, uns sanitaris i un vestuaris.

Entre els anys 2006 i 2007, trobem un expedient d'un projecte sol·licitant un permís per a instal·lar sobre el pati una coberta tèxtil desmuntable. Que el Departament de Patrimoni del Consell va denegar ja que considerà que el dit projecte no s'atena a la Llei de Patrimoni Històric de les Illes. Del 2009 és el projecte de centre de recepció de visitants.

El seu ús actual és el de museu i espai per a celebrar activitats culturals, especialment musicals i recepcions, entre d'altres, també es lloga per a ocasions especials.

El Castell de Bellver es mantén com a document històric, manté els seus valors arquitectònics, la seva ànima ha anat canviat així com el seu ús i segueix sent un element significatiu per a la comunitat.

6.1.2. Palau de l'Almudaina (Palma)

És propietat del Patrimoni Nacional. Declarat monument historicoartístic el 1931 i mitjançant la disposició addicional primera de la Llei 16/85, del Patrimoni Històric Espanyol, i posteriorment la disposició addicional primera de la Llei 12/98, del Patrimoni Històric de les Illes Balears, va passar a ser considerat bé d'interès cultural.

En el Catàleg de Protecció d'Edificis i Elements d'Interès Històric, Artístic, Arquitectònic i Paisatgístic de Palma, se'n fa una valoració remarcable ja que en origen fou alcassaba i adequat més tard palau cristià, té un gran valor històric,

artístic i monumental. Només es permeten intervencions tendents a recuperar el primitiu estat de l'element, havent-se d'utilitzar per a tal fi materials i sistemes constructius tradicionals.

Ha sofert diferents intervencions al llarg del segle XX, la majoria han estat en estil en un intent de recuperar el que hauria estat en origen. Un resultat neomedieval que estaria molt d'acord amb la fantasia i imaginació dels seus autors. Un exemple és la Torre dels Caps, una intervenció de 1914 feta per l'arquitecte Guillem Reynés i Font, inspirada en medievalismes francesos, concretament en el Castellet de Perpinyà. O les també fetes a la dècada de 1960, per Gabriel Alomar Esteve, que va destacar per la seva obra a favor de la conservació del patrimoni artístic i arquitectònic, fou Comissari General del *Servicio de Defensa del Patrimonio Artístico Nacional* (1963-1965) i col·laborador del Consell de Cooperació Cultural per a la protecció del Patrimoni Cultural d'Europa (1965-1975).

Unes intervencions que no estan en consonància amb els tractats i cartes de restauro actuals, ni tampoc amb la legislació vigent, encara que eren les que estaven de moda.

A partir de 1985 es feu tota una rehabilitació per a acollir a la Família Reial quan vingués a l'Illa. I també a partir d'aquella data s'exigí per part de Patrimoni Nacional i de la Comissió de Patrimoni del Consell Insular, que hi hagués una supervisió arqueològica alhora de qualsevol intervenció. En línies generals es va seguir una rehabilitació seguint la tònica del que són els *Paradores Nacionales* i en la línia de la restauració en estil.

Té un ús com a Comandància Militar de Balears, Museu del Patrimoni Nacional i també com a Residència dels Reis d'Espanya, encara que quan venen a l'Illa s'allotgen en el Palau de Marivent i l'Almudaina té una funció per a actes representatius.

L'Almudaina segueix constituint un document històric, encara que arquitectònicament s'han fet intervencions que han falsejat l'arquitectura originària. La memòria col·lectiva el sent llunyà, com si pertanyés a externs.

6.1.3. Banys Àrabs (Palma)

Declarat Monument Històric-Artístic de caràcter Nacional el 1931 i mitjançant la disposició addicional primera de la Llei 16/85, del Patrimoni Històric Espanyol, i posteriorment mitjançant la Llei 12/98, del Patrimoni Històric de les Illes Balears, va passar a ser considerat bé d'interès cultural.

Pel seu valor històric, artístic i tipològic gaudeix d'una protecció integral. Fet que implica que la seva composició volumètrica haurà de restar inalterada, que els interiors es podran conservar i adreçar, així com els patis i jardí, ja que aquests s'identifiquen amb el monument.

Els Banys Àrabs són un dels monuments més emblemàtics de Palma, una de les poques mostres que ens han arribat de l'arquitectura musulmana (almohade) a Mallorca.

Es troben al jardí senyorial de Can Fontirroig, només es conserva la sala central destinada a banys calents i una sala annexa als banys que té la planta en forma de rectangle i volta de mig punt amb parets molt. Abans del segle XIX, el jardí i els banys formaven part de Can Serra.

Els podríem incloure dins de la tipologia de jardí amb runa o vestigis de l'antiguitat.

Els banys àrabs es conserven com a document històric, objecte arquitectònic i la seva significació és la d'element pintoresc i romàntic.

6.1.4. Can Solleric (Palma)

El 1932, fou declarat monument historicoartístic i mitjançant la Llei 16/85, del Patrimoni Històric Espanyol, i posteriorment la disposició addicional primera de la Llei 12/98, del Patrimoni Històric de les Illes Balears, va passar a ser considerat bé d'interès cultural.

La fitxa del Catàleg de l'Ajuntament de Palma, el valora com un dels màxims exponents de palau barroc mallorquí, destacant cada una de les parts i el conjunt (façana principal, pati-vestíbul,... harmonia, proporcions, materials, interiors, estucs, ferramenta, portes, paviments, sòtils i cel-rasos). Té un alt valor històric, artístic i monumental s'ha de conservar tal qual és, sense alteracions.

Ha tingut un ús residencial, fins que a les dècades de 1980 i a principis del 1990 és fan tota una sèrie de rehabilitacions destinades a fer-lo museu d'art contemporani. Actualment funciona com a espai expositiu, té una llibreria i una important cafeteria. Tot el que no són espais nobles han estat modificats dràsticament.

Hi ha una manca d'interpretació del monument, la qual cosa fa que perdi el seu significat i es faci difícil entendre la seva història i el que va suposar arquitectònicament. Conservant el seu valor arquitectònic i de document històric.

6.1.5. Can Verí (Palma)

Declarat monument historicoartístic el 1951 i mitjançant la disposició addicional primera de la Llei 16/85, del Patrimoni Històric Espanyol, i posteriorment la disposició addicional primera de la Llei 12/98, del Patrimoni Històric de les Illes Balears, va passar a ser considerat bé d'interès cultural.

És un exemple del tracta que es va dar al patrimoni durant l'època d'autarquia, d'ell just en queda part de la façana i part de la planta baixa al voltant del pati, el resta fou enderrocat el 1960 i reconstruït en part de vell nou.

Convertit en centre comercial (actualment hi ha galeries d'art), habitatges i despatxos. Avui en dia podem trobar altres exemples que ens ho recorden (actuals H & M, Massimo Duty, Rialto Living, Louis Vuiton, etc. Ho podem veure a les fotografies del volum II, punt 9.1.5).

Can Verí és l'exemple de pèrdua total, ja sigui com a document històric, com a objecte arquitectònic i com a element significatiu.

6.1.6. Can Berga (Palma)

El Palau de can Berga va ser declarat monument nacional el 1954 i mitjançant la disposició addicional primera de la Llei 16/85, del Patrimoni Històric Espanyol, i posteriorment la disposició addicional primera de la Llei 12/98, del Patrimoni Històric de les Illes Balears, va passar a ser considerat bé d'interès cultural. Per la qual cosa, totes les actuacions que es facin en ell, o que el puguin afectar, directa o indirectament, requereixen autorització prèvia de la Comissió Insular del Patrimoni Històric Artístic del Consell de Mallorca (arts. 19 i 20 de la Llei 16/1985, de 25 de juny).

Les mesures de protecció indiquen que la seva composició volumètrica ha de romandre inalterada i just es podran dur a terme tasques de conservació i manteniment a façanes, cobertes, patis i porxos. En cap moment parla dels interiors.

Es tracta d'un edifici que ha anat sofrint reformes i transformacions all llarg de la seva vida. La seva tipologia és la de palau barroc i el seu pati és el més gran de l'Illa dins d'aquesta tipologia, dins del qual hi ha un gran quantitat d'elements amb un gran valor arquitectònic. Pel que fa a la seva façana principal el seu caràcter monumental ve reforçat pel gran balcó longitudinal sobre una poderosa peanya, se l'ha de considerar l'únic del seu gènere. Històricament se li han de valorar els diferents usos i la seva evolució arquitectònica. El 1760 ja va sofrir una gran reforma, es podria parlar de reconstrucció ja que és feu una intervenció que la convertí en un nou casal barroc.

Fou declarat Monument Nacional el 1954 i en la reforma que se'n feu el 1965, per a adaptar-lo a Audiència no se tenien en compte cap dels punts i criteris que avui en dia estan en vigor alhora d'actuar sobre el patrimoni. No hem trobat documentació, ni memòria, ni plànols, ni cap tipus d'estudi, el motiu és la seguretat de l'edifici.

Des de 1963 és la seu de l'Audiència Provincial de les Illes Balears, va suposar nova gran transformació, i fins al 1984 ho va ser també dels jutjats. La intervenció de la dècada de 1960, va suposar un buidat total i radical de l'edifici, just deixant les façanes i el pati, ja que fins i tot es van buidar els fonaments.

En cap moment ens trobem amb cap referència als valors que li atorguen per estar declarat BIC. Can Berga és un altre exemple de pèrdua total, ja sigui com a document històric, objecte arquitectònic i com a element significatiu. D'ell just en resten les façanes i el pati.

6.1.7. Alfàbia (Bunyola)

El conjunt dels Jardins d'Alfàbia foren declarats *paisaje artístic pintoresco* (Jardí Artístic) el 1954, acollint-se a la Llei de 13 de maig de 1933 del *Tesoro Artístico*. El 2003 fou declarat bé d'interès culturals i el 2004 hi queden inclosos els diferents béns mobles conservats a la finca d'Alfàbia (fons documental, biblioteca i la cadira "d'Alfàbia").

A la justificació de la delimitació BIC i seu entorn de protecció, donada l'íntima connexió entre els jardins i la casa, s'entén que aquestes parts estan indissolublement lligades entre elles, tant pel que fa a la seva estructura organitzativa com funcional, i per tant s'ha de fer una lectura unitària del conjunt.

Així se proposa una nova delimitació del BIC, se dibuixa la nova delimitació del jardí i finalment se delimita un entorn de protecció del conjunt, entès com a jardí i monument.

L'estat de conservació del conjunt és acceptable i les principals mesures de protecció, fan referència a les intervencions permeses, que seran de conservació i restauració. S'haurà de mantenir la volumetria existent, l'actual composició de façanes, i pel que fa als interiors, tots aquells elements que li siguin característics.

Els seus principals valors són els jardins històrics i les cases d'estil barroc.

El 1986 es va restaurar l'enteixinat mudèjar de l'entrada, de fet ja es van encarregar els pertinents estudis històrics i artístics, es va comptar amb la intervenció d'un restaurador. Des de les hores s'han anat fent tasques de manteniment del conjunt.

Els actuals usos són els de celebració d'actes i festes, a més de la visita turística. Hem de dir que pel que fa als jardins estan molt ben cuidats i mantenen en part l'esperit originari, fins i tot la il·luminació, de disseny actual, queda integrada harmònicament i no desdiu del jardí i l'entorn. Les cases te mostren així com hi vivien els senyors i es veu clara l'activitat d'explotació agrícola.

Alfàbia gràcies a la seva protecció primerenca i a unes intervencions poc agressives, es conserva com a document històric i objecte arquitectònic, a més manté un cert romanticisme que l'acosta al seu passat i ajuda a mantenir la memòria col·lectiva.

6.1.8. Can Catlar (Palma)

Fou declarat monument històric artístic l'any 1973 i mitjançant la disposició addicional primera de la Llei 16/85, del Patrimoni Històric Espanyol, i posteriorment la disposició addicional primera de la Llei 12/98, del Patrimoni Històric de les Illes Balears, va passar a ser considerat bé d'interès cultural.

És un edifici de transició del gòtic al renaixement, en arquitectura civil sovint es realitzen reformes sobre edificacions preexistents. Un dels principals valors és el ser un dels principals exemples de l'arquitectura civil renaixentista de la ciutat de Palma. Destaca la seva decoració de la façana, amb una forta simbologia fent referència a les virtuts atribuïbles a Don Pere Abri-Descatlar, fortalesa, prudència, pietat, caritat i temprança. En el pis inferior un medalló ens ofereix el tema clàssic de Lucrecia, clavant-se el punyal, fet que podria fer referència a alguna dona de la família. La interpretació de la iconologia d'aquesta façana és la de que ens trobem davant de la casa d'un home d'armes.

Les principals mesures de protecció obliguen a mantenir volums, façanes i zones comunes.

La rehabilitació del casal que es feu entre 1988-1989, va ser sota direcció de l'arquitecte Luís García-Ruiz Guasp. A la memòria del projecte es pretén que amb la rehabilitació s'intentarà recuperar els elements arquitectònics originals i el sanejament de la coberta. Una memòria d'uns quants fulls, molt simple i breu, en la qual veiem com es destinarà a fer-hi diferents habitatges (des de l'entresòl fins als porxos), fet que es comprova al examinar els plànols. S'acompanya de la planimetria corresponent (estat abans de començar obres i del projecte), mides i pressupost. Se conserva la planta noble i la resta d'edifici s'ha convertit en són apartaments, per a tal fi s'hi va instal·lar un ascensor hidràulic.

A nivell de façana, pati i parts de la planta noble es conserva com a document històric i objecte arquitectònic, encara que a nivell de comunitat ha perdut la seva significació.

6.1.9. Palau del rei Sanxo, Can Mirabó (Valldemossa)

El conjunt de la Cartoixa, dins del qual queda inclòs el palau, fou declarat Conjunt Històric-Artístic el 1971. El decret disposa que no s'hi poden fer innovacions o reformes que puguin ocasionar cap perjudici al conjunt. “... *La Cartoixa de Valldemossa es troba dins d'un paisatge evocador de notables valors històrics, literaris i musicals... entre les parets de la Cartoixa s'han dat fet culturals extraordinaris... aquest conjunt en el qual tants de valors es troben reunits, no pot quedar a mercè d'innovacions o reformes que li ocasionin perjudici; i així, és necessari col·locar-lo baix de la protecció estatal, mitjançant l'oportuna declaració...*” (traducció i resum del BOE núm. 179, 28/07/1971, pàg. 12353)

El Catàleg d'elements i espais protegits de Valldemossa (2014), li atorga la màxima protecció al tractar-se d'un element inclòs dins d'un BIC. En el catàleg de Béns d'Interès Cultural del Consell té la categoria de monument i la tipologia de residencial.

Les intervencions del segle XIX i principis del XX foren historicistes, amb un intent de reproduir un medievalisme ideal. La majoria d'intervencions fetes sobre el

palau durant el segle XX han estat de conservació i per adaptar-lo a les noves necessitats i avanços de confort de cada època. L'ús actual és el de casa museu.

El palau és un exemple en el qual l'autenticitat com document històric és dubtosa, ja que aquest es troba molt transformat i, arquitectònicament se n'ha fet una reconstrucció en estil, sense diferenciar antic i nou. Pel que fa a la memòria col·lectiva aquest no té cap significació, en canvi el resta del conjunt de la Cartoixa se li dona una gran importància.

6.1.10. Can Olesa (Palma)

Declarat monument històric artístic el 1973, i mitjançant la disposició addicional primera de la Llei 16/85, del Patrimoni Històric Espanyol, i posteriorment la disposició addicional primera de la Llei 12/98, del Patrimoni Històric de les Illes Balears, va passar a ser considerat bé d'interès cultural.

Conseqüentment tota obra o actuació que afecti al casal deu haver de comptar amb la preceptiva autorització per part de la Comissió d'Urbanisme, Territori i Patrimoni Històric de Mallorca.

El Catàleg de Protecció d'edificis i elements d'Interès Històric, Artístic, Arquitectònic i Paisatgístic de Palma li atorga la protecció màxima, A1. Se'l considera l'exemplar més complert del renaixement mallorquí. La valoració global fa referència al típic pati mallorquí nexa entre l'arquitectura renaixentista i la barroca, a les seves ajustades proporcions, a l'habilitat constructiva amb la qual estan resoltes, a la labor escultòrica dels elements de la façana principal i del pati tot són punts remarcables. Pel que fa a les directrius d'intervenció, es dicta que la seva composició volumètrica haurà de restar inalterada i que les seves façanes, cobertes i interiors, just es podran conservar, restaurar i fer el manteniment. En cap moment es parla del mobiliari i del contingut del mateix.

El 2015 canvien les coses pel que fa al mobiliari, ja que aquest es considera inherent al monument, a l'Acord del Ple del Consell de Mallorca s'aprova la modificació de l'expedient de declaració de BIC de Can Olesa.

A la fitxa del catàleg de l'Ajuntament, se'l valora pel tipus de pati, nexa entre l'arquitectura renaixentista i barroca. Per les seves proporcions i harmonia. A més destaca la labor escultòrica de la façana principal. Les actuacions fetes sobre l'edifici han estat de manteniment i actualització de segons quines parts, ja que sempre ha mantingut l'ús d'habitatge, i fa temps d'una mateixa família. En cap moment es parla del mobiliari i del contingut del mateix.

Sempre ha tingut un ús residencial i fins fa poc ha estat en mans de la mateixa família, que just havia fet el manteniment y petites adequacions. Ara la propietat ha passat a mans d'un ciutadà suec i s'està fent una reforma integral del casal, suposadament es mantindrà l'ús i els seus valors: documentals, arquitectònics i significatius.

6.1.11. Can Vivot (Palma)

Declarat monument històric artístic mitjançant decret el 1973 i mitjançant la disposició addicional primera de la Llei 16/85, del Patrimoni Històric Espanyol, i posteriorment la disposició addicional primera de la Llei 12/98, del Patrimoni Històric de les Illes Balears, va passar a ser considerat bé d'interès cultural.

Té una protecció integral total, ja que la desaparició d'una de les seves parts desvirtuaria i minvaria la comprensió global del conjunt. Les úniques obres permeses en aquest són les de consolidació, conservació i restauració, sense que en cap cas es pugui desmerèixer cap dels valors que motivaren la seva declaració de BIC.

El Catàleg d'edificis a protegir de l'Ajuntament de Palma, indica la protecció i directrius d'intervenció. El seu entorn se regirà per les Ordenances Generals de la zona del Casc Antic; la composició volumètrica és inalterable; pel que fa a façanes, porxos, cobertes i patis just se podran conservar i restaurar, en el cas de les cobertes també se'n haurà de fer el manteniment; a l'interior s'hauran de conservar i mantenir les zones representatives de la casa.

Se li dona un ús com a habitatge unifamiliar i d'un únic propietari.

Entre els seus valors destaca per ser un dels millors exemples del barroc a Mallorca. I precursor de la fusió de l'escala principal amb el pati i introductor del gust francès a l'arquitectura mallorquina. Ric en detalls interiors i en la concepció espacial del pati-vestíbul. Els interiors són un exemple de palau tardor barroc i té una important biblioteca.

El 2008 es va sol·licitar una segregació, fet que el Departament de Patrimoni de la Conselleria li va denegar, ja que va en contra de la declaració de BIC.

L'edifici manté l'ús d'habitatge i les úniques intervencions que ha sofert han estat de manteniment. Segueix mantenint els seus valors, encara que no se'n fa una difusió adequada.

6.1.12. Can Óleo (Palma)

Fou declarat bé d'interès cultural el 1975, amb la categoria de monument històrico-artístic d'interès local, fet que va implicar la suspensió de la declaració de ruïna. Mitjançant la disposició addicional primera de la Llei 16/85, del Patrimoni Històric Espanyol, i posteriorment la disposició addicional primera de la Llei 12/98, del Patrimoni Històric de les Illes Balears, va passar a ser considerat bé d'interès cultural.

A la fitxa del Catàleg de Protecció d'Edificis i Elements d'Interès Històric, Artístic, Arquitectònic i Paisatgístic de Palma, se marquen les directrius d'intervenció i la seva protecció. Fa una valoració global com a casa senyorial de construcció gòtica amb el pati més complet que queda a Palma, una façana interessant per la seva tipologia, uns interiors amb grans sales i cassetonats, especialment els de la sala noble que són de llenyam vermell.

Les intervencions que es poden dur a terme són les de conservació i ordenació de les façanes, manteniment de les cobertes. A la restauració i rehabilitació dels interiors, s'han de tenir en compte els espais comuns, fent la seva conservació i restauració i obrir el pati al públic.

Fou adquirit per l'Administració i es van fer estudis històric, artístics i arqueològics i per a poder fer el projecte de rehabilitació i nous usos, per a respectar la legislació en vigor. Es va convocar un concurs, que va guanyar l'arquitecte Pere Nicolau i Mariona Nicolau, la seva filla que en aquell moment estava estudiant arquitectura. El seu projecte (14 de novembre de 2002) fa un estudi en profunditat de l'edifici, analitzant les intervencions que aquest va anar sofrint al llarg del temps, fent-ne una valoració històrica, artística, tipologia i urbanística. Acabant que s'ha d'entendre que l'edifici és un conjunt i que com a tal s'ha de respectar. El projecte usa l'arquitectura contemporània de manera subsidiària per a la rehabilitació dels edificis històrics.

Se'n farà un nou ús per a activitats de la universitat, com són les de recerca, comunicació i representació, arxius, etc. i una cafeteria que queda obert al pati a través d'un.

La Universitat de les Illes Balears el va inaugurar el 25 de març de 2011, no obstant segueix en desús i tancat, hi ha un responsable d'aquesta institució que mostra el casal.

Es manté com a document històric, encara que arquitectònicament s'ha fet una actuació novadora. A nivell de memòria col·lectiva és un desconegut i no se'n fa la difusió i l'ús previstos.

6.1.13. Els Porxets, Santuari de Lluc (Escorca)

Declarat monument històric-artístic d'interès local el 1982, encara no hi havia cap altre marc normatiu per a protegir el patrimoni que no fos la Constitució.

Des d'aleshores s'han fet obres de manteniment i adequació com a alberg, les més importants es donaren entre 1982 i 1992. Destaca pel que a façanes els repicats per a treure i deixar la pedra vista, una actuació que li ha fet perdre la pàtina que dona els pas del temps i que li resta valor d'antiguitat.

6.1.14. Palau d'Aiamans (Lloseta)

L'octubre de 1988 fou declarat bé d'interès cultural i el 1992 hi quedaren inclosos el jardins.

El monument es pot dividir fonamentalment en tres parts diferenciades: el Palau (edificació), zones de serveis (edificacions annexes al Palau) i jardins.

Es trobem davant d'un cas d'anada i tornada, segons els interessos particulars i polítics de cada moment. Així al BOIB núm. 29 de data 26/02/2015, va publicar la incoació de l'expedient 399/13 per a deixar sense efecte la declaració com a bé d'interès cultural del Palau d'Aiamans i la seva declaració com a bé catalogat.

S'han fet projectes d'hotel i restaurant i en l'actualitat està en espera, no se sap si serà adquirit pel Govern de les Illes Balears.

6.1.15. Casa de Fra Juníper Serra (Petra)

La zona fou declarada conjunt històric el 1965 i declarat lloc d'interès històric el 1989, per tant és susceptible d'una delimitació espacial unitària que es vincula a esdeveniments o records del passat. Té un interès destacat des del punt de vista històric, etnològic, antropològic i social. També té interès etnològic per la tipologia de la construcció, les instal·lacions vinculades a formes de vida, cultura i activitats tradicionals del poble de les Illes Balears.

Conformat per la casa i el museu, una casa típica dels segles XVII i XVIII de la pagesia del pla de Mallorca. Consta de dues plantes, s'hi conserven l'emmarcat característic i l'arc que divideix la casa amb dues estances principals. Hi ha mobles i estris de l'època del beat i el cup on es feia el vi. El fons del museu és molt heterogeni, inclou: documents, mapes, pintures, escultures, gravats, maquetes, medalles... relacionats amb la figura del Juníper Serra. L'exposició permanent exhibeix el fons relacionat amb la figura del pare Serra i la seva empresa missionera.

Hem de dir que l'edifici del museu no és el tipus de construcció més encertat dins de l'entorn. Fa una imitació del que seria l'arquitectura tradicional molt dels gustos dels xalets i de les cases d'estiueig de l'època en la qual es va construir, una imatge val més que mil paraules i ho podem veure a la documentació gràfica. Igualment que en el cas de la casa de sor Francinaina Cirer, aquesta és un orgull pel petrers i l'anomenen el pare Serra.

Conserva principalment un valor popular simbòlic i emblemàtic des d'un punt de vista emocional, estètic i sentimental.

6.1.16. Casa Forteza-Rey, Can Rei (Palma)

Can Rei fou declarat bé d'interès cultural el 1990. A la fitxa del Catàleg de Protecció d'Edificis de l'Ajuntament destaca que el seu valor és el gran interès artístic de les seves façanes i com a integrant del context urbà. S'hauran de conservar i restaurar les façanes. Els baixos comercials hauran de readaptar-se a la façana original. La declaració de bé d'interès cultural i la fitxa del Catàleg de Protecció d'Edificis no parlen en cap moment de l'estat de conservació de l'interior de l'immoble, ni tan poc dels seus valors. A aquest apartat es queda en un simple "bo" general, sense cap altre comentari.

S'han dut a terme tasques de manteniment i conservació des de 1990 fins avui en dia. A nivell de façana es troba en bastant bon estat, els interiors estan molt modificats i desfigurats. El millor conservat d'aquests és l'entrada de la planta baixa, encara que hi ha una vidriera d'acer inoxidable que romp el conjunt. Als baixos comercials hi ha instal·lada una cafeteria que ha penjat un tendals fent forats directament a la paret, trencant el marbre que la conforma. Tampoc és massa mirada col·locant la publicitat.

S'hauria d'entendre que amb Magatzems l'Àguila conformen un conjunt, ja que comparteixen part dels baixos, no obstant aquest edifici no té la mateixa categoria i està declarat bé catalogat.

A nivell de façana es conserva com a document històric, objecte arquitectònic i artístics.

6.1.17. Can Serra (Palma)

Situada en una zona del casc antic de Palma afectada per la declaració de conjunt històric-artístic del 1964 i declarat bé d'interès cultural amb categoria de monument el 1992.

L'immoble presenta elements d'un valor notable, els més remarcables dels quals són: les finestres coronelles, d'importància per sí soles, i pel fet de caracteritzar dues façanes susceptibles de ser retornades al seu estat genuí; el pati, ara molt reduït però re convertible a les seves dimensions originals. Els elements més remarcables són: els enteixinats del pati i de les sales nobles els policromats a l'estil mudèjar, d'excel·lent extensió entre els més notables que es coneixen a Mallorca i en relatiu bon estat de conservació, excepció feta d'un sector del pati que ha estat emblanquinat.

S'ha de dir que l'estat material de l'immoble és deplorable. Si bé no hi ha cap peça que s'hagi enfonsat, tot el conjunt pateix tal degradació que només n'evita la ruïna un apuntament fet fa pocs anys. El deteriorament és tant que només n'excusen la conservació els valors artístics de la casa.

Una nota d'indiscutible interès és el fet que Can Serra constitueix avui en dia l'única mostra gairebé sencera de l'arquitectura civil senyorial dels segles XIV-XV a Mallorca.

El 2003 es va convocar un concurs per a la seva rehabilitació, a hores d'ara no s'ha fet cap intervenció a l'immoble que continua en molt mal estat de conservació.

Un exemple que està a punt de perdre's i així tots els seus valors

6.1.18. Cal Marquès de Reguer-Rullan (Palma)

Cal Marquès de Reguer- Rullan va ser declarat bé d'interès cultural el 1992.

La seva valoració global és la de ser un edifici neogòtic, construït sobre un altre d'origen medieval que s'ha anat transformant al llarg del temps, obra de Bartomeu Ferrà. Aquest arquitecte va seguir les pautes de l'arquitectura gòtica civil de zona mallorquina i catalana. Els interiors, especialment la planta noble estan bastant ben conservats, comptant amb elements de disseny originaris. Les directrius d'intervenció són: conservació de façanes; rehabilitació de cobertes; conservació i apertura del pati al carrer; a l'interior s'han de conservar i rehabilitar les parts nobles i representatives, enteixinats i xemeneies. La porta d'accés al servei del carreró que condueix al carrer de Sant Jaume, hauria de ser diàfana per a permetre una millor comprensió de l'antic traçat urbà.

La rehabilitació (1989-1991) va consistir en la recuperació dels espais dissenyats per Ferrà al segle XIX, s'eliminaren totes les adaptacions fetes per a acollir l'agència de viatges i retornar a l'edifici l'aspecte que tenia a finals del segle XIX. Actualment s'han posat vidrieres d'alumini a la planta noble.

La planta baixa té un ús expositiu i la noble es pot veure mitjançant visites guiades.

Manté el seu caràcter de document històric, encara que com objecte arquitectònic i artístic ha anat sofrint moltes de transformacions. A nivell de comunitat se'l desconeix.

6.1.19. Raixa

Les cases de Raixa foren declarades bé d'interès cultural amb la categoria de monument el 1993 i la tipologia residencial. Aquesta declaració just en fa una descripció, donant a entendre que els valors i la protecció fan referència a aquesta, tant pel que fa a l'arquitectura com als jardins i l'entorn. Tampoc fa menció a les intervencions possibles ni als usos.

La casa és una típica construcció rural mallorquina i predomina el caràcter essencialment illenc, sobre qualsevol altre element. La casa està construïda envoltant la clastra, i el traçat i la distribució s'adapten perfectament als de les

finques rústiques mallorquines. A més amb els jardins se completa el seu gran valor estètic i paisatgístic.

A la memòria de rehabilitació (2005), hi trobem que d'entrada diu que el projecte s'ajusta a la Llei de Patrimoni Històric de les Illes Balears i que és conforme als requisits d'organismes internacionals en la matèria com són l'ICOM o la UNESCO, entre d'altres. Aquesta memòria explica les pretensions del projecte *"... restaurar els sistemes constructius i els materials que componen l'edifici amb sistemes i materials similars als d'origen, a més d'una recuperació tipològica dels espais que el conformen. Amb la intenció de tornar la qualitat espacial i organitzativa de l'edifici a un estat similar al d'origen, a través de la recuperació de les sales tan característiques de les edificacions rurals de l'època, respectant d'aquesta manera els valors culturals, artístics i etnogràfics que, insistentment, està sol·licitant la societat mallorquina. D'altra banda el Proyecto Renacimiento realitzarà la utilització, la reutilització i la condicionament de la forma més respectuosa possible amb el medi ambient d'acord amb el concepte més ampli de desenvolupament sostenible aplicat en aquest cas a una tasca concreta com és la constructiva. Dins de la memòria expositiva, realitzada per AVP Arquitectos, l'objectiu de l'encàrrec "és el de la Rehabilitació i Restauració de l'edifici principal de Raixa i, preservant els seus valors culturals, històrics, etnològics i ambientals, permetre el seu ús per a les funcions d'oficines de la Fundación Parques Nacionales i Consell Insular de Mallorca així com d'aquelles activitats derivades dels actes de protocol i representació institucional. A tot se li ha d'afegir la possibilitat de recepció de visitants amb la complexitat de planificació, adaptació i coordinació que això suposa. Per que l'anterior sigui possible s'ha previst també la construcció d'un aparcament i els seus accessos exteriors, així com la recuperació del pati. Amb referència a les instal·lacions i serveis s'hauran de construir els elements que permetin el funcionament de l'edifici des del punt de vista de subministrament com el d'eliminació de residus."*

El resultat de la rehabilitació fa un canvi en la circulació per dins de l'edifici, aquest ha quedat completament alterada d'així com era originàriament, entrant per un lateral. Tampoc s'han respectat els seus volums interiors de segons quines estances, de manera que aquests han estat dividits en alçada.

Un altre tema és el de com se restaura o rehabilita un jardí històric...? Un jardí és un ecosistema i està en constant canvi.

El nou ús del monument és el de centre d'interpretació de la finca i dels seus valors mediambientals, històrics, arquitectònics i antropològics, encara que en realitat fa únicament referència a la Serra de Tramuntana i no al casal de possessió. Així trobem que els espais han canviat per complet de funció i que no recorden en absolut el que van ser, ja que han sofert una transformació dràstica.

L'únic que hi trobem que ens explica el que foren les principals estances, són uns panells informatius de metacrilat, on hi ha una petita explicació (en català, castellà, anglès i alemany) de l'antic ús que havia tingut i, en alguns casos, una fotografia de l'època en concret.

Se pot dir que a nivell de fàbrica (exterior) conserva la seva validesa de document històric i objecte arquitectònic, no obstant aquets s'han perdut a l'interior, perdent així gran part de la seva significació, valors històrics i documentals.

6.1.20. Sant Martí d'Alanzell (Vilafranca)

Les cases foren declarades bé d'interès cultural, amb la categoria de monument, el 1993.

En el Catàleg d'Elements d'Interès Artístic, Històric, Ambiental i Patrimoni Arquitectònic de Vilafranca de Bonany té una protecció A.

Sant Martí és un important conjunt històric i monumental del Pla de Mallorca, amb un gran valor arquitectònic i arqueològic, i un important fons arxivístic. De fet és un magnífic exemple del que fou una baronia feudal, així com de l'evolució històrica i constructiva de les cases bastida de Mallorca. A més s'hi han fet troballes arqueològiques de diferents èpoques que van des de la prehistòria, passant per les èpoques romana i musulmana. Té uns grafits populars de gran valor documental i etnogràfic.

Se mantén la zona monumental dins d'un radi de 70 metres a partir de cadascuna de les façanes del monument. No s'estableix cap altre tipus de protecció en la declaració de BIC.

El 1987 es feu un avantprojecte de rehabilitació per a convertir-lo en hotel, la memòria resa que la reforma s'adaptarà a tots els valors arquitectònics i singulars que s'especifiquen en els plànols denominats d'estat actual, abans de començar les obres i les mides dels diferents espais. No obstant fins dos anys després de la presentació del projecte de rehabilitació, no s'inicien mesures de protecció del monument. De fet a la sol·licitud de declaració de bé d'interès cultura i que se'n respecti el perímetre que l'envolta (300 metres), la feu l'associació ARCA. A la qual els propietaris presentaren al·legacions, posant l'exemple dels Paradores Nacionales de Turismo i posaren de manifest el lamentable estat en el qual se trobava l'edifici.

El 29 de novembre de 1989, s'aprovà la incoació de BIC amb categoria de monument, s'establiren tota una sèrie de punts de protecció: 70m de distància per a les noves construccions a partir dels contraforts, conservar els treballs de fusteria i la cotxera, no fer excavacions en el pati central, les sales han de quedar igual, nova solució a la façana nord-est, l'ús de materials tradicionals per a la construcció del nou hotel, no cobrir el pati central amb vidre, atenció amb les marquesines de l'entrada, no s'autoritza la zona d'aparcament, conservar la pintura "popular". Com veiem aquests punts de protecció fan referència al projecte de la rehabilitació per a nou ús com a hotel.

No s'estableix cap altre tipus de protecció en la declaració de BIC, ni tampoc els usos.

Al 2006, l'expedient de permís d'obres per a projecte bàsic i d'execució de reforç de l'escala, la galeria i les façanes. La Comissió de Patrimoni del Consell dona el vist i plau a la obra, ja que aquesta s'ajusta a la Llei 12/1998, amb la prescripció de que s'haurà de comptar amb la presència i assessorament de tècnics especialitzats en arqueologia i restauració. Però en cap moment fa referència a cap historiador de l'art, fet no massa "normal" si se té en compte els valors artístics del monument i al que se justifica precisament en la declaració d'aquest.

A hores d'ara continua com habitatge particular i no s'ha convertit en hotel segons ens informen des de l'ajuntament.

La visitem i trobem com a la façana nord-est hi ha una bastida, sembla que les obres estan aturades i que s'havia començat a repicar la façana per a deixar la pedra vista. Tota la finca està tancada per altes parts i reixeta. (10/08/2015)

Pels habitants de Vilafranca tenen a Sant Martí com a referent de la "possessió" i així es conserva com a document històric i objecte arquitectònic, encara que està en greu perill.

6.1.21. Can Weyler (Palma)

El casal de can Weyler va ser declarat bé d'interès cultural el 1993.

El valor de la casa està en que conserva una de les façanes gòtiques originals més completes i ben conservades de la ciutat, amb dos pisos de finestres coronelles. Com un element d'un paisatge urbà i d'una unitat d'estil constructiu ja definitivament perduts i un element únic de l'arquitectura del gòtic civil del segle XIV. Interiorment ha estat molt reformat i conserva pocs elements originals. En la mesura necessària s'han de preservar i conservar les seves característiques tipològiques.

A hores d'ara el casal està en procés de rehabilitació. La intenció del Consell de Mallorca és la de potenciar la riquesa del patrimoni cultural del Mallorca, un paisatge construït per l'acció de les persones sobre el territori al llarg del temps, com element d'atractiu turístic singular i únic, aquest serà el nou ús de l'immoble. Amb l'objectiu de continuar potenciant el nostre patrimoni, el Consell de Mallorca va adquirir l'any 2010 un edifici singular i característic, declarat bé d'interès cultural (BIC) l'any 1993 i amb una profunda càrrega identitat pel que fa al conjunt de cases senyoriales a Palma: Can Weyler.

El 2015 s'han fet obres per a convertir-lo en un centre d'interpretació. Un espai que permetrà revalorar els recursos culturals de l'illa, els seus paisatges i el seu patrimoni, des de les vessants històrica, arquitectònica, natural i etnològica. El

centre presentarà i difondrà els valors i el patrimoni de Mallorca als visitants i turistes, però també als residents, perquè el facin seu i el redescobreixin com element vertebrador de la nostra identitat com a poble. Convençuts com estam que el nostre patrimoni és un valor propi que ens diferencia de la resta de competidors turístics, el projecte esdevé un element clau en el procés de diversificació del sector turístic mitjançant la cultura.

S'haurà d'esperar per a veure el resultat de la intervenció duta a terme per poder-ne fer una valoració.

6.1.22. Son Boter i Estudi Sert, Fundació Pilar i Joan Miró (Palma)

Declarat bé d'interès cultural, amb la categoria de monument, el 1993. La modificació i delimitació de l'entorn de protecció de son Boter i estudi Sert de la Fundació Pilar i Joan Miró de Palma es va acordar el 1993.

Pel que fa a la fitxa del catàleg, fa una valoració global del conjunt que a més de l'interès tipològic i constructiu, el seu valor fonamental rau en la vinculació a la figura de Joan Miró. Per tant, la seva protecció i les directrius d'intervenció, són les de conservar tot el conjunt i que aquest s'haurà de mantenir inalterable, que a més s'ha de tenir especial esment amb els grafitis i amb la petita habitació pintada de color vermell, de caràcter emblemàtic pel pintor, situada a la segona planta. Arquitectònicament destaca per la personalitat tradicional d'aquesta i per la dels seus autors contemporanis, Sert i Moneo.

Les úniques intervencions possibles són les de conservació i manteniment.

A més del valor com a document de la història recent, té el valor arquitectònic i el simbòlic i emblemàtic relacionades amb la vida i obra de Joan Miró

6.1.23. Son Torrella (Santa Maria)

La tafona de la possessió de son Torrella fou declarada bé d'interès cultural, amb la categoria de monument el 1994. Hi per extensió tot el conjunt, de fet les cases

constitueixen una de les més belles mostres de l'antiga arquitectura rural mallorquina.

A la declaració de BIC hi ha una memòria descriptiva, de la qual se'n poden extreure els seus valors del monument, destacant la seva importància historicocultural, la seva tafona i la botiga d'oli, i la seva clastra. No obstant no apareixen ni la protecció, ni les possibles intervencions, ni els usos.

L'any 2003, es feu un projecte de rehabilitació de la tafona i de la botiga d'oli. La Comissió de Patrimoni autoritzà el projecte ja que s'ajustava a la Llei. El projecte pretén rehabilitar el conjunt amb l'objectiu de permetre la seva conversió en un centre d'interpretació, a través del qual es doni a conèixer el sistema de producció i per emmagatzemar l'oli en una tafona tradicional. El projecte s'estructura en cinc apartats. El primer d'ells consisteix en unes notes històriques que fan referència a l'evolució de la possessió i la tafona partint de fonts bibliogràfiques i arxivístiques consultades. El segon apartat consisteix en un estudi exhaustiu, detallat i profund de l'estat actual de tots els elements que formen part de la tafona, explicant-ne la seva funció en el procés de producció de l'oli. L'apartat tercer, és la proposta de projecte de rehabilitació dels elements estructurals i de la maquinària de la tafona. El projecte inclou planimetria i documentació fotogràfica, a més detalla l'estat del monument abans de començar la rehabilitació i la intervenció.

El seu nou ús seria el de mantenir la seva antiga activitat, a més de convertir la tafona i la botiga d'oli en un centre d'interpretació, a través del qual es doni a conèixer el sistema de producció i emmagatzemat de l'oli. Conserva els seus valors històrics, documentals, etnològics, arquitectònics i significatius.

6.1.24. Can Sabater (Binissalem)

La casa de Llorenç Villalonga (can Sabater) va ser declarada bé d'interès cultural, amb la categoria de monument, el 1997.

Té la categoria de monument pels seus valors arquitectònics (clar exemple de la construcció tradicional) i sobretot històrics i de relació amb l'escriptor Llorenç

Villalonga, que va passar temporades de la seva vida a aquesta casa (especialment durant la Guerra del 36) i on hi va escriure alguna de les seves obres, de gran importància dins de la literatura catalana. I d'aquí la necessitat de dinamitzar una línia museogràfica destinada a destacar de manera monogràfica la importància de determinats personatges de la nostra cultura.

Per tractar-se d'un monument qualsevol intervenció sobre aquest ha d'estar d'acord amb els criteris d'intervenció que es recullen a les Lleis de 1985, del Patrimoni Històric Espanyol, i la Llei de 1998, de Patrimoni històric de les Illes Balears.

Segons la Comissió de Cultura i Patrimoni del Consell els diferents projectes, presentats el 2003 i 2005, compleixen la legislació vigent, tant per la intervenció com en tota la documentació que l'acompanya, sempre se'n fa alguna prescripció, per tant es du a terme la rehabilitació com seu de la Fundació.

Manté una significació simbòlica i emblemàtica, a més de les relacionades amb aspectes purament emocionals de l'escriptor.

6.1.25. Can Martí Feliu (Palma)

Can Martí Feliu va ser declarat bé d'interès cultural l'any 2000.

És un casal amb fortes romanalles gòtiques i d'altres reformes al llarg de la història. La façana és moderna del segle XIX.

L'interès del conjunt es basa en la gran quantitat d'elements històrics en bon estat de conservació que, malgrat la desaparició del frontis, permetrien una aproximació eficaç a la seva configuració històrica i així al seu temps d'esplendor.

S'hauran de protegir i potenciar els elements del buc històric, mentre que el afegits posteriors es poden considerar necessaris per potenciar els espais i els diferents elements històrics. S'ha de conservar el sistema d'arcs diafragma dels baixos. Les façanes no tenen cap interès específic. En els interiors s'han de conservar i potenciar els espais d'honor i els baixos diafragmàtics, a més dels

elements històrics del pati i pas d'entrada. També s'han de conservar les portes de polleguer i els enteixinats gòtics.

El 1998 se signà un conveni marc de col·laboració entre l'Ajuntament de Palma i el Consell de Mallorca per a la restauració del patrimoni monumental, 1998-2000. El conveni inclou que una vegada finalitzada la restauració, el titular del bé, ve obligat a no destinar-hi a usos domèstics els espais considerats d'interès monumental i que en tot cas aquests usos hauran de ser respectuosos amb el monument. A més els espais d'interès monumental, podran ser objecte d'utilització per part del Consell de Mallorca i de l'Ajuntament de Palma per a dur-hi a terme activitats públiques de caràcter cultural, sens perjudici de la seva utilització lucrativa per part del seu propietari. D'aquesta manera serà gratuït tant per l'Ajuntament com per al Consell. També que aquests ús es farà de comú acord amb el titular del bé, procurant no entorpir la seva utilització per part d'aquest. Un conveni que tindrà una vigència de 10 anys, prorrogable per 10 més, de comú acord per les tres parts. Hauríem de poder veure quina ha estat l'aplicació del mateix.

Hem de tenir present que l'edifici té unes característiques prou singulars i definitòries per a la comprensió de la evolució històrica del barri i de la totalitat del conjunt on està emplaçat, donada la transformació, i a vegades degradació que han sofert la resta d'edificis que l'envolten.

A l'entrevista feta a Magdalena Riera Frau (tècnic de patrimoni i arqueòloga de l'Ajuntament de Palma des de 1987), hem esbrinat que alguns dels capitells i altres parts de l'edifici són construccions en estil.

S'han de destacar els estudis històrico-artístics i arqueològics a càrrec d'historiadors de l'art i arqueòlegs abans de que es comencés la rehabilitació.

Es manté com a document històric, encara que com a objecte arquitectònic i artístic hauríem de determinar i diferenciar el que són rèpliques i el que és original. Un edifici que a nivell de comunitat no té cap significació, és un gran desconegut.

6.1.26. Can Prunera (Sóller)

Can Prunera, conegut també com a can Magraner, va ser declarat bé d'interès cultural, amb categoria de monument, el 2000.

Aquesta categoria implica la protecció integral i total de l'immoble, sense poder modificar volums, ni tocar façanes, a més plantejant la eliminació de certs elements afegits. Reconeixent altres afegits, a base de fraccionaments de estances primitives, no exigeix la seva desaparició. El catàleg municipal també el protegeix i se'n valora principalment la façana.

Can Prunera és un exemple de l'arquitectura modernista, una de les seves característiques és la recerca d'una unitat. Tant en els exteriors com pel que fa als ambients interiors, aplica una profusa ornamentació a tots els elements constructius, decoratius i al mobiliari. Un element a destacar és l'escala de caragol que uneix les diferents plantes, un típic exemple d'escala modernista.

Un dels principals valors de can Magraner és precisament el ser un dels pocs casos del modernisme mallorquí en el qual es donen i conserven, en bastant bon estat, els anteriors paràmetres.

Les principals mesures de protecció, són: mantenir les característiques tipològiques, estilístiques, estructurals i volumètriques actuals, així com els detalls constructius; mantenir les façanes actuals amb els seus elements estilístics i la seva configuració; de l'interior és característica destacada la unitat d'estil que regne en tota la casa, que ve definida per l'acord de tots els elements que la integren, per tant, s'entén que aquesta s'hauria de mantenir ja que és un dels principals definidors de l'estil modernista; la configuració dels espais interiors, definida per aquesta unitat d'estil, fa que es consideri necessària la conservació de tots els béns mobles que la defineixen; es permetran només obres de restauració i eliminació d'elements no originals que distorsionin el conjunt de la construcció.

Alhora de començar la rehabilitació el tècnics de la Conselleria, feren tota una sèrie de prescripcions que obliguen hi hagi l'assessorament d'un tècnic

especialista en història de l'art i d'un restaurador. Amb una memòria documentada, amb informes i fotografies d'abans de començar la intervenció.

El projecte de 2007 fou la restauració completa de l'edifici, actualment denominat can Prunera (abans can Magraner), amb l'objectiu de recuperar al màxim el seu estat original, inclosos els mobles que conservats, amb la finalitat de que l'edifici es pugui destinar a casa-museu, com a centre d'interpretació del modernisme a Mallorca, i també amb funcions de centre cultural (ubicat en les zones sense significació per a l'edifici) dedicat a exposicions estables i temporals. Se va fer una nova edificació, auxiliar de la principal, a modus de centre de recepció de visitants, ubicat on actualment hi ha el garatge de la façana del carrer de la Lluna. S'ha canviat l'entrada i així tota l'antiga circulació per l'interior de la casa. Es feu un manteniment de les façanes i cobertes. Interiorment se va conservar i mantenir l'escala, intentant desfer les actuacions dutes a terme durant la dècada de 1970, recuperant la unitat original dels dormitoris, recuperant i restaurant els trespols originals i també sòtils. També se va eliminar una galeria del primer pis, construïda als anys 70, que mira cap al jardí. Les botigues i els porxos es converteixen en espais expositius, a més d'alguna part de la planta principal i primera.

Conserva en part els seus valors històric, documentals i arquitectònics, encara que ha canviat la seva significació pel seu nou ús.

6.1.27. Cambra Pompeiana (Carrer Montenegro 8, Palma)

La Cambra fou ignorada fins a l'any 1986 i es va declarar bé d'interès cultural, amb la categoria de monument, el 2000.

El Catàleg de protecció d'edificis i elements d'interès històric, arquitectònic i paisatgístic, de Palma se atorga un grau de protecció A1.

La valoració global fa referència a les pintures murals i al mobiliari del segle XIX, basant el seu interès en la singularitat de l'obra pictòrica i del mobiliari que li és inherent.

Aquesta part es podrà conservar i el resta de l'edifici es mantindrà segons la protecció indicada al Pla General.

La cambra presentava humitats, cruïes i desprendiment de pintures. La cambra serà objecte d'estudi per a la seva restauració i conservació, amb la unitat tècnica del Centre Històric, amb l'obtenció de la llicència d'obres.

Aquest edifici medieval s'ha anat reestructurant al llarg de la seva història i segons les necessitats de cada moment, fet que fa que s'hi trobin i quedin a la vegada romanalles de diferents èpoques.

Malgrat tenir una protecció integral, ens trobem amb fets com els de 2008, quan ARCA (15/05/2008) va haver de demanar s'aturessin les obres per manca de llicència i perquè no avancés el seu deteriorament.

El seu ús és el d'habitatge plurifamiliar. El 2012 es va començar una nova rehabilitació amb els estudis, tècniques i permisos pertinents. A hores d'ara sembla que se segueix rehabilitant.

6.1.28. Can Casasayes i Pensió la Menorquina (Palma)

El conjunt conformat per Can Casasayes i la Pensió Menorquina fou declarat bé d'interès cultural el 2001.

Entre els seus valors destaca la seva contribució a caracteritzar la plaça del Mercat, juntament amb d'altres edificis de l'entorn. El conjunt és una de les obres cabdals de Francesc Roca i una de les mostres més representatives del modernisme mallorquí. El més interessant d'aquest projecte és el tractament unitari de les dues façanes, amb un projecte inicial d'unió mitjançant un pont sobre el carrer Santacília, que no es va realitzar ja que l'Ajuntament ho va denegar.

L'àrea declarada BIC és cada un dels dos immobles. Pel que fa a la delimitació de l'entorn de protecció, s'entén que tenint en compte la situació dels immobles

dins d'un conjunt històric i amb el plantejament vigent, no cal la delimitació d'un entorn de protecció més ampli.

Pel que fa als dos edificis s'han adoptat mesures de protecció com són les de mantenir les característiques tipològiques, estilístiques, arquitectòniques, estructurals i volumètriques actuals. Actualment el més destacat són les façanes, que mereixen una protecció integral essent possibles només obres de restauració i conservació.

Dels espais interiors, s'han de conservar aquells elements que resten de l'estat original, com són l'escala de caragol, els pilars interiors, tant els de la planta baixa com els de les demás plantes, la fusteria i les vidrieres, rajoles originals que encara restin i demás.

És un conjunt que originàriament tenia dues funcions la de pensió i la d'habitatges plurifamiliars, un fet que l'inclouria dins de dues tipologies d'estudi el comercial i el residencial.

Des del 1987 i fins a l'actualitat s'han anat fent obres de manteniment i adaptació a nous usos. Pel que fa als interiors de Can Casasayes i la Pensió la Menorquina se'n desconeix l'estat de conservació.

Actualment els baixos dels dos edificis tenen un ús comercial, els pisos de can Casasayes son habitatges i els de la Pensió Menorquina majoritàriament son despatxos. L'actual retolació publicitària no compleix la legislació i tampoc els usos respecten al monument, afegits, sostres, trespols, etc. Podem dir que ha perdut part dels seus valors documentals i també el seu significat dins de la memòria col·lectiva.

6.1.29. Can Domènech, Fundació Bryant (Alcúdia)

Can Domènech va ser declarat bé d'interès cultural el 2005. La casa es troba dins de l'àrea del Conjunt Històric d'Alcúdia, declarat com a tal el 1974. A les Normes Subsidiàries d'Alcúdia aprovades el 1997 apareix registrat amb el núm. 1 dins dels edificis d'interès històric artístic.

La delimitació de l'àrea declarada BIC i entorno de protecció el propi immoble. Té únicament permès l'ús sociocultural i al ser un monument historicoartístic, té restringides les actuacions urbanístiques i constructives i, per suposat, l'enderrocament i modificacions de l'edifici.

La fitxa del catàleg de l'Ajuntament d'Alcúdia, no fa menció dels valors i considera que s'ha de protegir tot el conjunt que ja que té un notable valor etnològic. La delimitació de l'àrea declarada BIC i entorno de protecció el propi immoble. Pel que respecte a la delimitació de l'entorn de protecció, s'entén que aquest coincideix amb el propi BIC, dat que se troba en el Conjunt històric, s'entén així que és suficient la protecció que se li confereix, per la qual cosa no sembla necessari afectar més sòl urbà amb un entorn de protecció major. La fitxa del catàleg de l'Ajuntament d'Alcúdia, no fa menció dels valors propis de l'immoble i considera que s'ha de protegir tot el conjunt. Poc ens aporta la declaració de BIC i el catàleg de l'Ajuntament, una descripció i que s'ha de protegir, és tota la informació.

Conserva en part els seus valors tipològics i etnològics.

6.2. Edificis Defensius

Una tipologia dins de la qual hi trobem casos ben diferents, ja que inclou des dels castells medievals, fortaleses i forts d'època moderna i contemporània, torres de defensa i de vigia, també cases de possessió i de part de la murada i portes d'entrada de la ciutat de Palma. Pel nostre estudi hem recollit diferents casos i tipologies, descartant les torres de vigia que no han canviat d'ús i que segueixen com a un vestigi del que foren en origen. Dins d'aquesta tipologia hi podrien estar inclosos el Castell de Bellver i l'Almudaina, ambdós estan dins de la de residencials ja que així els classifica la seva declaració de BIC. Remarquem que la classificació que seguim està en funció de la tipologia que s'atorga al monument la declaració com a bé d'interès cultural.

6.2.1. Torre de ses Punes (Manacor)

Declarada monument el 1927 i va passar a ser bé d'interès cultural amb la Llei de Patrimoni Històric Espanyol de 1985.

Al catàleg de Patrimoni Històric de l'Ajuntament de Manacor se li atorga una protecció integral.

La Torre de ses Punes és una torre habitatge del segle XIV, té una especial valor ja que és l'únic exemple que se conserva a la Illa d'aquesta tipologia.

El 1979 i 1980, el diari *Baleares* ens mostrava fotografies i feia comentaris de les obres de reforma de la torre, en la qual es mostren les arcades obertes recentment i l'estructura de l'escala, exterior, d'estil contemporani. I comenta "*de moment bé hi està, just és qüestió de coincidir en l'estil*". Parla precisament dels estils, el de l'actual intervenció contemporani i l'estil originari del monument. A la premsa trobem exemples de com a finals dels 70 i principis dels 80, hi un canvi de sensibilitat envers del patrimoni, tant pel que fa a la ciutadania com la premsa ("Sa Torre de ses Punes, una obra polémica, pero de gran interés", a *Baleares*, 28 de setembre de 1979. "Torre de ses Punes", a *Baleares*, 11 d'octubre de 1979. "Torre de ses Punes", a *Baleares*, 13 de maig de 1980).

La restauració duta a terme a principis de la dècada de 1980, pels arquitectes Neus García Inyesta i Guillem Oliver, es va centrar en la conservació tipològica de la façana existent i havent de fer un edifici de nova planta per a l'interior, incloent materials de construcció actuals. Fent una intervenció innovadora, adaptada a les noves funcions i usos de l'edifici.

Neus Garcia, explica la solució del disseny de l'escala exterior: "*la escalera exterior se ha resuelto en estructura metálica con pilares vistos remarcando su esbeltez en contraste con la pesadez de la fábrica (La Torre) y resolviendo los problemas de dicha esbeltez mediante la apertura de sus nerviós en el remate superior, en cierto modo a la manera gòtica. Su cerramiento exterior se realiza mediante muro cortina de madera y vidrio*" (*Baleares*, 28 de setembre de 1979)

L'estat en el qual es trobava el monument venia d'èpoques posteriors i era impossible la recuperació integral, a no ser que es fes un fals històric. La Torre

de ses Punes és una torres habitatge del segle XIV, té una especial valor ja que és l'únic exemple que se conserva a la Illa, en aquest moment té un ús com a sala d'exposicions.

Conserva en part els seus valors arquitectònics i històrics, i és un element representatiu d'una barriada de Manacor.

6.2.2. Murades de Palma (ses Voltes i es Baluard)

El 1942, es va declarar la Murada del Mar monument històrico-artístic; el 1949, s'establí la protecció de les velles fortificacions, concretament dels castells; i el 1964, es declarava conjunt històrico-artístic el casc antic de Palma. Per virtut de la Disposició Addicional Segona de la Llei 16/1985, de 25 de juny, del Patrimonio Histórico Español, gaudeix de la condició de bé d'interès cultural. El 1988, es declarava bé d'interès cultural a les murades i als seus fossats. Per a la seva justificació, el Grup Socialista amb una voluntat proteccionista, es va basar en la Llei de Patrimoni Històric Espanyol, de 1985, i argumentaren que les murades de Palma formen un conjunt monumental característic de l'arquitectura dels segles XVII i XVIII.

6.2.2.1. Ses Voltes

El 1986 se va començar la rehabilitació de ses voltes per a convertir-lo en Museu Naval (dotze sales), com a recinte per a actes culturals i teatres a l'aire lliure. El Museu Naval s'instal·laria a les sales en volta, que se connectarien entre sí mitjançant portes practicades en els murs transversals. Es feren les cales arqueològiques i compliren les prescripcions de la Comissió de Patrimoni del Consell de Mallorca. Dins de la intervenció destaca la carpa sobre un teatre del pati. Des d'aleshores just s'han fet tasques de manteniment, baix del vist i plau de la Comissió de Patrimoni del Consell de Mallorca. Mai no ha estat museu naval i si s'ha utilitzat com espai cultural. El seu ús actual és el de Centre d'Art i Creació (CAC Ses Voltes) depenent de la direcció de la Fundació Palma Espai d'Art i impulsat per l'Ajuntament de Palma per donar resposta a les necessitats

de formació, producció, promoció, interrelació i professionalització de persones i entitats representatives de tots els àmbits creatius.

Aquestes conserven els seus valors històrics i arquitectònics.

6.2.2.2. Es Baluard

Hi ha un projecte de rehabilitació de 1993 de l'arquitecte Joana Roca, en el qual ja fa referència a l'aljub.

La Comissió de Patrimoni Històric del Consell va aprovar el projecte de 1998 de construcció de l'edifici per a Museu d'Art Modern i Contemporani, amb prescripcions de la seva arquitecta. Aquesta entén que els úniques actuacions que es duen a terme directament a les murades són les de consolidació, i adequació en el punts en que es fa pas superior, i que en cap cas es procedirà a cap tipus d'actuació dirigida a la reconstrucció. Que s'haurà de dur a terme un control arqueològic durant les obres de moviment de terres i d'actuació sobre la murada, i s'hauran de tenir en compte abans d'iniciar qualsevol intervenció arquitectònica. També que seria convenient que es notifiqués al Servei de Patrimoni Històric l'inici de les obres, per poder-ne fer un seguiment adequat, ja que es tracta d'una intervenció sobre un BIC.

El 1999 se va presentar un projecte de rehabilitació modificat, ja que s'han fet tota una sèrie de descobriments arqueològics i aquest pretén conservar-los alhora de permetre la seva interpretació. També se veu com l'estat de conservació de les murades és molt precari. Inclou un estudi històric i constructiu. El Servei de Patrimoni històric del Consell l'aprova.

El projecte de 2003 de quiosc, bar i ubicació d'una escultura de Santiago Calatrava al baluard. La Comissió de Patrimoni Històric del Consell autoritza el quiosc i el bar cafeteria, mentre que aquests no distorsionin la contemplació del conjunt. Pel que fa a l'escultura de Calatrava, donat l'ús que té aquest immoble, aquesta Comissió entén que es tracta d'un element que forma part del seu contingut com a Museu.

Una intervenció novadora que romp amb la murada i el seu significat.

6.2.3. Defla (Sineu)

La torre de defensa medieval fou declarada bé d'interès cultural el 1949, mitjançant el decret *sobre la Protección de los Castillos Españoles*, i va passar a ser bé d'interès cultural amb la Llei de Patrimoni Històric Espanyol de 1985.

La torre està integrada dins de les cases de la possessió, concretament dins de les cases dels senyors, de manera que a les plantes inferiors se perd el seu traçat quedant integrada dins dels murs centrals de càrrega. Aquest fet afecta a la classificació com a BIC a tota la construcció que inclou: clastra fortificada, capella neogòtica, celler i molí de sang.

En el Catàleg de Patrimoni Històric Municipal de Sineu (2010) se li atorga una protecció i una preservació íntegra, sense cap possibilitat de canvi que impliqui una modificació en la seva estructura, distribució i elements d'acabat. Fet que implica la impossibilitat d'un canvi d'ús o de rehabilitació, havent de continuar mantenint el seu ús original.

Permetent-se tan sols obres de conservació, restauració i, en casos excepcionals, de recuperació d'alguna de les seves característiques. Pel que fa a les obres i intervencions, aquestes poden ser de consolidació, de manteniment i de reparació d'elements deteriorats. També es podran fer intervencions que serveixin per a millorar la protecció de l'edifici front a elements externs (p. ex. Impermeabilització de cobertes). Davant de qualsevol intervenció hi ha d'haver un control arqueològic, tant horitzontal com vertical, per tal d'estudiar i recollir tota la informació que pugui aparèixer.

Es permet el canvi d'ús dels edificis annexes, sempre tenint en compte que la protecció de les edificacions és total. El monument conserva el seu ús originari, anant evolucionant com un ésser viu al llarg del temps per a adaptar-se a les necessitats de cada època i dels temps que li ha tocat viure. Un fet que pot ser vingui donat a la pertinença en el temps a la mateixa nissaga familiar. La darrera actuació sobre l'edifici ha estat una rehabilitació integral de la qual no hem pogut veure'n els resultats ja que s'ha pogut contactar amb el propietari per poder-lo

visitar. Pel poble de Sineu ha perdut en part el seu significat i se'n té una percepció molt distant.

6.2.4. Roqueta (Maria)

La possessió de Roqueta està inclosa dins d'aquesta tipologia a la seva declaració de monument. Les edificacions d'arquitectura militar foren objecte de protecció mitjançant el decret de 1949, *sobre la Protección de los Castillos Españoles*. Per virtut de la Disposició Addicional Segona de la Llei 16/1985, de 25 de juny, del Patrimoni Històric Espanyol, gaudeix de la condició de bé d'interès cultural, diu que estan a prop de Sineu.

El Catàleg d'Edificis i Elements a Protegir (2002) del municipi de Maria de la Salut, atorga a les cases de Roqueta, un grau de protecció estructural i ambiental A1. I una protecció individualitzada per a la parcel·la amb un grau de protecció parcial.

Un cas en el que les diferents administracions, central, autonòmica i local, tenen una manca de coordinació, ja que quan el propietaris demanaren per a intervenir a principis de la dècada del 2000, la Conselleria de Cultura els diu que no és un bé d'interès cultural. No obstant a la web del consell apareixen les cases de Roqueta amb la categoria de monument dins de la tipologia d'arquitectura defensiva. Un fet que deixa el monument desprotegit i se van fent intervencions sense cap seguiment ni protecció.

Les cases de Roqueta pel que fa a l'exterior tenen una conservació relativament bona, per contra l'interior va estar abandonat i es feu servir per emmagatzemar i tenir-hi animals durant bona part de la segona meitat del segle XX.

Actualment les cases estan dividides en dos habitatges, havent sofert una forta rehabilitació per a adaptar-les a les necessitats i gustos dels seus habitants. Les cases noves que queden adossades a la dreta de l'antiga construcció tenen un ús turístic.

Es conserva com a document històric i objecte arquitectònic, encara que no se'n fa un seguiment per les autoritats competents. No se'n fa cap difusió i els joves no saben si existeixen.

6.2.5. El Temple (Palma)

La porta del Temple fou declarada monument el 1931 i el 1949 se'n feu una nova declaració dins de la Protecció dels Castells Espanyols. Finalment fou declarat bé d'interès cultural el 2004.

Al Catàleg de Protecció d'Edificis i Elements d'Interès Històric, Artístic, Arquitectònic i Paisatgístic de Palma disposa d'un nivell màxim de protecció, A1. Pel que fa a la valoració global, és la de que ens trobem davant d'importants vestigis del que foren les portes del recinte musulmà, amb interès històric-artístic i constructiu, tot integrat dins del context urbà.

La seva protecció fa referència als volums que s'hauran de conservar sense alteracions, encara que s'hauria d'eliminar el cos entre les torres, i a l'exterior suprimir el cos de l'edifici que es munta sobre la mateixa. Les façanes han de veure suprimits els buits practicats als murs. El cos de la murada del carrer dels Socors s'ha d'eliminar l'edifici d'una crugia i de dues plantes que apareix adossada a aquesta en el carrer Mateu Enric Lladó. Les cobertes s'han de conservar i fer-ne el manteniment; a l'igual als interiors que a més s'han de veure lliures de les divisions i modificacions per a adaptar-les a habitatges.

La volumetria va ser augmentada en la intervenció duta a terme entre el 2003-2004, per tant aquesta ha de ser retornada a les seves cotes anteriors.

Les intervencions possibles a nivell constructiu aniran des de les mínimes i necessàries de manteniment i conservació fins a les de restauració. S'han d'evitar reconstruccions -parcials o totals, llevat que s'utilitzin parts originals i se'n pugui provar la seva autenticitat-; si se'n volen eliminar parts, haurà de quedar plenament constatat (a l'expedient d'obres en el qual es sol·liciti) que aquests element comporten la degradació del bé o que aquesta eliminació permeti una millor interpretació històrica, en aquest sentit l'eliminació del cos entre les torres

no està de moment prou justificada (segons els tècnics); la utilització d'elements, tècniques i materials contemporanis només es podrà autoritzar quan sigui per a una millor adaptació del bé al seu ús i per valorar determinats elements o èpoques; es prohibeix la col·locació d'elements i instal·lacions que impliquin ruptura de l'estructura o la composició de la façana, o que impliquin perjudici per a la contemplació i el gaudi ambiental de l'entorn. S'ha de conservar l'acabat de les façanes per aguantar la tapiera, el merlets s'han de consolidar i fer el seu manteniment. Interiorment s'han d'evitar les divisions interiors, per així poder contemplar l'espai de les torres. No poden tenir un ús com a habitatges.

Les intervencions, no molt afortunades, han incomplert la Llei de Patrimoni fent afegits i no respectant el monument. Aquest se segueix deteriorant encara que la ciutadania demana que passi a ser de domini públic. Tot està en espera.

A l'entrevista feta a Magdalena Riera Frau (Arqueòloga i tècnica de patrimoni de l'Ajuntament de Palma), ens diu: “ *Parlar del nostre patrimoni és fa molt difícil, ens trobem que en el cas del Temple s'han anat donant diverses declaracions de BIC. La capella, el recinte, la torre... emprant diferents tipologies... en què s'hauria d'haver reconvertit... ? De fet són habitatges des del segle XIX, tal volta gràcies a aquest fet s'ha mantingut i no han caigut. Se va intentar rehabilitar i tot ha quedat aturat, hi diferents criteris... a dins està tot rascat... està abandonat. Un sentiment d'impotència...*” (03/09/2015)

Actualment són habitatges i locals en desús i plena degradació, abans era una fortificació militar. Se conserven com a un vestigi, un feble document històric i una arquitectura fràgil i en perill.

6.2.6. Fort de Cap Enderrocat (Llucmajor)

El Fort de cap Enderrocat, gaudeix de la condició de bé d'interès cultural per virtut de la Disposició Addicional Segona de la Llei 16/1985, de Patrimoni Històric Espanyol. Aquest tipus d'edificacions d'arquitectura militar ja foren objecte de protecció mitjançant decret el 1949, *sobre la protecció de los Castillos Españoles*. Si bé quan s'elabora el dit Inventari de desenvolupament del Decret

de 22 d'abril de 1949, en ell no figura aquest monument, així que el Comissari General del Patrimoni Artístic Nacional, Don Gabriel Alomar, ja advertia de les mancances i deficiències d'aquest. L'absència es veu superada l'any 1996, sent el Fort de Cap Enderrocat inclòs en el registre de béns d'interès cultural amb la categoria de monument.

Al catàleg de béns immobles de l'Ajuntament de Lluçmajor no es mencionen els seus valors. Se li atorga el grau de protecció A, dins de l'apartat àmbit de protecció s'han de protegir la torre i elements singulars que prèvia visita i informe de la comissió municipal de patrimoni es considerin protegits. En fa una descripció i els apartats d'intervenció, causes de conservació i propostes d'actuació estan en blanc. A la descripció hi trobem que parla que a la primera bateria, es conserva el parapet a barbata fet de marès. La resta d'edificacions es troben en bon estat fins l'any 1996 en què es van abandonar i des de llavors han estat saquejades sistemàticament. Tampoc hi ha cap referència als valors del monument. A més s'inclou l'entorn del bé. Les actuacions permeses venen determinades pel que estableix la Llei 12/1998 del Patrimoni Històric de les Illes Balears.

El 2001, es feu un projecte d'hotel de luxe i centre cultural, presentat pel dissenyador Antoni Obrador. Aquest redefineix les instal·lacions militars, havent vençut els inconvenients d'aquestes, per la qual cosa no es fa necessari tocar cap mur. A més es respectarà la fauna i flora autòctones.

El 2003, l'informe del director de la ponència tècnica de patrimoni històric, d'urbanisme en relació al projecte de reforma de l'hotel rural. Considera que el nou ús del monument és compatible amb aquest i que permet la no degradació i la recuperació del mateix, alhora que permet que la ciutadania e pugui gaudir.

No hem pogut consultar el projecte de rehabilitació, ja que a 2014 no el tenien als arxius del Consell Insular de Mallorca.

La rehabilitació i no ús han fet que perdi en gran part els seus valors com a document històric i de significat, encara que conserva els arquitectònics.

6.2.7. Castell de Sant Carles (Palma)

Declarat Monument el 1949 i bé d'interès cultural el 1988.

En el Catàleg de Protecció d'Edificis i Elements d'Interès Històric, Artístic, Arquitectònic i Paisatgístic de Palma, figura amb un grau de protecció A1.

El Govern Balear, Consell de Mallorca i Ajuntament de Palma són titulars de les competències per a la seva conservació i manteniment, així com per afavorir la seva divulgació i presentació al públic.

En relació a la valoració global, s'ha de dir que després de la desaparició de la fortalesa de Sant Felip de Maó, el Castell de Sant Carles constitueix l'únic exemple de fortalesa amb baluards que queda a les Illes Balears, amb un gran interès històric, artístic i paisatgístic.

La protecció del monument, se n'ha de mantenir la composició volumètrica (no es permetrà cap tipus d'afegit), s'haurà de mantenir i conservar l'estructura, les façanes i les cobertes, utilitzant els materials més adients i més d'acord amb els originaris. Les directrius d'intervenció per a la seva protecció fa referència a quatre zones els interiors, els espais comuns, la bateria avançada i a l'entorn en general. Els interiors s'hauran de conservar per a adaptar-los al seu nou ús museístic, respectant al màxim la distribució, els trespols i els sostres, tant els de volta de canó com els de bigues de fusta. Se farà un manteniment dels espais comuns, conservant l'empedrat de pedra viva del pati i la rampa esglaonada que el connecta amb el nivell superior. Pel que fa a la bateria avançada, cal una restauració del cos de guàrdia i fer-ne una neteja en general. També s'haurà de continuar la repoblació forestal, sempre respectant la visibilitat de la volumetria.

Des de 1991 té l'ús de Museu Històric Militar, abans a més de fortí també havia estat utilitzat com a hospital pels afectats de tifus. Amb la constitució del Consorci l'any 1997, la majoria de tasques d'intervenció han estat les de manteniment i conservació.

Al projecte de 2006, la Comissió de Patrimoni Històric del Consell li fa tota una sèrie de prescripcions, com són la de que les peces noves siguin diferents i es diferenciïn de les preexistents, anant marcades amb una perforació al centre de

cada una, a més que se respectin les aportacions de totes les èpoques i que la eliminació d'alguna d'elles sols s'autoritzarà amb caràcter excepcional i sempre que aquestes signifiquin una degradació del monument i a més fos necessària per a permetre una millor interpretació històrica del mateix.

Hem vist com el juliol de 2015, l'Ajuntament de Palma ha ordenat el cessament de l'activitat d'un bar, instal·lat sense les llicències necessàries.

Conserva el seu valor de document històric i arquitectònic a més de mantenir el seu esperit originari dins de la memòria de la ciutat.

6.2.8. Castell de son Mas (Andratx)

Aquest tipus d'edificacions d'arquitectura militar ja foren objecte de protecció mitjançant decreto el 1949, *sobre protección de los Castillos Españoles*, i per virtut de la Llei del Patrimoni Històric Espanyol de 1985, gaudeix de la condició de bé d'interès cultural.

Al Catàleg de Patrimoni Històric d'Andratx, se li atorga una protecció parcial, encara que està classificat com a bé d'interès cultural. Les obres permeses aquestes són les de manteniment, consolidació, recuperació i restauració, i de rehabilitació. S'haurà de mantenir la volumetria i tenir cautela arqueològica. Ho inclou dins de la categoria de monument, amb la tipologia: agrícola o residencial fortificat. I al catàleg de béns d'interès cultural del Consell de Mallorca té la categoria de monument i està dins de la tipologia d'arquitectura defensiva.

Des de 1992 s'hi ha fet prospeccions arqueològiques i el 1996 es va començar la construcció i rehabilitació com a casa de la vila, sense fer-se estudis històric i artístics del monument. És un exemple de contradiccions entre les diferents administracions fet que provoca que l'edifici quedi desprotegit. Les úniques prescripcions que es fan abans de qualsevol actuació sobre el monument és que s'hauran de fer prospeccions arqueològiques. De les cases de son Mas no se'n diu res.

Ha perdut pràcticament tots els seus valors, no es recorda en absolut el que fou i no se'n fa ni difusió ni pedagogia.

6.2.9. Torre dels Enagistes (Manacor)

Va ser declarada monument mitjançant decret el 1949, *sobre la Protección de los Castillos Españoles*. I en virtut de la Llei de 1985, del Patrimoni Històric Espanyol, els béns protegits pel decret de 1949 passen a ser considerats béns d'interès cultural.

Entre els seus valors hi ha el de la connexió entre la cultura senyorial catalana i mallorquina, casa de possessió i masia. A més de la seva organització com a torre-habitació i en la seva continuïtat d'aquesta constitució en la seva evolució històrica. Una organització defensiva, en forma de clos amb una sola porta cap a l'exterior. Un edifici singular dins del paisatge medieval mallorquí, per tant la seva conservació permet perpetuar una mostra d'habitatge senyorial poc freqüent a la fora vila.

A les observacions del Catàleg de Béns de l'Ajuntament de Manacor, se pretén la restauració s'atorgui a la torre la configuració que aquesta oferia, suposadament, en el segle XV. Tot i que es conservaran aquells elements posteriors que siguin significatius i no distorsionin la concepció primigènica.

Els usos han estat els de casa senyorial i lloc de defensa, el de palau reial i casa pagesa, i el nou i actual ús del monument és el de Museu d'Història de Manacor, des de 1991.

Els arquitectes García Iniesta i Oliver Sunyer autors del projecte restauració de l'any 1986, emfatitzaren la importància que té la seva organització com a torre-habitació i la continuïtat d'aquesta constitució en la seva evolució històrica. Una evolució que a voltes queda clara i que d'altres és difícil d'avaluar. Als arquitectes el que els interessava era determinar quan aquestes obres mantenien una línia de continuïtat tipològica i quan l'emascaraven. Pel que fa a la planta baixa reconvertida en casa de pagès, els arquitectes consideraren que no té un valor arquitectònic suficient per a aconsellar la seva conservació.

El cos diafragmàtic està format per dues estances de planta baixa i queden restes d'una tercera, així com d'una planta alta, aquest està adossat al cos de la torre. Aquest cos ha sofert moltes de modificacions i sembla evident que no se correspon amb una època que se pugui qualificar com a característica. La importància d'aquest cos radica, no sols en la seva connexió amb la torre-habitatge, sinó en el seu primitiu sistema de cobertes que, si es confirmés constituiria un exemplar únic en l'arquitectura civil mallorquina. El arquitectes es basaren en pintures medievals, com el retaule de Sant Jordi de Pere Niçart. Per tant consideren important la seva recuperació per a la comprensió del monument, i així es justificaria la seva reconstrucció. Els objectius generals del projecte són els de tornar a la torre el seu aspecte el més semblant al que hauria tingut en època tardo-gòtica, sense destruir per això els elements d'interès arquitectònic que no emmascarin excessivament aquell aspecte primigeni. El retaule de Niçart fa una idealització de la ciutat, a més hi ha influències de la pintura que es feia a Flandes a l'època.

La torre és la seu del Museu d'Història, que actualment compta amb quatre sales d'exposició permanent que abasten les èpoques de la prehistòria, la romana, la de l'antiguitat tardana i la islàmica, i una altra sala d'exposició permanent de mobles i vaixells en miniatura. Tot això es completa amb una programa d'exposicions temporals que s'ubiquen a la planta pis.

La seva rehabilitació i el seu nou ús permeten que en gran part se conservin i recuperi els seus antics valors i la seva significació.

6.3. Edificis Religiosos

Els béns integrants del patrimoni en possessió de les institucions eclesiàstiques tenen un règim jurídic especial, que ve determinat per la funció al culte, un criteri determinat alhora de l'aplicació de la llei. Entre l'Estat Espanyol i la Santa Seu hi ha tota una sèrie d'acords que segueixen el principi de cooperació, com a criteri rector en la tutela i protecció del patrimoni històric de l'Església Catòlica. De fet molts dels béns culturals religiosos fan compatible el seu destí cultural i la finalitat per la qual foren creats, ja que aquesta queda integrada dins del seu propi ambient. Precisament aquest és el motiu per el qual, dins del nostre treball, just hem estudiat i analitzat alguns exemples que ja no tenen aquella funció originària i als quals se'ls ha donat un nou ús, i que no són propietat de l'Església Catòlica.

6.3.1. Can Conrado, Convent de Mínims o de la Soledat (Santa Maria)

El conjunt, església, cases i jardins el Ministeri de Educació i Cultura els va declarar monument històric artístic el 1961. El Govern de la Comunitat Autònoma va declarar bé d'interès cultural a tot el conjunt el 1987.

A la fitxa del Catàleg de Béns Patrimonials de Santa Maria (2008), hi figura la delimitació del bé, amb els seus elements destacats, les intervencions preferents, l'entorn de protecció, els usos i les intervencions possibles: *“En les diferents façanes s’han de conservar la tècnica, les dimensions, la morfologia, els materials, les estructures originals dels buits, les textures i colors dels revestiments originals de la construcció. Tampoc s’ha de permetre l’elevació de l’alçada original de la façana ni l’afegit de volums sobre la coberta original. A l’interior cal conservar el sistema de sostres, la morfologia i els materials de les obertures, tant de les dependències conventuals com de l’església. Cal afegir-hi elements singulars com són: els escuts d’armes situats en els diferents punts del conjunt, les cisternes i la creu de terme localitzats en el claustre, així com tots aquells elements que pels seus valors històrics, artístics o d’antiguitat mereixin ser protegits i conservats.*

Pel que fa a les possibles intervencions i dada la tipologia d’aquest conjunt conventual, el qual conserva els materials i els elements arquitectònics característics del seu estil constructiu, es proposa que en qualsevol reconstrucció o restitució a l’estat original que es plantegi únicament siguin admissibles aquelles intervencions que no desvirtuin la seva fesomia o caràcter original. Per tal motiu es proposa que per aquests tipus d’intervenció es compti amb l’informe favorable d’una comissió tècnica en patrimoni historicoartístic.

Es proposa l’impediment d’actuacions al voltant de l’element patrimonial catalogat que puguin malmetre’l, perjudicar-lo o distorsionar-ne les visuals. Per a tal motiu es proposa que la definició de la zona de protecció que es consideri necessària per a la preservació del bé patrimonial s’estableixi en les normes de planejament general municipal.”

Durant el segle XX amb la venda de terres del convent i amb una important transformació urbanística i un mal plantejament d’aquesta, se va perdre part de

l'encant de l'entorn més immediat a aquest. Entre els anys 2006-2008, Santiago Fiol Amengual, en representació de José Francisco Conrado de Villalonga, sol·licita que s'executi l'acord de la Comissió de 1998 on s'ordena retirar una antena parabòlica i que es demoleixi la paret contigua al pati annex al claustre. L'acord s'acaba executant, ja que aquests elements distorsionen la visió del claustre, ja que la legislació delimita l'entorn del Bé i ho avala una sentència d'un tribunal.

Els usos que té avui en dia són el d'habitatge, el sociocultural i el religiós. Conserva el seu valor històric i en gran part l'arquitectònic.

6.3.2. Oratori de Sant Feliu (Palma)

L'oratori de Sant Feliu el 1989 fou catalogat i declarat bé d'interès cultural.

Aquesta declaració ve justificada per l'interès històric que presenta l'oratori i l'acord adoptat per la Comissió de Patrimoni Històric de Mallorca, se'l declara bé d'interès cultural, amb la categoria de monument. S'estableix una zona de protecció al voltants de l'edifici. En aquell moment l'estat de conservació era dolent, els cel rasos interiors sofrien desprendiments. Hi havia un afegit a la part superior de les façanes. Estava en desús degut al seu mal estat de conservació.

Al Catàleg de Protecció d'Edificis i Elements d'Interès Històric, Artístic, Arquitectònic i Paisatgístic de Palma, se li atorga una protecció integral A1. En aquest catàleg se'l valora per la seva antiguitat, pel conjunt del qual forma part i per la seva ornamentació. Només permet intervencions tendents a mantenir o recuperar el primitiu estat de l'element, havent-se d'utilitzar per a aquest fi materials i sistemes constructius tradicionals. La totalitat del seu volum haurà de romandre inalterat i se suprimiran els afegits, com és el que té a la part superior per damunt de la cornisa, per a recuperar la coberta a dues aigües. Descobrir l'espadanya i ordenar i suprimir els baixants d'aigües pluvials.

L'oratori és un dels més antics de la Ciutat de Mallorca, els seus orígens se remunten al segle XIII. Iniciat en estil gòtic, amb una planta de nau única de la qual es desconeix l'estructura original de la coberta, ja que està oculta baix falses

voltes d'aresta que marquen tres trams que descansen sobre columnes jòniques. A l'exterior presenta dues façanes, una al de sant Gaietà (decoració de factura renaixentista, coronat per una venera, amb relleus de motius orgànics) i l'altre al de sant Feliu.

ARCA el 1994, fa una instància dirigida al Director General de Cultura, en la qual se manifesten reflexions sobre la restauració del casal de can Quint i de l'Oratori de sant Feliu. Aquestes fan referència a una intenció "arqueo-logicista" que es vol fer compatible amb alteracions notables (reconstruccions i fent alteracions de les alçades del pisos ja que se fragmenten. Alteracions dels antics portals forans, que se recomponen amb folros de marès. Es puja la teulada i s'afegeix un gran volum sobre la coberta, i es posen fumerals discordants), neteja no adequada. A l'interior s'ha esbucat el sostre de fals de guix, del segle XVII, i s'ha substituït per una coberta goticista. Manifestant que un monument per que no sigui medieval deixar de ser millor.

El 1998, ARCA a la de la Comissió de Patrimoni del Consell, el deteriorament de l'Oratori degut a uns treballs de restauració no adients. L'associació demana que se prenguin les mesures oportunes per aturar les deficiències detectades. La Comissió de Patrimoni del Consell sol·licita un estudi i, una vegada obtinguts els resultats d'aquest, fa que s'interrompi la restauració mentre no s'avaluï la idoneïtat dels treballs dels treballs executats fins al moment. Ja que aquests s'estaven realitzant mitjançant procediments mecànics no adequats. L'informe que fa el tècnic de restauració, inclou un anàlisi històric, un arquitectònic i un tècnic. A més defineix les etapes de la intervenció: neteja i pre-consolidació, consolidació i protecció. A les conclusions de l'informe se parla dels diferents valors de l'edifici i de la importància que intervingui un equip multidisciplinari.

A principis del 2000 se va iniciar la seva rehabilitació per a donar-li un nou ús com a galeria d'art a partir de 2002, es van eliminar molts d'elements encara que no se'n té informació detallada. En un principi fou la galeria Monet i avui en dia és la galeria Kewenig.

Ha perdut tota la seva antiga significació i part dels seus valors arquitectònics i documentals.

6.3.3. Convent de Santo Domingo (Inca)

El Claustre del Convent de Santo Domingo fou declarat bé d'interès cultural amb la categoria de monument, el 1994.

A la declaració se destaca la seva importància (valor) com a monument religiós que té una riquesa artística digna de ser respectada i conservada (no se fa cap altre puntuació o aclariment).

A la fitxa del Catàleg d'Elements d'Interès Artístic, Històric, Ambiental i Patrimoni Arquitectònic del terme Municipal d'Inca, se li dona un nivell de protecció A1, en el qual abans de cap intervenció esmenta que l'estat general del conjunt no presenta defectes d'importància. Defineix les seves característiques com un edifici conventual, d'estil barroc amb església claustral, tot a l'entorn d'un claustre porticat. Ha perdut el seu complement d'horts i patis exteriors, en part substituïts per la plaça i edificis d'habitatge. El seu interès genèric es basa en la singularitat històrico-ambiental de l'edifici. Davant qualsevol intervenció, se n'ha de conservar la seva composició volumètrica i el seu buc històric i la seva estructura. Pel que fa a les façanes se n'ha de conservar la seva configuració i enllestir-les. De manera que en el seu cas, se n'ha d'evidenciar la nova traça de les intervencions, potenciant els seus elements. S'han de conservar les cobertes, així com les característiques de l'església, sagristia i porticades del claustre, a més de la jardineria del pati del claustre, que en aquest cas haurà de ser restituïda.

El projecte, de 1990, de rehabilitació del convent, del claustre i de les dependències annexes, fou aprovat per la Comissió de Patrimoni del Consell amb la condició de que les bigues de la planta baixa i pis fossin de fusta. La memòria del projecte, assenyala que en anterioritat el claustre no ha tingut el necessari manteniment, ni un ús respectuós. La coberta està en mal estat, amb bigues podrides, rompudes i caigudes. El forjat de bigues de fusta que conformen la planta del claustre, en general està deformat, en alguns punts ha cedit i en general està a punt de fer-ho. L'objecte del projecte és el d'aconseguir una restauració respectuosa, intentant aconseguir un recó de pau i d'art, amb uns

espais austers on es puguin realitzar exposicions i manifestacions artístiques. El programa és molt simple, per una part restaurar i recuperar el claustre i les seves façanes i per l'altra aconseguir uns salons i serveis higiènics. La distribució s'aconsegueix a través de dues escales i al seu costat els serveis higiènics, desapareixent les altres escales (petites i laberíntiques). Les accions a realitzar seran de dues classes, unes consistents en restaurar les llagues i lesions produïdes per la manca de sensibilitat i respecte, altres en les quals se substitueixin elements erosionats o romputs pel pas del temps. Entre les primeres s'ha de considerar el tancament dels buits de la façana i la regularització d'altres, així com la reposició de balustrades, entre d'altres. La segona, se correspon amb la reposició dels forjats danyats, pràcticament la totalitat, sí exceptuem l'ala que va ocupar la Guàrdia Civil i que se sembla de més recent construcció, la coberta i la totalitat de les instal·lacions. La Comissió de Patrimoni del Consell, no requereix un estudi històric artístic del monument, ni la intervenció i supervisió per part de tècnics restauradors, ni historiadors de l'art i arqueòlegs. La mateixa circumstància se dona en la rehabilitació que se fa de la plaça, i la reforma i ampliació de la zona frontal a l'entrada del claustre, el 1992.

El 2000, se fa un altre projecte de rehabilitació del claustre. A la memòria del projecte, al tractar-se d'un edifici catalogat, amb un grau de protecció A1 i declarat BIC, es plantegen diversos problemes a l'hora d'implantar els usos de biblioteca i arxiu històric, totalment diferents dels originals del convent i amb unes necessitats pràcticament oposades (llum, compartimentació, climatització..., per aquest motiu el tancament dels buits es farà de vidre i alumini o acer). Es mantindran aquells elements arquitectònics que es conservin i s'eliminaran els que no tinguin interès. Així la intenció de l'arquitecte, fou la de conservar i potenciar els principals valors de l'edifici, inserint d'una manera neutra, sense grans complexitats, però a la vegada de forma que es reconeguessin aquells elements que permetessin la compatibilitat amb els usos de biblioteca i arxiu. Tractant de donar vida a un edifici que per diversos motius l'ha havia perdut totalment, havent perdut el seu caràcter, el qual s'ha de recuperar i potenciar. Per tant, l'autor del projecte considera que el millor nou ús, com a difusor d'aquest patrimoni, és el de contenidor de cultura, de difusió d'aquesta, de punt

de trobada i relació. Apropar aquest monument, i en especial el que en resta de l'originari, el seu caràcter, de lloc de recolliment ha de ser el fil conductor d'aquesta fase del projecte. Però (manifesta l'autor del projecte) encara quedarà una fase, tal volta tan important com les anteriors, i segurament la menys valorada, ja que del mobiliari i del jardí del qual es doti depèn en gran mesura la sensació final que ens transmeti l'edifici. La Comissió de Patrimoni del Consell, l'autoritza amb prescripcions per part de l'arquitecta. Aquestes fan referència a que en els alçats dels claustre s'han de mantenir les actuals baranes de balustrada existents, però no es justifica a l'expedient la necessitat de reconstrucció d'aquesta barana a la resta de les façanes, en les quals actualment és inexistent. En que la proposta consisteixi en una hipotètica reconstrucció a un estat original o més regular, ja que actualment els alçats del claustre presenten una diversitat d'obertures fruit de diversos períodes i intervencions. També prescriu que les obres es realitzin amb control arqueològic.

Un aspecte que s'hauria de tenir en compte és el de la memòria històrica per a la interpretació del monument. Un nou ús que molt difícilment s'adapta a l'antiga fàbrica.

6.3.4. Convent de Sant Bonaventura (Llucmajor)

L'església i el convent foren declarats bé d'interès cultural el 2005.

S'ha inclòs dins la proposta de delimitació de BIC el que es considera el conjunt de convent, claustre i església. Pel que fa a l'entorn de protecció, i acceptant la proposta presentada per l'ajuntament de Llucmajor, s'ha inclòs tota la illeta a la que se situa el conjunt i els carrers adjacents (c/ del Convent, c/ del Pare Ripoll, c/ de Fra Joan Garau, c/ Sant Francesc) així com la Plaça de Sant Bonaventura, i dos aljubs adjacents de propietat municipal. Tot i l'estat de conservació d'algunes zones de l'edifici, aquest dona encara ara les pautes en les que s'ha de basar la seva restauració, i resten perfectament visibles els seus trets característics.

L'església constitueix un exemple singular del moment de transició i convivència estilística produït a Mallorca durant la primera meitat del segle XVII. Dins d'un espai que segueix les tradicions medievals, apareixen elements constructius barrocs, especialment a la coberta de mig canó, i per altra banda, ja a l'exterior, hi ha dos portals amb elements renaixentistes i manieristes, que contrasten amb l'interior. Pel que al convent d'estil renaixentista és una construcció que es caracteritza per les proporcions i harmonia de línies senzilles. També tenen especial valor les pintures murals del claustre ja que és l'únic de tot l'Estat en el que se conserven en bon estat.

La fitxa del catàleg de l'Ajuntament, no tracta el tema de la protecció i ens remet la que dicta la llei. Les intervencions degut a l'estat en que es troben algunes zones, a més de les obres de restauració, seran necessàries altres de rehabilitació i recuperació. En tot cas s'hauran de seguir els criteris d'intervenció assenyalats per la Llei 12/98 del Patrimoni Històric de les Illes Balears. Abans de dur a terme intervencions arquitectòniques seria pertinent la redacció d'un estudi històric complet, de la documentació bibliogràfica i del monument com a document. A l'entorn de protecció, es podran dur a terme aquelles obres que, tal i com indica l'article 41.3 de la Llei 12/98, no alterin el caràcter arquitectònic i paisatgístic de l'àrea ni pertorbin la visualització del bé.

El projecte de 2002 va seguir el criteri de recuperació del claustre i així dels seus espais originals, efectuant les obres necessàries per a tornar-lo al seu estat inicial, molt deteriorat al llarg del temps. Per una altra banda aquesta actuació, va anar dirigida no sols a permetre l'admiració d'una construcció d'un alt valor arquitectònic, sinó que també permetés la seva utilització com a un futur espai comunitari multifuncional de caràcter cultural i d'oci, consolidant-lo i dotant-lo de la infraestructura necessària que possibilités la flexibilitat d'usos. El projecte bàsic, deixa espais lliures i comunicats entre sí de forma que se puguin segmentar i utilitzar amb independència.

Exteriorment al conjunt es va bastir una construcció de nova planta per albergar aquells serveis i espais necessaris per a dinamitzar-lo. La Llei del 1998, demana que hi hagi una distància entre els monuments i les noves construccions.

En cap moment de la seva redacció compta amb l'assessorament de cap tècnic en història de l'art. A la memòria dels resultats no hi ha cap objectiu que es relacioni en la interpretació del monument i divulgació del patrimoni.

Les prescripcions de la Comissió de Patrimoni, fan referència a l'existència de determinats elements destacats que en principi s'han de mantenir ja que se considera formen part del monument: elements escultòrics –claus de volta i escuts-, rellotge de sol (carrer Joan Garau), pintures murals i teules pintades, a més d'alguns paviments. Seguint amb les prescripcions, s'observa la importància de la coordinació i direcció de la intervenció per tal que tots els elements singulars existents al conjunt (arqueològics, pictòrics i escultòrics) presentin un adequat procés i tractament d'obra, degut precisament a la complexitat de la intervenció i a la necessària participació simultània. L'informe de l'arqueòleg pretén salvaguardar la memòria històrica de l'edifici, ja que en el projecte de rehabilitació es vol recuperar els espais originals suprimint afegits posteriors.

Hem de dir que ni la declaració de BIC, ni la fitxa del catàleg de l'Ajuntament de Lluçmajor, donen cap pauta alhora d'intervenir i protegir l'edifici. Ens remeten directament a la llei vigent sense fer cap puntualització ni parlar del cas que tenim entre mans.

Precisament hem de fer referència al nou edifici adossat al monument, que des del meu punt de vista és un afegit discordant i distorsionant, sense cap harmonia amb el preexistent. Aquest alberga un auditori i queda unit a l'antic edifici. No hi estaria demés que s'hagués intentat conservar o reproduir, encara que virtualment (fotografies, audiovisual... etc.) el que era la vida monàstica, amb una cel·la, amb el refectori... Així i tot en cap moment deixem de ser conscient de quin tipus d'edifici és el que tenim entre mans, ja que té una morfologia tipològica molt clara i marcada.

L'actual ús de centre cultural i a més hi ha la regidoria de cultura i el jutjat de primera instància. Aquestes ocupen l'ala que se correspon amb la nova edificació i no deixen de quedar com un afegit sense massa sentit. Un nou ús que molt difícilment s'adapta a l'antiga fàbrica. Un aspecte que s'hauria de tenir en compte és el de la memòria històrica per a la interpretació del monument.

6.3.5. Convent de Sant Vicenç Ferrer (Manacor)

El claustre fou declarat monument artístic i arquitectònic nacional el 1919, d'acord amb la Llei de 4 de març de 1915, passant a ser tutelat pel Ministeri de Cultura. Aquesta fet fou motivat davant l'interès de l'Ajuntament de Manacor de procedir a l'enderroc parcial per a obrir-hi un carrer. La intervenció popular va ser contrària a la destrucció del conjunt i així l'Acadèmia Provincial de Belles Arts de Palma, va sol·licitar al Ministeri la declaració i inclusió del conjunt dins del Catàleg de Monuments.

El 2008 el conjunt es va declarar bé d'interès cultural, que sumat amb la categoria de BIC del claustre suposa la delimitació de protecció de l'entorn. El conjunt conventual, claustre i església, se troba inclòs en el Catàleg dels Centres d'Interès Cultural de Manacor, amb grau de protecció integral.

Pel que fa als valors, comencem amb la importància que té el bastiment de l'edifici en el qual hi participaren els més afamats mestres artesans i picapedrers de la vila, constituint el conjunt el més important exponent del barroc manacorí. L'estructura del claustre segueix els esquemes dels edificis religiosos de l'època, organitzant-se en una planta rectangular articulada en planta baixa i pis entorn d'un pati central que obeeix als esquemes tradicionals. Ara bé, els pares dominics conscients de la importància de la construcció del claustre, van insistir en que fos una construcció resistent i bella pel que fos el seu disseny.

A més del valor arquitectònic i artístic, el monument també s'ha d'entendre dins del marc de la ciutat, dins del context, de l'entorn i de la importància que té aquest pels manacorins, i que amb la seva restauració el podran comprendre i fruit.

A la de restauració de 1979, es feren tota una sèrie d'actuacions radicals com la de tomar parets amitgeres, es va canviar la coberta i el trespol, se picaren les parets, es feren síquies i forats... un despatx pel jutge i s'habilitaren dependències per a la policia municipal. Es va justificar que amb la nova construcció de la teulada s'haurien de tapar les actuals finestres de les antigues cel·les, i se'n construïren de noves. Se reobriren, cap al claustre, part de les

galeries que estaven tancades i ocupades de manera privada pels religiosos. Amb la finalitat de canviar la funció i el caràcter de les portes que les comuniquen amb l'església, i també les instal·lacions que contenen. Manifestant a la memòria: *“Como consecuencia de lo expuesto, será preciso realizar unas obras, que no pudieron incluirse en ninguno de los proyectos de restauración encargados por la Dirección General del Patrimonio Artístico, Archivos y Museos, de acuerdo con las instrucciones recibidas, que tenían que limitarse exclusivamente al claustro.* Aquestes obres consistiren: en modificar quatre finestres de les cel·les, paredant les existents i obrint-ne de noves per sobre de la nova teulada; reparar el contrafort modificar les baixades pluvials; tapiar la porta de l'escala que hi ha al recó; tapiar la comunicació entre el convent i l'església al segon pis; modificar la primera cel·la; col·locar dues portes d'accés al convent i una al cor, en el primer pis i una d'accés al convent a la planta baixa; instal·lar una porta de dues fulles per a l'accés al convent; modificar les instal·lacions d'aigua de la tercera planta; modificar la instal·lació elèctrica de la planta baixa i pis. No se tenen en compte ni els valors històrics, artístics, arqueològics, documentals, etc. del monument.

El 1989 es feu un projecte d'ampliació dels locals municipals (negociat d'obres). La memòria ens descriu la solució adoptada consistent en la creació d'un entresolat aprofitant l'alçada excessiva del segons pis del claustre, com ja es va realitzar a l'actual negociat d'obres, a la planimetria, en la qual es veu com es talla l'espai. A l'informe de la inspecció, duta a terme pels tècnics de la Conselleria de Cultura el 1989, s'observa que després del repicat dels murs del claustre la pedra que surt al segon pis és més petita i no està concertada com la del primer, es recomana cobrir-la amb un estucat en fred, deixant remarcades les llindes i els laterals dels antics buits. Se recomana tractar amb un màxim de cura de la descoberta a la planta baixa amb una inscripció, del segle XVII, a la dovella central.

El projecte d'obres de restauració de 1999, a la memòria se descriu l'estat de conservació del monument i les diferents intervencions que aquest ha sofert. La intervenció té dos aspectes, el primer és el de continuar les tasques de restauració dels elements que conformen el claustre com són el pòrtics de pedra, el paviments i murs interiors, tornant-los al seu aspecte originari. El segon, compren la reutilització dels espais tancats que envolten el claustre com a seu

del futur centre cultural. Va acompanyat d'un reportatge fotogràfic de l'estat actual del monument. La Comissió de Patrimoni del Consell el va aprovar amb prescripcions: "pel que fa a la reposició de cinc elements de la balustrada del primer pis, per balustres de ferro forjat negre, per diferenciar-los dels originals i que alhora quedin integrats subtilment dins del conjunt. Es considera que es millor que es cerqui un altre color precisament per a una millor harmonització del conjunt. En comptes de l'enfoscat amb morter de ciment i pintura plàstica de color blanc dels paraments verticals interiors dels corredors del claustre de la planta baixa i la planta pis seria més adient uns acabats amb morters de calç, tal com devien ser anteriorment si es vol tornar al claustre la seva 'fisonomia primitiva'. La col·locació dels elements de la instal·lació elèctrica a la zona del claustre haurà de ser la més integrada i discreta possible, i a l'expedient no queden justificats els criteris respecte del conjunt del claustre amb la disposició presentada. A més durant les obres s'haurà de realitzar un control arqueològic".

El 2003 una nova intervenció, per a la rehabilitació de les pilastres, arcs i voltes de l'edifici, l'objecte de la intervenció ha de tenir en compta el respecte per la història que ens mostra el monument i limitar les intervencions en un llenguatge contemporani a aquells elements que, per la seva temporalitat o ús, així ho permetin. La descripció del projecte centra la seva intervenció en els següents aspectes: consolidació de les voltes i travat de pilars i arcs, alleujar la sobre càrrega de les voltes, tractament de les humitats d'ascensió capil·lar; reintegració volumètrica i consolidació de la pedra.

En conclusió, aquest és un dels casos, més ben estudiats i en el que les intervencions estan més ben documentades. Així ho demostren els informes fets per a les intervencions de 2006 i 2007, en els quals hi trobem una memòria històrica del monument, l'estat d'abans de començar la intervenció i la intervenció a dur a terme (recuperar la forma original, reparació dels problemes estructurals, consolidació, adaptació dels espais per a ús públic i supressió de barreres arquitectòniques, tot incorporant les noves tecnologies), el seguiment arqueològic (subsòl i alçada).

Un aspecte que s'hauria de tenir en compte és el de la memòria històrica per a la interpretació del monument. Un nou ús que molt difícilment s'adapta a l'antiga fàbrica.

6.3.6. Convent dels Mínims, Convent de Jesús-Maria (Sineu)

El poble de Sineu va ser declarat bé d'interès cultural el 2010, amb categoria de Conjunt Històric.

Dins la declaració hi consten entre altres edificis l'antic Convent de Jesús Maria. Actualment ocupat per serveis administratius municipals. La façana principal té alçat de dues plantes. El portal de l'antic convent, actualment entrada de l'ajuntament, és d'estil barroc. A la planta baixa hi ha finestres atrompetades, mentre que les de la planta superior són quadrangulars. I l'església del convent dels Mínims. Forma part del convent de Jesús Maria, però manté l'ús religiós.

Es tracta d'un edifici que amb el pas del temps ha sofert múltiples intervencions i modificacions per a adaptar-se a diferents usos i que originàriament fou un dels tres convents que existien a Mallorca de l'ordre dels Mínims. A la zona on hi ha l'Ajuntament s'hi va fer una intervenció parcial. Fent-se una interpretació de com estava estructurat l'edifici en la seva forma primitiva com a edifici religiós, encara que se va adaptar a les necessitats del moment; conseqüentment, en aquesta part de l'edifici no hi ha problemes importants de conservació tret del deteriorament dels revestiments exteriors. L'ala del carrer Salvà, ocupada per la Guàrdia Civil en la seva totalitat es troba molt deteriorada, ja que quan es va adaptar per habitatges es va desvirtuar l'estructuració de l'edifici original i també del claustre, construint finestres, galeries i portals segons les necessitats que en aquell moment requeria la Guàrdia Civil. El cos del carrer dels Bous, també ocupada parcialment per la Guàrdia Civil tret de la primera planta on hi ha l'arxiu municipal. De la mateixa manera l'ala del carrer Salvà també es troba en estat de conservació molt deficient. Pel que fa a l'edifici general trobem que els murs, tant exteriors com a interiors, es troben amb humitats i contaminació, les cobertes també estan en mal estat, al igual que el claustre, de fet motivats per un mal

manteniment. També s'hi poden observar fissures, en part degudes a problemes estructurals degut al repartiment de càrregues amb els canvis d'usos.

El 1998, l'Ajuntament va arribar a l'acord amb la Guàrdia Civil per reubicar aquest cos en unes altres dependències i així tenir la possibilitat de destinar a ús públic tot el conjunt conventual. La reforma que es va dur a terme el 1999 va eliminar la galeria porticada de dotze arcs rebaixats que s'ubicava a l'ala oposada al portal, a nivell de pis superior, i se reobriren els arcs del pis inferior d'aquesta mateixa ala.

La rehabilitació de 2009-2010, restaura la crugia que llinda al carrer den Salvà i tenia coberta d'un aiguavés. Conserva una planta semisoterrada, d'ús polivalent. La planta baixa, amb volta d'aresta té el nou ús de biblioteca, a la qual s'hi accedeix pel claustre, i a la primera planta espai per a exposicions, amb una coberta encavallada de fusta. S'han respectat els elements decoratius i històrics de la façana i els buits intenten ajustar-se al context constructiu. Pel que fa als materials utilitzats s'ha intentat que s'ajustin als preexistents. La Comissió de Patrimoni del Consell va sol·licitar que amb caràcter previ es presentés una memòria històrica, feta per un historiador de l'art, amb l'evolució de l'edifici, l'estat del mateix abans de la intervenció i que es documentessin els elements que fossin objecte d'alteració.

Actualment té un ús administratiu com a oficines per a l'ajuntament, espai expositiu, arxiu i biblioteca.

Un aspecte que s'hauria de tenir en compte és el de la memòria històrica per a la interpretació del monument. Un nou ús que molt difícilment s'adapta a l'antiga fàbrica.

6.4. Edificis Comercials i Fabrils

Les tipologies d'aquest apartat són diverses ja que inclouen edificis de que han tingut diferent funció, com són un hotel, dos bancs (que segueixen mantenint la funció originària), una cooperativa agrícola i una antiga fàbrica d'electricitat.

També hem estudiat altres edificis que encara que no tinguin la categoria de bé d'interès cultural o en els quals no s'ha fet cap intervenció també estarien dins d'aquest punt. Entre elles hi podríem incloure les fàbriques de Can Ribas de la Soledat, la de Can Ribas de Flassaders, la de Can Morató de Pollença; l'Escorxador de Palma; els magatzems El Àguila; i hotels com són el Maricel, el de Mar o el Mediterrani, no obstant aquests edificis sols tenen la categoria de bé catalogat. El cas de la Pensió Menorquina de Palma ha estat tractat dins de la tipologia de residencials, ja que aquesta és la que li atorga la declaració de BIC al estar dins d'un conjunt que inclou can Casasayes.

6.4.1. Sa Llonja (Palma)

Declarada monument històric artístic el 1931 i amb la promulgació de la Llei de Patrimoni Històric Espanyol de 1985, va passar a ser BIC, amb la categoria de monument.

Té una protecció integral, A1. Al Catàleg de Protecció d'Edificis i Elements d'Interès Històric, Artístic, Arquitectònic i Paisatgístic de Palma, hi trobem que només es permetran intervencions tendents a recuperar el primitiu estat del monument, havent d'utilitzar per a tal fi materials i sistemes constructius tradicionals.

Estilísticament és un edifici del gòtic català, amb mesures proporcionades, potenciant el volum i la massa exterior d'una gran netedat de línies. Amb un concepte unitari d'espai interior i, en conjunt, una gran sobrietat decorativa. Un dels seus principals valors és el de ser un dels edificis més bells del gòtic civil mediterrani.

El projecte de restauració (neteja, consolidació, reconstrucció d'alguns elements) de la façana principal, de l'any 1984, amb un informe favorable del Consell. A la memòria hi ha una acurada documentació arxivística pel que fa a la històrica i construcció del monument, la seva descripció i l'estat de conservació. Pel que fa a la conservació torna a fer incidència en el mal estat en qual es troben les escultures de les façanes. Se'n fa una "harmonització" que intenta dissimular i que passin desapercebudes les intervencions, diu que per a no distreure l'atenció del conjunt de les formes estètiques. L'informe del tècnic de patrimoni del Consell, considera que la reposició d'elements arquitectònics pot proporcionar un efecte poc adequat per la categoria del monument, ja que l'acció del restaurador no és la de refer sinó la de conservar i consolidar.

El 1985, hi ha un projecte de protecció de la façana, fent referència al punt de la no encertada solució de reposició i reconstrucció d'elements degradats per altres de nous.

El 1997, ARCA denuncia la celebració d'exposicions inadequades al recinte de sa Llotja. Es considera que no es respecte el monument i que es fa que aquest

s'adapti en fins propagandístic a una exposició. Col·locació de símbols i cartells que no s'adapten a la llei. No hi va haver resposta de l'Administració.

El projecte, de 1998, d'enllumenat ornamental i decoratiu de l'exterior. La Comissió de Patrimoni demana que aquest s'adapti a la legislació vigent. Patrimoni considera que la il·luminació ha de ser de d'alt a baix.

El 2008 es va tornar a fer una intervenció de manteniment i conservació.

Són molt interessants les observacions que Magdalena Brotons fa a l'entrevista que li fèiem sobre l'edifici, considerant-lo un dels més representatius de la Ciutat i que se val per ell mateix, no necessita res. Es conserva coma document històric, objecte arquitectònic i artístic.

6.4.2. El Gran Hotel (Palma)

El Ministeri de Cultura va acordar declarar el Gran Hotel monument històric artístic d'interès local l'any 1979.

El Catàleg de Protecció d'Edificis i Elements d'Interès Històric, Artístic, Arquitectònic i Paisatgístic de Palma, li atorga una protecció integral. A la fitxa d'aquest hi ha una valoració global, com a un edifici del modernisme català de gran interès artístic, destacant les façanes, i com a integrant del context urbà. En ell no es defineixen usos i diu que l'estat de conservació és bo. Pel que fa a la protecció i a les directrius de conservació, s'hauran de regir per les ordenances generals de la zona corresponent del casc antic. La totalitat dels volums han de romandre inalterats. La conservació de la façana i dels interiors han sofert pèrdues irreparables després de la reforma de 1942. Qualsevol intervenció en les parts reformades (coronament de l'edifici i planta baixa) s'haurà d'adaptar a la composició original de l'arquitecte Lluís Domènech i Montaner. Quan es va iniciar la rehabilitació, trobem que l'estat de l'edifici a nivell de façanes era bo, encara que aquestes havien sofert moltes de mutilacions. En la declaració de BIC i en el catàleg de béns a protegir de l'Ajuntament de Palma, no es defineixen els nous usos, ni els criteris d'intervenció.

L'edifici fou adquirit a principis dels noranta (1990) per la Fundació "la Caixa" i inaugurat el 1993 com seu d'aquesta. El procés de rehabilitació per a retornar-li la fisonomia primigènia, fou possible gràcies a fotografies i a la possibilitat de poder consultar el projecte i plànols originals de Domènech i Montaner. Però més que una rehabilitació integral de l'edifici, el que se va rehabilitar fou la façana i l'escala que comunicava les diferents plantes. Per contra a l'interior se li dona un ús completament nou, encara que intentant recuperar els elements arquitectònics preexistents i la seva ornamentació, just quedava part de l'escala, molt mutilada, i algun element ornamental que havia quedat cobert. Exteriorment fou necessària la recuperació de part de la decoració de la façana i reobrir i recuperar els buits que s'havien paredat a la planta baixa, en alguns cassos s'hagueren de fer rèpliques de les escultures i de la ornamentació, també del revestiment ceràmic i de la forja, per així poder reposar els detalls mutilats del remat, de les galeries, dels balcons i de les vidrieres, així com dels arcs de la planta baixa, i també de tota la forja de baranes i arrambadors. Se van haver d'eliminar tota una sèrie d'intervencions i se trobaren amb unes plantes lliures, amb espais diàfans i transparents, fruit de la racionalitat del projecte de Domènech i Montaner.

Tot va permetre sense massa contratemps donar-li un nou ús que s'adaptés a les noves necessitats, encara que trobem a faltar una manca d'interpretació de l'edifici que recordi el que havia estat originàriament, tal volta el vincle d'unió, a més de la gran posada en escena de les façanes, el trobem a la cafeteria, lloc on precisament havia estat el menjador, amb tota una sèrie de fotografies de l'hotel. Un criteri de restauració que se podria entendre com el de l'*analogia formal* i que segueix el criteris que mana la llei, encara que no hi seria de més una interpretació i explicació històrica de l'edifici amb una mica més de detall i que aquesta no es veiés reduïda a un simple i breu fulletó.

Troblem a faltar que en la reconstrucció de part de la decoració no hi ha una clara diferenciació entre el que hi havia i el que s'ha fet de nou. Encara que si que queden explicades les intencions i el criteris de rehabilitació, duta a terme per un equip multi-disciplinar.

Un altre punt al qual hem de fer referència és al del canvi de nom de l'edifici, que ha passat a denominar-se Caixa Forum, com a marca de la Caixa. Un fet que també s'ha dat a altres ciutats com són Madrid i Barcelona, en la primera l'edifici de l'antic Matadero i en la segona l'antiga Casa Ramona, que també han passat a denominar-se Caixa Forum. Un canvi que acaba amb la memòria històrica i de la col·lectivitat.

6.4.3. Can Maneu, Edifici Bar Triquet (Palma)

L'edifici del Bar Triquet (Can Maneu) el 1990 va ser declarat bé d'interès cultural, amb la categoria de monument.

Al Catàleg de Protecció d'Edificis i Elements d'Interès Històric de l'Ajuntament té un nivell A1, el qual implica una protecció integral, la seva conservació és imprescindible, encara se'n poden fer diferents reutilitzacions. S'ha retirar la publicitat i tornar els buits al seu estat original, en la mesura que sigui possible. Un dels seus valors, el que precisament figura al catàleg de l'Ajuntament, és el de ser un edifici característic del context urbà on s'alça i d'identificació popular. Queda aïllat entre edificis contemporanis, fet que fa que la seva conservació sigui bàsica, encara que té diferents reutilitzacions. S'hauran d'adequar rètols i marquesines comercials a la normativa, tornant, en la mesura que sigui possible, als buits originals.

Des de 1990 s'han anat fent obres de manteniment i adequació a nous usos. És molt interessant el projecte de 2005, ja que inclou un estudi de la Universitat de Barcelona dels materials, l'estat de conservació i sobre les propostes d'intervenció a partir d'estudis interdisciplinaris (recerca documental dels projectes i documents de la construcció, estudi constructiu de l'edifici, estudi analític dels materials).

Entre els anys 2006 i 2009 fou rehabilitat integralment, retornant-li la seva esplendor original. A nivell de façana es feren reconstruccions dels relleus, reconstruint el que havia estat originàriament, no se fa una diferenciació entre el que era antic i el que es fa de vell nou.

Aquest exemple està dins de la tipologia d'edificis comercials, encara que ben bé podria estar inclòs dins la d'habitatges, ja que la planta baixa són comerços i originàriament en alçada eren pisos, avui en dia també hi ha despatxos.

S'ha perdut com a document històric i element significatiu. A nivell de façana ha recuperat en part els eu valor arquitectònic i artístic, no obstant s'hauria d'haver diferenciat el que restava d'antic del que s'ha anat reconstruint.

6.4.4. Banc d'Espanya (Palma)

Situat dins del conjunt històric de Palma, fou declarat bé d'interès cultural el 1994.

La construcció és d'una gran qualitat, ja que totes les seves façanes són de pedra obrada amb suma destresa i amb una adequada ornamentació. També és interessant des del punt de vista tipològic, el d'una edificació bancària d'època noucentista. La sala d'oficines d'atenció al públic està molt ben concebuda, formant una espècie de pati interior amb una gran cúpula de vidre.

Una distingida arquitectura, la bellesa del disseny, la perfecció dels detalls, el coneixement indiscutible dels estils històrics, atorguen a l'arquitecte, Don Miquel Rigo, un lloc distingit dins de l'arquitectura local.

Per tractar-se d'un edifici que, fins a cert punt, resulta dels més antics en el qual se desenvolupa el programa d'un banc comercial i per la seva arquitectura curosa i de rics materials, sens dubte s'ha de conservar i protegir.

El Catàleg de Protecció d'Edificis i Elements d'Interès Històric, Artístic, Arquitectònic i Paisatgístic de Palma, se atorga una protecció A1. El seu volum ha de romandre inalterat, les façanes s'han de conservar, pel que a les cobertes se n'ha de mantenir la tipologia, i els patis s'han de conservar i restaurar. A fitxa del catàleg diu que seria interessant enderrocar la finca del davant de l'entrada, per així poder apreciar-la millor, hem de tenir en compte que aquesta és anterior a la llei de Patrimoni de les Illes Balears (1998).

Segueix tenint la mateixa funció i ús pel qual fou creat, just s'han fet adaptacions segons les necessitats de cada moment i el manteniment. Les façanes i volum no han estat modificats.

Hi ha bastants de casos de edificis de la mateixa tipologia i època que no tenen la protecció de bé d'interès cultural, entre ells hi trobem l'antiga seu del Banc de Crèdit Balear, al carrer Palau Reial, o la Banca March, del carrer Sant Miquel, ambdós a Palma.

Conserva el seu valor històric, arquitectònic i significatiu ja que el seu ús es manté.

6.4.5. Banc de Sóller (Sóller)

El Banc de Sóller fou declarat bé d'interès cultural l'any 2000 i està dins d'una àrea protegida i declarada entorn de bé d'interès cultural.

L'immoble constitueix un dels exemples més significatius de l'arquitectura modernista realitzada a Mallorca. La seva ubicació, junt a la també modernista Església de Sant Bartomeu i a l'Ajuntament, d'estil regionalista, fa que sigui un dels punts més emblemàtics del nucli urbà de Sóller.

Pel que fa a les principals mesures de protecció dins de la seva declaració de bé d'interès cultural, s'hi troben les següents: s'han de mantenir les característiques tipològiques, estilístiques, estructurals i volumètriques actuals, així com els detalls constructius; s'han de mantenir les façanes actuals amb els seus elements estilístics i la seva configuració, podent-se realitzar tan sols accions de restauració conservació; de l'interior s'han de conservar els elements originals que restin en l'actualitat, com són les vidrieres i algunes portes; sols es podran realitzar obres de rehabilitació; hi ha la possibilitat d'eliminar el fals sostre actualment existent.

El banc de Sóller ha suportat una rehabilitació (2010) que ha respectat els criteris de la Llei de Patrimoni Històric de les Illes Balears (la conservació, la recuperació, la restauració la millora i la utilització respecta els valors que en motivaren la

declaració, sense perjudici que pugui ser autoritzat l'ús d'elements, tècniques i materials contemporanis per a la millor adaptació del bé al seu ús i per valorar determinats elements o èpoques. Es conservaren les característiques tipològiques més remarcables del bé. Se va evitar la reconstrucció total o parcial del bé, llevat de parts originals i de provada autenticitat. No s'eliminaren parts del bé, excepte aquelles comportaven la degradació o quan l'eliminació en permeti una millor interpretació històrica. En aquests casos, es documentaran les parts eliminades. No es col·locaren elements i instal·lacions que impliquessin una ruptura de l'estructura o la composició de la façana, o perjudiquessin la contemplació i el gaudi ambiental de l'entorn). Va comptar amb l'assessorament d'historiadors de l'art, arqueòlegs i restauradors.

Conserva el seu valor històric, arquitectònic i significatiu ja que manté el seu ús com a entitat financera. S'ha respectat la memòria col·lectiva i a més no se n'ha canviat l'ús, aquest segueix sent un banc, un fet molt valorat pels sollerics.

6.4.6. La Torre d'Electricitat (Alaró)

La Torre fou declarada bé d'interès cultural, amb la categoria de monument, el 2000.

Al valor arquitectònic d'aquesta construcció és el de ser una característica de la morfologia urbana d'Alaró, que s'uneix el seu interès com a element de l'arqueologia industrial i únic testimoni del primer esforç industrialitzar Mallorca. El valor que té per la sensibilitat i la memòria del poble d'Alaró i de tota la població en general. La dignitat i representativitat de la construcció, dins de l'àmbit dels programes fabrils; de l'escassetat de restes d'aquests tipus de programa conservats a Mallorca.

L'any 2000 la Comissió de Patrimoni del Consell, va denegar la reconstrucció del fúmeral. Ja que és un element declarat BIC i que la Llei 16/1998, en el seu article 41.1 de criteris d'intervenció, diu que "s'evitarà la reconstrucció total o parcial del bé, llevat que se n'utilitzin parts originals i pugui provar-se'n l'autenticitat. Si fos necessari afegir materials indispensables per a l'estabilitat, la conservació o el

manteniment, aquests s'hauran de reconèixer per tal d'evitar el mimetisme." Així veiem com l'esperit d'aquesta Llei, accepta la reconstrucció només si s'utilitzen parts de provada originalitat, assenyalant a continuació alguns casos en el que seria acceptable aquesta reconstrucció, per qüestions d'estabilitat, conservació o manteniment.

A l'entrevista feta a Magdalena Riera Frau (Arqueòloga i tècnica de patrimoni de l'Ajuntament de Palma), ens parla i dona la opinió de la torre: "*... aquest és un cas curiós, com sempre la declaració de BIC depèn de la intenció i gustos subjectius. L'amo de la torre cansat de demanar que l'ajudessin a rehabilitar i conservar hi va anar amb una pala mecànica i va fer una rascada a la torre. Aquí fou quan les institucions es començaren a moure... No estaria de més posar-hi un rètol informatiu que ajudés a entendre el monument.*" (03/09/2015)

Un exemple similar a aquest és el de la fàbrica de Can Ribas de la Soledat de Palma, que ens han quedat com a espais públics monumentals.

6.4.7. Es Sindicat, Celler Bodega Cooperativa (Felanitx)

Sa Cooperativa va ser declarada bé d'interès cultural amb la categoria de monument el 2001. La declaració no s'especifica cap protecció en concret, fent referència a la que marca la Llei de Patrimoni Històric de les Illes Balears. Tampoc se'n destaquen els seus diferents valors, l'única referència que es fa del bé en particular és la que hi ha a l'annex, consistent en una molt breu ressenya històrica i estilística.

El 2005 la Comissió de Patrimoni del Consell, feu un informe negatiu a la construcció d'una rotonda ja el projecte implicava la demolició del Monument, per tant demana una altra solució. A més la llei 12/98, assenyala que les intervencions en els entorns de protecció dels BIC immobles no podran alterar el caràcter arquitectònic i paisatgístic de l'entorn més immediat d'aquest bé, canviant-ne greument la seva configuració i relació amb l'ambient circumdant.

Des de diferents àmbits i col·lectius es demana que es rehabiliti per a evitar la seva desaparició.

També s'ha especulat que l'artista Miquel Barceló està interessat, juntament amb l'Ajuntament, en crear un centre per a investigació i experimentació artística, a hores d'ara no s'han començat les obres de rehabilitació. I la polèmica de la no intervenció continua, en l'actualitat els polítics encara parlen entre ells i el propietari espera.

Pel que fa a la memòria col·lectiva, els felanitxers consideren que Es Sindicat és un símbol pel poble, que s'està deteriorant a marxes forçades, que és un edifici amb múltiples possibilitats i que s'hauria d'actuar el més aviat possible per evitar la runa. El recorden amb molta de nostàlgia.

Altres exemples de patrimoni industrial són els de la fàbrica de Can Morató de Pollença i la Fàbrica Nova de Sóller. Can Morató, declarada bé catalogat se troba en estat de runa. I pel que fa a la Fàbrica Nova de Sóller a hores d'ara s'està estudiant un projecte de rehabilitació per a donar-li un ús cultural.

6.5. Edificis Institucionals

Els edificis institucionals estudiats pertanyen a l'administració pública i a la seva representació, no tractem cap seu de representació privada. Estudiem quatre casos ben diferents, el Parlament de les Illes (antic Círculo Mallorquín), el Palau del Consell de Mallorca, la Seu del Govern de les Illes (Consolat de la Mar) i la Llotja, de fet edificis que en un moment dat tingueren usos i funcions completament diferents en els seus orígens. Hi podríem incloure el Convent de Mínims de Sineu, el Convent de Sant Bonaventura de Lluçmajor, el Convent de Sant Vicenç Ferrer de Lluçmajor i el Convent de Santo Domingo d'Inca, però els analitzem dins dels edificis religiosos que han passat a tenir un nou ús. També hi podríem incloure Can Conrado o Antic Convent dels Mínims de Santa Maria, encara que és un cas especial.

6.5.1. Façana de Cort, Ajuntament (Palma)

La façana fou declarada Monument Històric-Artístic Nacional el 1931.

A la valoració del catàleg de l'ajuntament és pel seu valor artístic, d'estil manierista. Les úniques intervencions possibles són les de la seva conservació. Se n'ha fet conservació i manteniment. És la façana de la seu de l'Ajuntament. Les discussions sobre la seva restauració i manteniment ja venen de finals del segle XIX.

6.5.2. Consolat de la Mar, Seu del Govern de les Illes Balears (Palma)

El Consolat de la Mar va ser declarat monument històric-artístic, mitjançant decret de 1964.

És una edificació del segle XVII de planta irregular resultat de la unió de diverses edificacions. Destacant el valor que té la galeria renaixentista i el seu cassetonat del passeig Sagrera, restaurada, com el resta de l'edifici, el 1950. També el de l'oratori, acabat a final del segle XVI en estil gòtic.

El 1996, el Catàleg de Protecció d'Edificis i Elements d'Interès Històric de l'Ajuntament, aquest edifici tenia diferents nivells de protecció, pel que fa a la capella aquesta era el màxim, nivell A, i pel resta de l'edifici era parcial, nivell A2. S'ha de conservar tota la façana del passeig Sagrera, s'ha de mantenir la tipologia i la torreta. Pel que fa als interiors s'ha de mantenir tot el costat del passeig Sagrera.

Destaca el valor que té la galeria renaixentista, restaurada, com el resta de l'edifici, el 1950. També el de l'oratori, acabat a final del segle XVI en estil gòtic. A principis dels 70 (1970-1972) se va ampliar l'edifici i reformar, segons un projecte de l'arquitecte José Alcover. Una reforma radical sense estudis previs. Se'n fa una readaptació interior per a adaptar-la a les necessitats de la *Jefatura Provincial del Movimiento*, se respecten els volums i façanes. A més se'n fa una ampliació que harmonitzi amb l'estil i el conjunt, "restaurant i conservant els elements artístics".

El 1986, se construeix una síquia de serveis entre els edificis del Consolat de la Mar i ses Minyones (arquitecte del projecte, Alejo Reynés). El Govern de les Illes aprova el projecte, sense cap prescripció, ni supervisió, ni cap tipus d'estudi arqueològic del terreny.

El 1988, es restaura i substitueix l'Àngel de la Mercaderia (atribuït a Guillem Sagrera, segle XV). Se'n fa una còpia idèntica, sense cap diferenciació, de resina que substituirà a l'original. Tampoc no s'especifica on se guardarà l'original. El Govern de les Illes Balears, aprova el projecte de Guillem Rosselló-Bordoy, Director del Museu de Mallorca.

De 1996, hi ha un altre projecte de restauració (arquitecte, Jaime Vidal Juan) de la façana de la capella i de la façana del Passeig Sagrera, degut a filtracions d'aigua des de la coberta i el subsòl, que afecten als murs laterals dissolvent i degradant la pedra. Consolidació i neteja de les mateixes, sense mètodes abrasius. La Comissió de Patrimoni del Consell, l'aprova amb condicions, aquestes són l'assistència tècnica d'un expert en patologia de la pedra, a fi que aporti les anàlisis i informes adients, previs a l'inici de les obres i en el seu transcurs.

Veiem que així com passen els anys les intervencions són més curoses i se van atenent a la llei i a les cartes internacionals de restauro. No obstant i totes les intervencions, poc sabem del que fou i de la importància que tingué l'edifici en altre temps. Però què era, quina funció tenia, d'on ha sortit, què és, quin nou ús té.

6.5.3. Parlament de les Illes, Círculo Mallorquín (Palma)

L'antic edifici del Círculo Mallorquín va ser declarat bé d'interès cultural amb la categoria de Monument el 1990.

La seva valoració global fa referència al seu gran interès artístic, destacant la façana d'estil modernista del carrer Conquistador, la integració en el pòrtic del carrer Palau Reial, i la seva decoració interior.

A la fitxa del Catàleg de Protecció d'Edificis i Elements d'Interès Històric, Artístic, Arquitectònic i Paisatgístic de Palma, se li atorga el màxim nivell de protecció, A1. Així la totalitat del volum ha de romandre inalterat, a més interiorment s'ha de conservar el gran saló i altres parts nobles i representatives de l'edifici (a la fitxa del catàleg de no queden contemplades quines són aquestes).

La seva valoració global fa referència al seu gran interès artístic, destacant la façana d'estil modernista del carrer Conquistador, la integració en el pòrtic del carrer Palau Reial, i la seva decoració interior.

S'haurien de contemplar moltes de les intervencions es feren abans de que es declarés BIC. Se n'ha de veure i analitzar cada una d'aquestes, així com el canvi de mentalitat a l'hora d'intervenir i protegir el monument.

L'edifici fou adquirit el 1983 pel Parlament de les Illes, i es feu un pla de remodelació que es duria a terme en tres fases. La primera incloïa la planta noble, la renovació de les instal·lacions sanitàries, telefòniques i elèctriques, l'habilitació de despatxos i la preparació de la sala de plens. En una segona fase se projectava l'habilitació de despatxos a les plantes superiors. Y a la tercera l'ampliació de la superfície destinada a biblioteca, i la millora de diferents serveis com són les sales de comissions. L'estructura general de l'edifici, roman idèntica, conservant-se la seva planta rectangular, entre amitgeres i dos carrers.

El 1989 hi ha un projecte de neteja, conservació i restauració de la façana, amb la intenció d'aturar el deteriorament d'aquesta, respectant les peces originals, eliminant la brutícia, però evitant en tot moment fer mal bé la pedra. En alguns casos es farà necessària la reconstrucció parcial d'alguns elements, amb la finalitat d'aconseguir l'harmonització de les formes, en aquells casos on hagin desaparegut fragments de pedra seran substituïts per morters de composició pareguda a la pedra natural existent.

L'expedient de les obres de rehabilitació de les cobertes i façanes de 2006. Hi ha un permís per a un canvi metodològic, ja que en el transcurs de la restauració s'han trobat danys que exigeixen un nou mètode d'actuació. Així la Comissió d'Ordenació del Territori i Patrimoni Històric, autoritza el canvi metodològic ja que aquest s'ajusta a la Llei 12/1998, amb prescripcions. La primera d'aquestes és

que s'haurà de presentar una nova proposta, derivada dels informes tècnics dels assessors de l'obra, fonamentat en la realitat de l'obra i on quedin especificats de forma acurada els següents punts: nombre de peces a substituir, causes i factors responsables de la substitució; tipus de substitució, parcial o total, així com el material seleccionat per la mateixa; protocol de protecció i manteniment dels elements substituïts i els elements originals una vegada sanejats i restaurats. La segona prescripció es refereix a les pautes d'actuació, que segons l'article 39 de la Llei de Patrimoni Històric Espanyol i a l'article 41 de la Llei de Patrimoni Històric de les Illes Balears, la metodologia d'actuació, així com els materials emprats hauran de complir els requisits en matèria de conservació i restauració, dictats pels organismes internacionals com ICOM, UNESCO i d'altres organismes competents amb aquesta matèria.

Veiem com hi ha hagut un canvi de mentalitat entre la restauració feta el 1989 i la del 2006, aquesta darrera s'adapta a les cartes i convenis internacionals, a més s'ajusta a la Llei de Patrimoni de les Illes.

El seu nou ús ha fet que canviés per complet la seva imatge i la funció, passant de ser un centre per a una classe social molt determinada al centre de decisió polític de les Illes, segueix sent un centre d'elit. No se té cap record del que va ser, aquest queda dins de la memòria dels que el van conèixer i de fet ja en queden pocs, ens queda el que ens contaren els nostres padrins i d'aquí a poc...

6.5.4. Palau del Consell de Mallorca, antiga Diputació Provincial (Palma)

L'any 2013 va ser declarat bé d'interès cultural amb la categoria de monument, per tant és un dels casos estudiats amb una declaració més recent.

El Palau del Consell és l'edifici neogòtic civil més important de Mallorca, que va comptar amb la intervenció de diferents arquitectes que encapçalaren les diferents fases del projecte i també constructives, i amb l'execució d'acabats decoratius per part d'artistes i artesans d'aquell moment.

Com a norma general, els criteris bàsics d'intervenció hauran d'anar dirigits a la protecció de les característiques i valors exposats a la descripció que figura en aquest informe i que són els que motiven la seva declaració.

En tractar-se d'un bé cultural els valors del qual se sustenten sobretot en el seu disseny unitari a nivell estilístic, és fonamental per preservar-los, respectar al màxim la seva configuració a tots els nivells: la tipologia, els materials constructius, els acabats i tots els detalls que el configuren. S'haurà de conservar, així mateix, la configuració dels espais, sobretot de la planta baixa, escala i planta noble; la composició volumètrica general; els materials, sistemes i detalls constructius originals; els elements decoratius interiors i exteriors.

Formen part de l'immoble i els seus valors els acabats decoratius que es troben als espais nobles de l'edifici, i que queden per tant, protegits com a part de l'immoble. En són exemple els enteixinats, endomassats, portes i finestrals, escultura aplicada, trespols de planta baixa i planta noble, pintura dels sostres de la planta noble, tiradors i altres elements d'alpaca, etc. La majoria són originals, mentre que alguns han estat substituïts en les darreres dècades respectant l'estètica original. En qualsevol cas, el criteri general ha de ser el de la seva conservació in situ, i només l'aplicació de tractaments de conservació preventiva o restauració.

Les obres que s'hi puguin realitzar, hauran de comptar amb la intervenció d'un arqueòleg, tant si són en el subsòl, i un historiador de l'art especialitzat en la matèria si es tracta d'arquitectura, donat que podrien aparèixer vestigis de l'anterior edifici de la presó.

Pel que fa als béns mobles, aquesta declaració com a BIC inclou com a béns mobles vinculats a l'immoble els lligats a la construcció de l'edifici. La mobilitat o substitució dels seus llocs d'ubicació original només es podrà dur a terme per tal de garantir una millor conservació i amb autorització prèvia de la comissió de patrimoni històric. Si s'han d'extreure temporalment, o s'hi ha de realitzar qualche tractament de conservació, cal comptar amb autorització prèvia de la Comissió Insular de Patrimoni.

Aquest edifici ha estat objecte de diverses obres de reforma, si bé els principals espais institucionals han preservat la seva fesomia original. Les plantes superiors, en canvi, s'han adaptat a usos administratius i perdut els acabats originals.

El projecte de reforma de les dependències de la quarta planta de 1993, es tracta de l'aprofitament al màxim de l'espai. L'operació més ambiciosa i rellevant de la intervenció consisteix en la demolició del cel ras de la sala central de la planta i deixar al descobert l'estructura de la coberta, formada per unes encavallades metàl·liques de gran qualitat de disseny. Aquesta solució durà afegida la incorporació d'un gran volum i espai.

El 2006, es feu una restauració de la façana principal. L'objectiu del projecte era treure la brutor acumulada, solucionar el problema d'humitats i fer-ne el corresponent manteniment, més de restituir els fragments d'ornamentació que s'han després del conjunt de la façana. A més se li aplicarà un tractament anti-grafits. Es farà una hidro-neteja a baixa pressió, a base d'un detergent neutre i no alcalí. Es farà un seguiment tècnic de la restauració. Inclou plànol d'alçat de la façana.

No s'entén la il·luminació que es feu el 2012, de colors, clavant focus a tota la façana (veure detalls façana a la documentació gràfica dins de l'apartat de la casuística).

En la declaració de bé d'interès cultural del Palau del Consell, el 2013, hi trobem tota una sèrie de canvis si ho comparem en les declaracions que s'han anat donant al llarg d'aquest període que estem estudiant. Aquesta declaració és més completa, tant pel que fa a l'estudi de l'edifici, la valoració, la protecció i les possibles intervencions. Crida l'atenció que quan parla dels tècnics per a possibles intervencions, parla de l'arqueòleg i que aquest haurà de tenir en compte tot l'edifici, no sols el subsòl. També inclou la figura d'un historiador de l'art especialitzat en la matèria si es tracta d'arquitectura, donat que podrien aparèixer vestigis de l'anterior edifici de la presó. Parla de l'entorn de protecció i també dels béns mobles.

7. Ànima i valor del patrimoni construït: conclusions

El període històric que avarca la nostra tesi va de 1985 a 2015. Comença l'any de la promulgació de la Llei de Patrimoni Històric Espanyol i l'acabem el 2015,

Entre els objectius d'aquest treball hi ha el d'estudiar la valoració, les mesures de protecció i les rehabilitacions dutes a terme sobre el patrimoni construït mallorquí entre 1985 i 2015. Concretament aquell que ha estat declarat bé d'interès cultural i al qual se li ha donat un nou ús.

El marc legal són les lleis de Patrimoni Històric Espanyol, de 1985, i la de Patrimoni Històric de les Illes Balears, de 1998. A partir d'aquest marc normatiu farem un seguiment de la casuística per esbrinar quin ha estat el seu compliment i desenvolupament. A partir dels valors passats, presents i futurs dels diferents béns culturals analitzarem els criteris seguits i aplicats a les diferents rehabilitacions. Intentant esbrinar si se'n fa un ús adequat i, el més difícil, si aquests conserven la seva ànima.

El nostre anàlisi ens ha aportat a dividir el període estudiat en tres etapes: la dels inicis, la dels canvis, la del punt d'inflexió i posterior desenvolupament.

Els inicis són els dels primers anys de la democràcia; els canvis arribaren amb la promulgació de la Llei de Patrimoni Històric Espanyol; el punt d'inflexió el marca la descentralització i el traspàs de competències a les diferents comunitats autònomes, el desenvolupament de la llei autonòmica de patrimoni històric i el tractament del patrimoni.

Comencem fent una reflexió sobre els anys de la transició democràtica durant els quals afloraren noves sensibilitats envers el patrimoni i se demanaren noves solucions per a la seva preservació i transmissió d'aquest a les generacions futures. S'ha de dir que el patrimoni durant el període autàrquic havia sofert una infravaloració i que quan s'intervenía sobre un monument es seguien criteris propagandístics o d'ús. D'aquell període podem posar com exemple el cas de can Berga, que va ser objecte d'un esventrament i transformació interior (1965) radical per a instal·lar-hi la seu de l'Audiència Provincial; un altre cas és el de can Verí, que fou enderrocat i just se'n va conservar el pati i part de la façana del

carrer Veri, mentre que del resta de l'edifici se'n feu una reconstrucció en un suposat *estil històric*.

Aquells foren uns anys durant els quals molt pocs professionals estaven conscienciats i preparats per a intervenir sobre els monuments. Els criteris per a rehabilitar que se seguiren foren l'historicisme i la mimesi. S'ha de dir que els pocs professionals preparats i que seguien les tendències internacionals, en moltes d'ocasions eren menystinguts pels seus homòlegs, per les administracions i pels poders econòmics. Pel que fa a l'activitat legislativa hem de dir que aquesta va ser pràcticament nul·la i que seguiren en vigor lleis promulgades abans de la Guerra del 36.

Durant els darrers anys del franquisme i fins arribar al període democràtic, se van anar fent declaracions puntuals de monuments d'una manera ja no extensiva com s'havia fet fins aleshores. Per posar un exemple del que s'havia fet fins aleshores, citem el de la protecció d'una gran quantitat d'edificis militars que es feu mitjançant la promulgació del Decret sobre la Protecció dels Castells Espanyols el 1949. Entre els exemples de les declaracions de monuments fetes entre 1950 i l'inici de la democràcia podem citar: can Berga (1954), el Consolat de la Mar (1964), el lloc històric de la Casa de Fra Juníper Serra (1965), can Catlar (1973), can Olesa (1973), can Óleo (1973) o can Vivot (1973), entre d'altres. Hem comprovat com a les declaracions oficials de monument històric d'aquella época no hi havia cap justificació ni cap explicació del motiu de la declaració. Les que estan més completes són que les que fan una petita descripció del monument, encara que no especifiquen el valor, ni la protecció, ni quin tipus d'intervencions se poden realitzar, ni quins poden ser els seus usos. Les intervencions de restauració i rehabilitació havien de ser aprovades i supervisades per la Direcció General de Belles Arts, depenent del Ministeri de Cultura, no obstant en moltes d'ocasions i per motius diversos no se'n feia cap control. Un fet que va provocar actuacions molt subjectives i irreversibles, mancades de rigor científic i sense cap sensibilitat envers del patrimoni, que moltes de vegades va acabar fent-se mal bé.

La arribada de la democràcia, etapa emparada en el marc normatiu de la Constitució Espanyola de 1978, va obrir una nova. Un text que ja contemplava

els termes patrimoni històric, artístic i cultural, fent una aproximació del que són els seus valors. La Constitució obliga a l'Estat a protegir, incrementar i transmetre el patrimoni com a llegat de futur.

Administrativament se produïren tota una sèrie de canvis que cercaven la transparència i, a més, des de la Direcció General de Belles Arts se van introduir criteris per a restaurar i rehabilitar el patrimoni. Fou un moment durant el qual les noves administracions democràtiques tenien necessitats de nous edificis i se va produir una renovació alhora d'entendre el patrimoni. Molts d'edificis antics foren recuperats, rehabilitats i se'ls va donar un nou ús. Unes circumstàncies que van provocar la necessitat de professionals i especialistes que es dediquessin a aquest menester: arquitectes, restauradors, arqueòlegs, historiadors de l'art, químics...

A nivell estatal s'anaren obrint fòrums i debats d'així com a intervenir sobre el patrimoni, sense caure en l'historicisme de l'època anterior i a la vegada reenganxant-se als corrents internacionals i cartes de restauro.

La Llei de Patrimoni Històric Espanyol de 1985, va significar un canvi en la tutela del patrimoni alhora de conservar, consolidar, preservar i intervenir sobre aquest. S'especificaren els valors que tenen els béns d'interès cultural i quins usos són compatibles o no amb aquests, marcant també uns criteris d'intervenció. No obstant les lleis tenen interpretacions i moltes voltes aquestes estan en funció del polític, del funcionari o del tècnic de torn, i d'unes circumstàncies determinades que fan decantar la balança d'un costat o de l'altre.

A Mallorca durant la dècada dels 80 i 90, se van fer tota una sèrie de declaracions de bé d'interès cultural, en les quals hi trobem un canvi si els comparem amb les que s'havien fet fins aleshores. A se van definir els valors, les mesures de protecció, les possibles intervencions i els usos permesos, encara que no se pot generalitzar. Les declaracions dels monuments del període anterior en moltes d'ocasions l'únic que contenien era una brevíssima descripció del bé.

A les Illes Balears encara no hi havia una llei autonòmica pròpia ja que feia poc temps que s'havien traspassat les competències de patrimoni.

D'entre les intervencions dutes a terme en aquell període dins de la tipologia residencial a continuació us en citeu uns quants casos.

Comencem pel cas de can Solleric, que en la rehabilitació feta a principis de la dècada de 1990, se'n mantingueren les façanes i els volums, el pati i la planta noble. La planta noble va mantenir els espais i la circulació primigènia, encara que tenint una nova funció l'expositiva (originàriament havia de ser museu). El resta d'espais es van transformar radicalment per a convertir-se en espais de biblioteca, sales d'exposició, oficines, cafeteria i llibreria. El projecte de rehabilitació es va basar en d'estudis del que havia estat l'edifici, no obstant no es justificava clarament el tipus d'intervenció. Al resultat, i amb el seu ús actual, és el d'una manca d'interpretació del monument, ja que just en queda l'antiga cambra, i no trobes en cap moment cap explicació del edifici i de la seva història.

A can Catlar la rehabilitació (1988-1989) va mantenir les façanes, espais comuns i planta noble, no va canviar l'ús originari d'habitatge pel que fa a la planta noble. El resta d'edifici se va reconvertir en apartaments. El projecte de rehabilitació és molt simple i breu, i el resultat que fa que l'edifici passi completament desapercebut.

A cal Marquès de Reguer-Rullan, es feu una rehabilitació (1989-1991) per a recuperar els espais neogòtics del casal (entrada, pati, planta principal), el resta de la planta baixa s'ha convertit en espai expositiu. D'ells a la fitxa del catàleg de patrimoni de l'Ajuntament de Palma, se'n destaquen els valors, la protecció i les intervencions, el que no queda especificat són els usos i les seves incompatibilitats. És la seu de la Fundació Barceló i es fan visites concertades per a poder veure l'edifici.

Dins de la tipologia defensiva podem citar la Torres de ses Puntes, que a principis dels 80 va sofrir una rehabilitació innovadora conservant el que restava de l'edifici antic i fent-ne un de nou adossat al pre-existent (espai expositiu). Tot el projecte va anar acompanyat d'estudis previs i dins d'ell hi ha la memòria pertinent. Casos similars són el de la Torre dels Enagistes (1986) i el de ses Voltes a sa Murada de Palma (1986). Un exemple que està completament oposat als anteriors és el del Castell de son Mas (1992-1996), que va sofrir una intervenció radical sense

fer-se cap estudi històric previ. L'administració just feu la prescripció de que se realitzassin cales arqueològiques del sòl.

Dins de la tipologia d'edificis religiosos, el cas del Convent de Sant Vicenç Ferrer va ser objecte de rehabilitacions i readaptacions (1979, 1989 i 1999). No van tenir en compte els valors del monument, just es van atendre a la nova funció i a les necessitats del moment. Aquest edifici va ser objecte d'intervencions el 2003 i 2006-7, que ja es basaren en estudis previs i en un projecte més respectuós. Té a més de l'ús de zona de pas entre dos carrers, el de biblioteca i de dependències administratives.

El Gran Hotel de Palma, va ser rehabilitat a partir de 1993, era un edifici que interiorment havia sofert múltiples adaptacions i transformacions segons les necessitats de cada moment. Els volums i façanes havien estat completament desfigurats i mutilats. En el projecte de rehabilitació es fan tota una sèrie d'estudis previs i de viabilitat, comptant amb arquitectes, historiadors de l'art i restauradors. L'avantatge d'aquest projecte és que es contava amb molta d'informació sobre l'edifici, plànols i fotografies originals de l'època, un fet que va permetre que es reproduïssin molts dels elements trastocats i mutilats. Tal volta hem de dir que no hi ha una diferenciació clara entre el que és original i el que es feu nou. És la seu de la Fundació la Caixa i té múltiples usos. El que més crida l'atenció és el canvi de nom, ara ja no és el Gran Hotel. Ara ha agafat el nom de Caixa Forum que és la marca de la entitat financera propietària de l'immoble. S'anomena igual que altres edificis de l'empresa: el Matadero de Madrid o Casaramona de Barcelona un fet que fa que quedi com un expòsit. També hi trobem a faltar tota una interpretació del que fou en origen l'edifici, ja que com a testimoni just en queden algunes fotografies a la cafeteria.

El 1998 se va promulgar la Llei de Patrimoni Històric de les Illes Balears i a partir d'aquell moment va anar agafant força la Direcció de Patrimoni del Consell de Mallorca. Dins d'aquesta direcció hi ha la Comissió Insular de Patrimoni Històric, que és l'encarregada de les declaracions de bé d'interès cultural i de la tutela del patrimoni. A més és la que ha de autoritzar les llicències, tant per obres exteriors com per a interiors, per el canvi d'ús i per a les modificacions sobre aquests béns. La Llei Balear, en el seu article 26, recull que el patrimoni és la projecció d'un

conjunt de valors espirituals, d'identitat cultural i de memòria col·lectiva, per tant un dels eixos vertebradors de la identitat dels pobles i així un instrument de cohesió social, per la qual cosa estableix el deure de la conservació dels béns i de que el seu ús haurà de permetre salvaguardar els seus valors.¹⁴⁸

La llei indica els diferents continguts dels expedients de declaració de BIC, manant que hi hagi un informe tècnic sobre les característiques i l'estat de conservació del bé, acompanyat d'una completa documentació gràfica. També estableix els criteris d'intervenció sobre els béns. A més obliga a la creació d'un Catàleg General de Patrimoni Històric de les Illes Balears i mana que cada ajuntament tingui el seu propi catàleg per a la tutela i protecció dels béns d'interès cultural del municipi en qüestió.

Des de la promulgació de la llei del 98 s'han rehabilitat tota una sèrie de béns d'interès cultural: Raixa, la tafona de son Torrella, can Sabater, can Martí Feliu, can Prunera, can Casasayas i la Pensió la Menorquina, es Baluard, el Fort de Cap Enderrocat, el Convent de Santo Domingo, el Convent de Sant Bonaventura, el Convent de Sant Vicenç Ferrer, el Convent de Mínims o de Jesús Maria, sa Llotja, can Maneu-Bar Triquet, el Banc de Sóller, la Torre d'Electricitat d'Alaró i el Palau del Consell. Can Weyler i l'edifici de la Cambra Pompeiana s'estan restaurant i rehabilitant.

No obstant hi ha altres béns que necessiten una intervenció urgent i que estan a l'espera, com són can Serra, es Sindicat de Felanitx o Sant Martí d'Alanzell, el cas del Temple és a part ja que es va començar a rehabilitar i va quedar allà sense acabar.

Des de la promulgació de la llei de patrimoni, podem dir que s'ha produït un canvi alhora d'intervenir sobre aquest, fent-se estudis previs del monument, normalment duts a terme per equips pluridisciplinaris. S'han tingut en compte els valors que provocaren la seva declaració a l'hora de redactar el projecte d'intervenció i així el resultat de la rehabilitació ha beneficiat l'edifici. Ja que en teoria s'han fet compatibles l'antic immoble i el seu nou ús. També s'ha hagut

¹⁴⁸ La Carta de Croàcia (2000). El patrimoni històric forma part de la memòria col·lectiva, amb tota una sèrie de valors, emocionals i d'identitat, que van evolucionant i canviant amb el pas del temps. Així les comunitats han de ser conscients i tenir cura dels valors que li són propis i respectar els canvis i l'evolució dels mateixos.

de respectar la llei pel que fa a les intervencions, havent-se de complir les prescripcions manades per la Comissió de Patrimoni del Consell.

Els resultats de les rehabilitacions fetes a partir de la llei de 1998, mostren com no hi ha un projecte que alhora d'intervenir es pugui generalitzar. Per a extreure les conclusions de les rehabilitacions dutes a terme a partir de 1998, ho farem a partir de la classificació que per tipologies en fa la declaració de bé d'interès cultural i així la llei de patrimoni.

Comencem pels edificis residencials, un ventall molt ample de casos i amb uns usos molt dispars encara que estiguin dins d'aquesta mateixa categoria.

El Castell de Bellver, ha estat objecte d'un projecte per a cobrir el pati amb una carpa (2006) que fou rebutjat per la comissió de patrimoni del Consell, ja que es va considerar atemptava als seus valors i que per tant incomplia la llei de patrimoni. Un projecte (2009) per a construir un centre de recepció de visitants en els seus voltants, aquest fou aprovat per la comissió del Consell amb prescripcions.

Can Olesa sempre havia estat propietat d'una mateixa família, ara ha canviat de propietari i se està rehabilitant (2015). No hem consultat els projectes ja que quan es van començar les obres aquest treball ja estava tancat. A través de la informació que ens ha facilitat Francesca Coll, Directora de Patrimoni del Consell de Mallorca, sabem que s'està fent per part d'aquesta institució un seguiment estricte de la restauració i del control de les obres.

Can Óleo ha sofert una rehabilitació integral (2002-2011), mitjançant la qual s'ha intentat conjugar l'antiga fàbrica amb una intervenció novadora, combinant l'antic amb els nous mètodes i dissenys. Realitzant-se tots els estudis sobre quines eren les necessitats del projecte per a respectar l'edifici i dar-li un nou ús de representació per a la Universitat de les Illes. Un edifici que es va inaugurar el 2011 i que continua tancat.

La possessió de Raixa ha estat objecte d'una rehabilitació integral (2005) per a convertir-la en centre d'interpretació de la Serra de Tramuntana. La intervenció ha provocat tota una sèrie de canvis significatius pel que fa als espais i a la

circulació interior. Uns canvis que molt difícilment estan d'acord amb els valors del monument, amb un nou ús incompatible amb l'ànima de l'edifici i que fa molt difícil la seva comprensió.

Sant Martí d'Alanzell està tancat en espera que es continuïn unes obres iniciades el 2006 i a les quals es faren tota una sèrie de prescripcions per part de la comissió de patrimoni històric del Consell. És un monument que si no se conserva acabarà tudant-se.

Can Weyler s'està rehabilitant per a fer-hi un centre d'interpretació. El projecte (2015) es sustenta en estudis i informes per a poder fer compatible l'antic edifici amb els seu nou ús. Un ús que conservant els antics valors que són li inherents li aporti una nova vida i una re valorització. Tot seguint les indicacions i els criteris d'intervenció que marca la llei de patrimoni. Esperem poder-lo visitar en breu per a valorar els resultats de la intervenció.

La tafona i la botiga de la possessió de son Torrella van ser rehabilitades (2003) fent-ne la conservació i el manteniment, intentant fer una intervenció mínima que preservés el valors que provocaren la seva declaració de bé d'interès cultural.

Can Sabater va ser rehabilitada (2003-2005) com a Fundació Llorenç Villalonga un fet que el fa compatible amb valors pels quals va ser declarada BIC, relacionats amb la vida i obra de l'escriptor. Amb el nou ús se li ha aportat un nou valor commemoratiu intencionat.

Can Martí Feliu és un cas particular ja que va ser rehabilitat per a ser la seu d'una fundació, roman tancat i es fa molt difícil la seva visita. El projecte de rehabilitació (2002) fou molt curós i va complir amb totes les prescripcions de la conselleria. Es va fer una intervenció per analogi i amb un gran respecte cap a les tècniques i materials de la fàbrica original. Es va arribar a un conveni amb l'administració però tot està aturat.

El Museu de Can Prunera després de la intervenció (projecte de 2007) manté tot el que son els volums i les parts nobles completament conservades, al jardí s'ha sanejat i redissenyat. El seu nou ús permet intuir els antics valors històrics,

contemplar els antics espais arquitectònics ara convertits en espai expositiu i intentar esbrinar quins van ser i quins són els valors del bé.

Els edificis defensius han tingut solucions ben diferents. Comencem pel Temple al qual va començar a ser rehabilitat el 2003 i que per tota una sèrie d'inconvenients les obres es van aturar. A hores d'ara aquest edifici s'està degradant d'una manera accelerada i no sembla que hi hagi voluntat de començar a fer-ne ni el que s'entén una conservació.

Cap Enderrocat és el cas d'un fortí que amb la rehabilitació ha sofert un canvi dràstic d'ús, manté els seus valors històric i documentals, alhora que els arquitectònics i artístics però ha canviat per complert el seu esperit i es fa difícil interpretar la seva antiga significació. Ara s'ha convertit en un hotel de luxe.

El Castell de Sant Carles mantén pràcticament intactes els seus valors ja que amb la rehabilitació (2006) se li ha dat l'ús de museu militar i així un nou valor rememoratiu.

El Museu des Baluard s'ha de dir que és la construcció (1999) d'un nou edifici a sobre de la murada que ha dat un valor de contemporaneïtat al lloc, tot és subjectiu.

Pel que fa als convents, les intervencions han intentat recuperar l'esperit originari de l'edifici, fent sobre ells des-restauracions ja que des de les desamortitzacions havien sofert múltiples obres sense cap tipus respecte. Els casos que hem tractat se'ls ha dat un nou ús que fa una convivència molt difícil entre els diferents valors del monument i aquests. Essent poc compatibles els antics espais i els vells murs amb la seva nova funció al servei de l'administració local. Ens estem referint al casos de les rehabilitacions dels Convents de Santo Domingo (2000), el Convent de Sant Bonaventura (2002), el Convent de Sant Vicenç Ferrer (2003, 2006-2007) i el Convent dels Mínims de Sineu (2009-2010). Els cas del Convent de Mínims de Santa Maria (Can Conrado) és molt particular ja que és un híbrid entre edifici residencial i religiós, administratiu i comercial, fet que fa que tingui un valor històric i arquitectònic clar, però que la significació del conjunt és difícil de definir i d'interpretar.

L'altre antic edifici religiós rehabilitat (2000-2002) és el de l'Oratori de Sant Feliu, que exteriorment conserva el valor documental, històric, arquitectònic i artístic, però a l'interior pràcticament no en conserva cap ja que ha estat pràcticament buidat.

Els casos del Banc de Sóller (2010) i el Banc d'Espanya, el que s'ha fet en realitat ha estat una conservació i adequació a les noves necessitats, mantenint el seu ús originari. El mateix passa amb sa Llotja, que encara que tingui un altre ús, únicament se n'ha fet el manteniment i la conservació, una altra cosa és la seva utilització per a exposicions més o manco adequades. Sa Llotja se val per ella mateixa, no necessita res. La Torre d'Electricitat d'Alaró (2011) ha quedat com a un vestigi rememoratiu del que fou la industrialització primerenca de l'Illa.

Els casos de Can Maneu (2005-2009. Un projecte curós amb estudis de fons de l'antic edifici), Can Casasayes i la Pensió Menorquina, han vist com les seves façanes quedaven netes i els volums es mantenien, però interiorment qui ho sap. Així i tot encara hi trobem publicitat, especialment a la Pensió la Menorquina que no s'ajusta a la llei. A més s'ha de dir que aquest han perdut la memòria col·lectiva i així la seva ànima.

Tant el Parlament, com el Palau del Consell han tingut des de la promulgació de la llei intervencions de manteniment i conservació, encara que a voltes com és el cas del Consell amb unes actuacions com la de la il·luminació molt subjectives i tal volta poc adients.

Els resultats de les intervencions que durant aquest període s'han fet a sobre el patrimoni construït han estat molt en funció dels seus valors i de la significació d'abans de començar la rehabilitació i del nou ús que se'ls ha adjudicat. De fet als qui se'ls ha dat un valor de contemporaneïtat, han estat els qui més s'han anat allunyat dels valors que provocaren la seva declaració com a bé d'interès cultural. En canvi els qui han mantingut l'antic ús o se'ls ha dat un nou valor rememoratiu són els qui millor conserven els valors que van provocar la seva tutela i protecció. La majoria mantenen valors artístic i arquitectònics, encara que amb la rehabilitació aquests han sofert una metamorfosis i no són mantenen exactament els mateixos d'abans de començar-se aquesta.

Un handicap és que generalment els tècnics que intervenen sobre el patrimoni i màxims responsables del projecte, abans de redactar el projecte definitiu de rehabilitació, no hagin fet uns estudis previs sobre l'arquitectura que s'intervé. Ja que se suposa que el resultat final de la rehabilitació serà satisfactori o no en funció dels coneixements recollits així com de les valoracions fetes d'aquest patrimoni construït, pels diferents especialistes i agents que conformin l'equip multidisciplinari. Arquitectes, restauradors, historiadors, historiadors de l'art, arqueòlegs, enginyers, físics i químics... són els qui ofereixen des d'un punt de vista interdisciplinari, la documentació i el coneixement a fons per a arribar al projecte final d'intervenció. Que té la necessitat de comprendre el preexistent i així saber el que s'ha de conservar i el que se pot aportar de nou, respectant els valors i valorant el nou ús, tenint en compte les compatibilitats i incompatibilitats. A més amb una ferma intenció de llegat al futur.

Malauradament en el casos que hem estudiat ens hem trobat que en poques ocasions els responsables del projecte han deixat escrites les seves reflexions i tampoc han fet les memòries adients de les restauracions. Amb un dèficit d'estudis exhaustius del monument sobre el qual s'està actuant, ni especificant els mètodes i criteris utilitzats.

Un altre punt de la Llei de Patrimoni Històric de les Illes Balears és el manament de la divulgació i el foment de béns d'interès cultural, un fet que es dona en molt poc casos i que ens el que si es dona hi ha mancances d'interpretació del monument. A voltes anem a visitar exposicions i no som conscients del que fou l'edifici que les conté i dels seus valors del mateix. Molts d'ells es conserven com un cobertor, buits de continguts, ja que just se n'ha conservat la façana. Han perdut l'ànima del que van ser, del que van viure els seus murs, del com hi van habitar i del sentir dels seus antics habitants.

Com a conclusió final del període estudiat, aquest a grosso modo es pot dividir en dues etapes, la dels primers tretze anys (1985-1998) durant els qual se donen tota una sèrie de canvis respecte al període anterior. Per a les declaracions de monuments es fa tota una tramitació que implica tota una sèrie d'estudis previs i informes, que seran els que propiciaran que el dictamen sigui favorable o no. A més dins de la declaració hi ha la seva descripció, valoració, protecció, possibles

intervencions i usos. No obstant ens trobem que no totes les declaracions contenen aquests punts i que, a posteriori, no sempre es respecten els motius que provocaren la declaració del bé, ja sigui mitjançant intervencions, protecció de l'àrea, publicitat, usos, etc. No hi havia criteris clars, ni tampoc s'intervenien segons les pautes i criteris marcats per la llei.

I la segona que va de 1998 fins a 2015, marcada per la promulgació de la Llei de Patrimoni de les Illes Balears, entrant en joc la Comissió de Patrimoni del Consell com a un nou actor. Des d'aquell moment veiem com les declaracions han de contenir una memòria, la planimetria i la documentació gràfica, s'haurà d'indicar: el tipus de bé, la delimitació de l'entorn de protecció, les pertinences o accessoris del bé, els béns mobles vinculats a l'immoble, la memòria històrica del bé i un informe detallat sobre l'estat de conservació del bé. A més s'estableix tot un règim de protecció i uns criteris d'intervenció. A la pràctica ens trobem que hi ha un canvi respecte al primer període estudiat, ja que les declaracions de bé d'interès cultural són més justificades i exhaustives, i també es fa un seguiment més directe de l'edifici en qüestió. Ara pel que fa a les intervencions aquestes no sempre segueixen les pautes i criteris marcats per la llei, els projectes han millorat pel que fa a estudis previs i memòries des del 1998 fins al 2015, encara que aquests varien molt segons qui n'és el promotor i l'autor.

Arribats a aquest punt i ja per acabar, recomanaria a tots els actors que tenen joc en el patrimoni, que fessin una relectura de Aloïs Riegl i el seu *Culte modern dels monuments, el seu caràcter i els seus orígens*. La Teoria dels valors de Riegl manté una estreta relació amb la dels béns d'interès cultural, tant a nivell autonòmic, com estatal i europeu. Segons Riegl qui intervé sobre els monuments ha de treballar amb la consciència de l'existència de diferents valors i de la seva confrontació dialèctica: valors monumentals, valors rememoratius (d'antiguitat, històrics, rememoratius intencionats), valors de contemporaneïtat (instrumentals-ús, artístics-innovadors i artístics-relatius). De Riegl també és l'obra *Konservieren, nicht restaurieren* (conservar, no restaurar, 1900. Una obra no traduïda al castellà, ni al català), com hem avançat tan poc. Riegl ens pot ajudar a entendre el patrimoni construït, ens pot obrir el camí encara que vist des d'una perspectiva de fa més de cent anys.

La visió de Ruskin també ens pot ajudar a replantejar el tracte que donem als béns d'interès cultural, quan afirma que tota restauració d'un edifici és una falsificació (sense valor poètic, ni estètic i se destrueix un esglauó de la història) i que amb ella se'n mata la seva ànima, per tant no tenim dret a actuar sobre els monuments del passat per que no són nostres. Oposant-se a tota restauració i donant un valor suprem i pintoresc a la runa, una visió romàntica del patrimoni. Per a Ruskin haurien de deixar seguir el cicle biològic dels edificis fins que acabessin morint... és un tema difícil i preocupant sobre el qual s'ha de seguir fent feina, segurament que hi ha alternatives.

8. Bibliografia

8.1. Bibliografía general

AA.VV., *Conservation and preservation. Interactions between Theory and Practice. In memoriam Alois Riegl (1858-1905)*, Proceedings of the International Conference of the ICOMOS International Scientific Committee for the Theory and the Philosophy of Conservation and Restoration, 23-27 april 2008, Vienna, Austria, Edizioni Polistampa, Firenze, 2010

AA.VV., *Arqueología aplicada al estudio e interpretación de edificios históricos. Últimas tendencias metodológicas*, Ministerio de cultura, Madrid, 2010

AA.VV., *Declaración de Alcalá sobre la protección, conservación y difusión del patrimonio universitario*, Simposio internacional: Universidades declaradas Patrimonio Mundial por la UNESCO, Universidad de Alcalá de Henares, 2013

ALBERTI, L. B. (1485, Florència), *De Re Aedificatoria*, Ediciones Akal, Madrid, 1991

ALCÁNTARA, R., *Un anàlisi crític de la teoria de la restauració de Cesare Brandi*, INAH/Sigma, México, 2000, pàg. 83-88

ALONSO IBÁÑEZ, M.R., *El patrimonio histórico. Destino público y valor cultural*, Universidad de Oviedo-Editorial Civitas, Madrid, 1992

AMITRANO BRUNO, R., "Evolución y desarrollo de los criterios de restauración de la antigüedad al panorama actual", a *Revista de Arqueología*, año VI, 1995, pàg. 20-33

ANNONI, A., "Criterios y ensayos para la conservación y restauración de edificios antiguos en la renovación moderna de la ciudad", a *Actas del Congreso de Tokio de 1929*, Ponencia número 91

BABELON, J.P.; CHASTEL, A., *La notion de patrimoine*, Liana Levi S.L., París, 1994

BALDINI, U., *Teoría de la restauración y unidad de metodología*, Nerea/Nardini Editorial, Madrid, 1997

BALLART, J., *El patrimonio histórico y arqueológico: valor y uso*, Ariel, Barcelona, 1997

BASSEGODA NONELL, J., "Didáctica de la restauración monumental", a *Primer Congreso del Patrimonio Histórico*, Adelpha, Madrid, 1980, pàg.75-81

BELTRAMI, L., *La conservazione dei monumenti nell'ultimo ventennio*, Nuova Antologia, Aprile, 1982

BERCÉ, F., *Des monuments historiques au patrimoine: du XVIII siècle à nos jours*, Ed. Flammarion, París, 2000

BERMÚDEZ, A. i altres, *Intervención en el patrimonio cultural*, Editorial Síntesis, Madrid, 2002

BIERMANN, V. i altres, *Teoría de la arquitectura, del Renacimiento a la actualidad*, Taschen, Colonya, 2003

BOITO, C., "I nostri vecchi monumenti conservare o restaurare", a *Nuova Antologia*, vol. LXXXVII, Milà, 1885, pàg. 480-506

BOITO, C., "I restauri in architettura", a *Questione pratiche di Belle Arti*, Milà, 1893, pàg. 22

BOITO, C., "Restaurare o conservare", a *Questione pratiche di Belle Arti*, Milà, 1893, pàg. 15-27

BONELLI, R., "Il restauro architettonico", a *Enciclopedia Universale dell'Arte*, Venecia-Roma, vol. XI, 1963, pàg. 344-351

BORRÁS GUALIS, G., "A modo de presentación: el papel del historiador del arte en la conservación y restauración de monumentos y obras artísticas", a *Artigrama*, Zaragoza, 1992, pàg. 7-11

BORRÁS GUALIS, G., *Cómo y qué investigar en historia del arte*, Ediciones del Serbal, Barcelona, 2001

BOSCO, R., "Se debe trabajar para que la restauración no sea necesaria", a *El País*, 7 d'octubre 2007, pàg. 43

- BRANDI, C., *Teoría de la restauración*, Alianza Editorial, Madrid, 1996
- BUSTAMANTE MONTORO, R., "Cartas y Convenios internacionales para la conservación del patrimonio cultural", a *Teoría e historia de la rehabilitación*, Universidad Politécnica de Madrid, Editorial Munilla-Lería, Madrid, vol. I, pàg. 323-405
- CABALLERO, Ó., "El Pompidou del siglo XXI. Cent Quatre, el nuevo gran centro cultural de París", a *La Vanguardia*, 24 de desembre de 2007, pàg. 43
- CALDERÓN ROCA, B., "La participación de la Historia del Arte en la conservación del patrimonio urbano: un reto para el presente", a *Boletín del Arte*, Màlaga, 2002, pàg. 383-404
- CALVO SERRALLER, F. i altres, *Los espectáculos del arte. Instituciones y funciones del arte contemporáneo*, Tusquets Editores, Barcelona, 1993
- CALVO SERRALLER, F.; PORTUS, J., *Fuentes de la Historia del Arte II*, Historia 16, Información e Historia S.L., Madrid, 2001
- CANTACUZINO, S. *Nuevos usos para edificios antiguos*, Editorial Gustavo Gili, Barcelona, 1979
- CARBONARA, G., *Trattato di restauro architettonico*, UTET, Torino, 1996
- CARBONELL DE MASY, M., *Conservación y restauración de monumentos*, Vanguard Gràfic, Barcelona, 1993
- CASIELLO, S., *La cultura del restauro*, Marsilio Ed., Venècia, 1996
- CASTRO MORALES, R.; GUTIÉRREZ, R.; MARTÍN, M. (coord.), *Preservación de la Arquitectura Industrial en Iberoamérica y España*, Instituto Andaluz del Patrimonio Histórico, Granada, 2001
- CESCHI, C., *Teoria e storia del restauro*, Mario Bulzoni editore, Roma, 1970
- CHOAY, F., *L'allégorie du patrimoine*, Éditions du Seuil, París, 1999

CHOAY, F., *Le patrimoine en questions. Anthologie pour un combat*, Éditions du Seuil, París, 2009

CLEGG, J.; TUCKER, P., *Ruskin and Tuscany*, The Guild of St. George, Sheffield, 1993

CONTI, A. i altres, *Storia del restauro*, Ed. Electra, Milà, 1973

COREA, M.; GALLARDO-BRAVO, F., "Arquitectura sobre arquitectura", a *ON Diseño*, num. 161, 1978, pàg. 152

CRIPPA, M.A., *Camillo Boito. Il nuovo e l'antico in architettura*, Jaca Book, Milà, 1989

DE GRACIA, F., *Construir en lo construido. La arquitectura como modificación*, Editorial Nerea, Madrid, 1996

DI BIASE, C., *Le ragione del riuso. Riuso e riqualificazione edilizia negli anni 80*, Franco Angeli, Milano, 1980

EVERS, B. i altres, *Teoría de la arquitectura, del Renacimiento a la actualidad*, Taschen, Koeln, 2003

FANCELLI, P., *Il restauro dei monumenti*, Nardini Editore, Fiesole, 1998

FANNELLI, G.; GARCANI, R., *El principio del revestimento. Prolegómenos a una historia de la arquitectura contemporània*. Ed. Akal, Madrid, 1999

FATÁS, G.; BORRÁS, G.M., *Diccionario de términos de arte. El vocabulario específico de la escultura, la arquitectura y las artes decorativas*, Alianza Editorial, Madrid, 1980

FERNÁNDEZ ALBA, A. i altres, *Teoría e historia de la restauración*, Editorial Munilla-Lería, Madrid, 1997

FERNÁNDEZ BERMEJO, R., "Fusión de historia y futuro. Rehabilitación de edificios que abren nuevas dimensiones a sus antiguos usos", a *El País, El Viajero*, 2 de febrero 2008, pàg. 10

FERNÁNDEZ GALIANO, L., "El futuro del pasado", a *II Curso de rehabilitación del COAAO*, COAAO, Sevilla, vol. pàg. 24

FERRERAS ROMERO, G., "Las relaciones de historiadores del arte y demás especialistas de la conservación y restauración", a *PH*, Sevilla, 1994, pàg. 42-43

FINANCE, L. de (director), *Villet-le-Duc, les visions d'un architecte*, Éditions Norma, París, 2014

FUSCO, R., *La idea de Arquitectura. Historia de la crítica desde Viollet-le-Duc*, Gustavo Gili, Barcelona, 1976

GALLEGO FERNÁNDEZ, P.L., "Viollet le Duc: la restauración arquitectónica y el racionalismo arqueológico fin de siglo", a *Restauración arquitectónica, serie Arquitectura y Urbanismo*, Universidad de Valladolid, Valladolid, vol. 19, pàg. 11-28

GALLEGO ROCA, F.J., "Historia de la restauración y rehabilitación arquitectónica", a *Basa*, maig 1990, pàg. 7-23

GALLEGO ROCA, F.J. (director), *Italia, recuperación arquitectónica y urbana. Nuevos usos de edificios históricos*, Editorial Universidad de Granada, Granada, 2000

GAMBONI, D. (2007), *La destrucción del arte. Iconoclasia y vandalisme desde la Revolución Francesa*, Ed. Cátedra, Madrid, 2014

GARCÍA CUETOS, P., "El historiador de Arte ante el proceso de "Restauración Monumental"", a *Liño: Revista anual de historia del arte*, núm. 7, 1987, pàg. 203-216

GARCÍA CUETOS, P., "El papel del historiador del arte en los procesos de intervención en el patrimonio", a *Historia del Arte y Bienes Culturales*, Sevilla, 1998, pàg. 56-62

GARCÍA CUETOS, P., *Humilde condición. El patrimonio cultural y la conservación de su autenticidad*, Trea, Gijón, 2009

GARCÍA GARCÍA, M.J., *La conservación de los inmuebles históricos a través de las técnicas urbanísticas y rehabilitadoras*, Aranzadi, Pamplona, 2000

GAYÁ NUÑO, J.A., *El arte europeo en peligro*, Edhasa, Madrid, 1964

GIOVANNONI, G., *Il restauro dei monumenti*, Tipografia Editrice Italiana, Roma, 1997

GONZÁLEZ-VARAS IBÁÑEZ, I., *Conservación de bienes culturales. Teoría, historia, principios y normas*, Ediciones Cátedra, Madrid, 2000

GOY DIZ, A., "El papel del historiador del arte en la conservación del patrimonio construido como conciencia cultural del pasado histórico de un pueblo", a *El historiador del arte, hoy*, Salamanca, 1997, pàg. 175-184

HANS, P.P., *Reutilización de edificios*, Gustavo Gili S.A., Barcelona, 1997

HERNÁNDEZ GIL, D., "Conservación y restauración del Patrimonio Arquitectónico", a *Análisis e Investigaciones Culturales*, Ministerio de Cultura, Madrid, vol. 9

HERNÁNDEZ HERNÁNDEZ, F., *El patrimonio cultural: la memoria recuperada*, Ediciones Trea, Gijón, 2002

HERNÁNDEZ MARTÍNEZ, A., *Documentos para la Historia de la Restauración*, Universidad de Zaragoza, Zaragoza, 1999

HERNÁNDEZ MARTÍNEZ, A., "¿Qué hace una chica como tú en un sitio como éste? (Algunas reflexiones acerca de la relación entre Historia del Arte y el Patrimonio Cultural)", a *Artigrama*, Zaragoza, 2000, pàg. 543-564

HERNÁNDEZ MARTÍNEZ, A., *La clonación arquitectónica*, Ediciones Siruela, Madrid, 2007

HITCHCOCK, H.R., *Arquitectura de los siglos XIX y XX*, Editorial Cátedra, Madrid, 1993

LÓPEZ MULLOR, A., "La construcción de un método de intervención en el patrimonio arqueológico edificado", a *Arqueología aplicada al estudio e*

interpretación de edificios históricos. Últimas tendencias metodológicas, Ministerio de cultura, Madrid, 2010

LOSADA ARANGUREN, J.M., "Teoría y praxis de la conservación: el rol del historiador del arte", a *PH*, Sevilla, 1999, pàg. 69-72

LOZANO, A., "Cristales de colores para viajar al futuro", a *La Gaceta fin de semana*, 8 i 9 de març de 2008, pàg. 19

LUCIANI, R., *Il restauro. Storia. Teoria. Tecniche. Protagonisti*, Fratelli Palombi Editori, Roma, 1998

MACARRÓN MIGUEL, A.M., *Historia de la conservación y restauración. Desde la Antigüedad hasta finales del siglo XIX*, Editorial Tecnos, Madrid, 1998

MACARRÓN MIGUEL, A.M.; GONZÁLEZ MOZO, A., *La conservación y la restauración en el siglo XX*, Editorial Tecnos, Madrid, 1998

MARTÍ, O., "Una base de submarinos para las "formas emergentes". El LIFE de Saint-Nazaire insufla vida cultural a un lugar que simbolizó la destrucción de la ciudad", a *El País, Babelia*, 29 de desembre de 2007, pàg. 30-31

MARTÍ, O., "Lugares insólitos para el arte que llega. París inaugura en una vieja imprenta Le Laboratoire y en un tanatorio Le 104", a *El País, Vida & Artes*, 2 de gener 2008, pàg. 48

MARTÍN, M., "Sobre el necesario vínculo entre el patrimonio y la sociedad. Reflexiones críticas sobre la interpretación del patrimonio ", a *Actas I Congreso Iberoamericano de Patrimonio Cultural*, vol. I, Asociación Española de Gestores de Patrimonio Cultural, Madrid, pàg. 433-442

MARTÍNEZ JUSTICIA, M.J., *Antología de textos sobre restauración*, Universidad de Jaén, Jaén, 1996

MARTINEZ JUSTÍCIA, M.J., *Historia y teoría de la conservación y restauración arquitectónica*, Editorial Tecnos, Madrid, 2000

MENDOZA, F. (director); CABALLOS, M. (coord.), *Restauración y análisis arquitectónico. II Curso de Rehabilitación del C.O.A.A.O.*, Colegio Oficial de Arquitectos de Andalucía Occidental, Jerez, 1989

MONEO, R.; SOLÀ-MORALES, I., *Apuntes sobre Pugin, Ruskin y Viollet-le-Duc*, Escuela Técnica Superior de Arquitectura, Barcelona, 1975

MONJO CARRIÓ, J., *Metodología de la restauración y de la rehabilitación*, Universidad Politécnica de Madrid, Editorial Munilla-Lería, Madrid, 1999

MONJO CARRIÓ, J. i altres, *Teoría e historia de la rehabilitación*, Universidad Politécnica de Madrid, Editorial Munilla-Lería, Madrid, 1999

MONTANER i MARTORELL, J.M. i altres, *Teorías de la arquitectura: Memorial Ignasi de Solà-Morales*, Ediciones UPC, Barcelona, 2003

MORALES, A.J., *Patrimonio histórico-artístico*, Historia 16, Información e Historia S.L., Madrid, 1996

MUÑOZ DÍAZ, J.M., *Historia del Arte y Patrimonio*. Volume, 11, DOI: <http://www.ugr.es>

ORDÓÑEZ VEGARA, J., "Historia del Arte y Patrimonio (I). Una aportación metodológica desde la Historia del Arte a la actuación sobre el Patrimonio Histórico", a *Boletín del Arte*, Málaga, 1995, pàg. 101-112

PÄCHT, O., *Historia del arte y metodología*, Alianza Forma, Madrid, 1986

PANOFSKY, E., "¿Por qué conservar los edificios históricos?", a *Composición arquitectónica*, 1993, pàg. 115-124

PANOFSKY, E., *Renacimiento y renacimientos en el arte occidental*, Alianza Editorial, Madrid, 1993

PHILIPPOT, P., *Conservación Histórica, actitud, criterios, guía*, Smithsonian Institution, Washington, 1976

POWELL, K., *El Renacimiento de la Arquitectura*, Ed. Blume, Barcelona, 1999

RAMÍREZ, J.A., *Cómo escribir sobre arte y arquitectura*, Ediciones del Serbal, Barcelona, 1996

RÉAU, L., *Histoire du vandalisme. Les monuments détruits de l'art français*, Laffont, París, 1994

RIEGL, A. (1903), *El culto moderno a los monumentos*, Visor, Madrid, 1987

RIVERA BLANCO, J., "Prólogo", a ALBERTI, Leon Battista, *De Re Aedificatoria* (1485, Florència), Ediciones Akal, Madrid, 1991

RIVERA BLANCO, J., "Restauración arquitectònica desde los orígenes hasta nuestros días: conceptos, teoría, historia", a *Teoría a historia de la restauración* (Máster de restauración y rehabilitación del patrimonio), vol. 1, 1997, pàg. 102-171

RIVERA BLANCO, J., *De varia restauratione. Teoría e Historia de la Restauración arquitectónica*, América Ibérica, Madrid, 2001

RIVERA BLANCO, J., "Restauración y conservación entre dos mundos: nuevas tendencias y criterios arquitectónicos", a *Actas I Congreso Iberoamericano del Patrimonio Cultural*, vol. I, Asociación Española de Gestores de Patrimonio Cultural, Madrid, 2001, pàg. 124-136

RIVERA BLANCO, J., "Debate y estado actual de la disciplina de la restauración arquitectònica en Italia", a *PH: Boletín del Instituto Andaluz del Patrimonio Histórico*, núm. 50, 2004, pàg. 74-86

ROCCHI, G., *Istruzioni di Restauro dei Beni Architettonici e Ambientali*, Ed. Hoepli, Milano, 1985

ROMANO, D., *Elementos y técnica del trabajo científico*, Editorial Teide, Barcelona, 1987

ROTH, L.M., *Entender la arquitectura, sus elementos, historia y significado*, Editorial Gustavo Gili, Barcelona, 1999

RUSKIN, J., *The seven lamps of the Architecture*, Colegio Oficial de Aparejadores y Arquitectos de Murcia, València, 1989

RUSKIN, J., *The Stones of Venice*, Caja Murcia, Murcia, 2003

RUSKIN, J. (1855-56), *Prerrafaelismo. Conferencia sobre arte y arquitectura*, Analecta Editorial, Madrid, 2014

RUSSO, V., *Giulio Carlo Argan. Restauro, critica, scienza*, Nardini Editore, Firenze, 2009

SEGUÍ GONZÁLEZ, M. i altres, "La enseñanza de la Restauración: una disciplina al servicio de la Obra de Arte en su conservación, dimensión histórica y valor estético", a *Actas I Congreso Iberoamericano de Patrimonio Cultural*, vol. I, Asociación Española de Gestores de Patrimonio Cultural, Madrid, 2001, pàg. 652-665

SIMON, P., *Architectures transformées. Rehabilitations et reconversions à Paris*, Editions du Pavillon de l'Arsenal, París, 1997

TORSELLO, P., "Restauración e historia: ¿conflicto de intereses?", a *Loggia arquitectura y restauración*, València, setembre 2006, pàg. 10-19

TUBELLA, P., "Arte abstracto y accesos de cristal "sacrilegio" en ST-Martin-in-the-Fields. La iglesia de Trafalgar Square renace tras una restauración de 45 millones de euros", a *El País, Vida & Artes*, dissabte, 26 d'abril 2008, pàg. 41

TUGORES, F.; PLANAS, R., *Introducción al patrimonio cultural*, Ediciones Trea, Gijón, 2006

VIOLLET-LE-DUC, E., *Entretiens sur l'architecture*, A. Morel et Cie. éditeurs, París, 1863

VIOLLET-LE-DUC, E., "Restauration", a *Dictionnaire raisonné de l'Architecture Française du XIeme au XVIeme siècle*, vol. VIII, Bance e Morel, París, 1875, pàg. 14-34

WINCKELMANN, J.J., *Historia del arte en la Antigüedad*, Editorial Iberia, Barcelona, 1994

YARZA LUACES, J., *Fuentes de la Historia del Arte I*, Historia 16, Información e Historia S.L., Madrid, 1997

ZALAMA, M.A., "El historiador, la Historia y la restauración", a *Nuevas tendencias en la identificación y conservación del patrimonio*, Universidad de Valladolid, Valladolid, 2003, pàg. 157-174

8.2. Bibliografía estatal

AA.VV., *Criterios de Intervención en el Patrimonio Arquitectónico del Siglo XX*, Conferencia Internacional CAH 20thc, Documento de Madrid, Ministerio de Cultura, 2011, Madrid

ABAD LICERAS, J.M., "El turismo cultural: ¿esperanza o amenaza para el Patrimonio Histórico?" a *Restauración y Rehabilitación*, vol. 5, 1997, pàg. 48

ABAD LICERAS, J.M., "Fundaciones, asociaciones y patrimonio histórico", a *Restauración y rehabilitación*, vol. 24, 1999, pàg. 59

ABAD LICERAS, J.M., *La situación de ruina y demolición de inmuebles del patrimonio histórico*, Montecorvo, Madrid, 2000

ABAD LICERAS, J.M., *Propuestas para una nueva política de Fomento del Patrimonio Histórico Español*, Editorial América Ibérica S.A., Madrid, 2001

ABAD LICERAS, J.M., *Administraciones locales y patrimonio histórico*, Montecorvo, Madrid, 2003

ABAD LICERAS, J.M., "El problema de la conservación y restauración de los inmuebles culturales: los criterios de intervención previstos en la legislación estatal española", a *Hispania Nostra, defensa y promoción del patrimonio cultural y su entorno*, vol. 4, 2005, pàg. 24-31

ÁLVAREZ ÁLVAREZ, J.L., *Estudios sobre el Patrimonio Histórico Español y la Ley de 25 de junio de 1985*, Editorial Civitas, Madrid, 1989

ÁLVAREZ ÁLVAREZ, J.L., *Sociedad, Estado y Patrimonio Cultural*, Editorial Espasa Calpe, Madrid, 1992

ÁLVAREZ LOPERA, J., "La Alhambra de Granada, entre la conservación y la restauración (1905-1915)", a *Cuadernos de Arte de la Universidad de Granada*, vol. 29-31, Universidad de Granada, Granada

AÑÓN, C.; LUENGO, M., *Jardines de España*, Ed. Lunwerg, Madrid, 2003, pàg. 149-150

ARJONES, A., "Los valores de los objetos de arte denominados "monumentos": estudio crítico y antológico del método riegliano a través de "El culto moderno de los monumentos" (1903-2003)", a *Boletín de arte*, núm. 26-27, 2005-2006, pàg. 862

ARJONES, A. (ed. lit.); RIEGL, A., *El culto moderno de los monumentos, su carácter y sus orígenes*, Junta de Andalucía, Instituto Andaluz del Patrimonio Histórico, 2007

ARJONES, A., *Valores de cinco arquitecturas intervenidas en Málaga*, Colegio Oficial de Arquitectos de Málaga, Màlaga, 2007

AZKARATE, A.; RUÍZ DE A.; M., SANTANA, A., *El patrimonio arquitectónico*, Kulturaren Euskal Kontseilua, Vitòria, 2003

BELTRAN, A., "El imposible rescate de la ruina. La ejecución de la sentencia del Teatro Romano de Sagunto "quema" a quien la toca", a *El País, Vida & Artes*, diumenge, 27 de gener de 2008, pàg. 44

BENÍTEZ DE LUGO Y GUILLÉN, F., *El patrimonio cultural español. Aspectos jurídicos, administrativos y fiscales. Incentivos en la Ley de Fundaciones*, Editorial Comares, Granada, 1995

BERGUERA, I., "Vino viejo en ordre nuevo. Philippe Starck, Alhóndiga de Bilbao", a *Arquitectura Viva*, nº131, Madrid, pàg. 21-28, 2010

BLANCO BASCUAS, T., "La búsqueda de un fin: el Monasterio de Veruela", a *Correspondencia e integración de las artes*, Departamento de Historia del Arte, Universidad de Málaga y Fundación Unicaja, Malaga, vol. III, pàg. 39-40

BLANCO BASCUAS, T., "Monasterios y conventos en España como espacios museísticos", a *Correspondencia e integración de las artes*, Departamento de Historia del Arte, Universidad de Málaga, Fundación Unicaja, Málaga, vol. IV, 2003, pàg. 39-48

BLÁZQUEZ IZQUIERDO, C., "La reincorporación de España al debate internacional sobre restauración arquitectónica (1970-1985)", a *Actes del*

Congreso Internacional de Restauración, "Restaurar la Memoria", Diputación de Valladolid, Instituto Español de Arquitectura, Universidad de Valladolid, Valladolid, pàg. 333-370

BOHIGAS, O., *Reseña y catalogo de la Arquitectura Modernista*, Barcelona, 1973

BOHÍGAS, O., *La reconstrucción de Barcelona*, Ministerio de Obras Públicas, Madrid, 1986

BOJSTAD, A., *Jardines mágicos de España*, Ed. Blume, Barcelona, 2011, pàg. 95

CABRA DE LUNA, M.A., *El tercer sector y las fundaciones de España hacia el nuevo milenio: enfoque económico, sociológico y jurídico*, Escuela Libre, Madrid, 1998

CALAMA, J.M.; GRACIANI., A., *La restauración decimonónica en España*, Universidad de Sevilla, Sevilla, 1998

CALAMA RODRÍGUEZ, J.M., *La restauración monumental en España de 1900 a 1936*, Universidad de Sevilla, Sevilla, 2001

CASTILLO RUIZ, J., *El entorno de los bienes inmuebles de interés cultural*, Universidad de Granada i Instituto Andaluz del Patrimonio Histórico, Granada, 1997

CASTILLO RUIZ, J., "La historia del arte es una profesión imprescindible en la tutela del patrimonio histórico", en *PH. Boletín del Instituto Andaluz del Patrimonio Histórico*, año 22, nº 85, 2014, pág. 206-214

CASTRO FLÓREZ, F., "Caixaforum esplendor renovado. La Caixa inaugura un nuevo edificio para el arte contemporáneo en Madrid. Una antigua estación eléctrica, reformada por los arquitectos suizos Herzog y De Meuron, presentará la colección que la Fundación atesora desde 1985", a *Descubrir el Arte*, febrer de 2008, pàg. 18-24

CATALÀ, B., "Espais: L'Octubre, uns magatzems del segle XIX transformats en centre cultural del XXI", a *El Temps d'Art*, vol. 29, 2007, pàg. 46

DÍAZ BALERDI, I., "Patrimonio, museos y el llamado "turismo cultural": de la distancia retórica a la interlocución democrática", a *La Multiculturalidad en las Artes y en la Arquitectura*, vol. II, Anroart Ediciones, Las Palmas de Gran Canaria, 2006, pàg. 65-74

DÍEZ GONZÁLEZ, M. d. C., "El proyecto de residencia club de los ancianos en el antiguo convento de San Francisco de Plasencia", a *Correspondencia e integración de las artes*, vol. III, Departamento de Historia del Arte, Universidad de Málaga, Fundación Unicaja, Málaga, 2002, pàg. 395-416

DOMÍNGUEZ UCETA, E., "Caixaforum Madrid, un original método de proyectar", a *Descubrir el Arte*, febrer de 2008, pàg. 26-28

ENCUENTRA, P., "Tarragona convertirà un sanatorio en espacio cultural", a *El País, Cataluña*, 7 de gener de 2008, pàg. 4

ESTEBAN CHAPAPRÍA, J., "Reflexiones en torno a la conservación de los bienes culturales en el siglo XXI" a *I Blenal de la Restauració Monumetal: l'Hospitalet de Llobregat*, Barcelona, 2002, pàg. 221-229

ESTEBAN CHAPAPRÍA, J., "Completaciones, repristinaciones y otras maneras de invertir en el patrimonio artístico", a *Actas de los XVII Cursos Monográficos sobre el Patrimonio Histórico*, Reinos, 2007, pàg. 329-348

ESTEBAN CHAPAPRÍA, J., "La intervención en el teatro romano de Sagunto. La historia oficial y alguna explicación", a *Teatros romanos en España y Portugal: ¿patrimonio protegido?*, 2014, pàg. 159-182

FAJARDO, E., *El Palacio de Longoria y su restauración*, Fundación Autor, Ediciones y Publicaciones, Madrid, 1999

FERNÁNDEZ, D. "Orfebrería hotelera. NHM intervienen en la creación y gestión de establecimientos singulares", a *El País, Negocios*, 18/07/2010, pàg. 32

FONTENLA SAN JUAN, C., "La restauración arquitectónica en Galicia. Reflexiones", a *Cuadernos de Estudios Gallegos*, Centro de Estudios Gallegos, Santiago de Compostela, vol. 44, num. 107, pàg. 431-444

FONTENLA SAN JUAN, C., *Arquitectura y restauración, Galicia 1880-1990*, Universidad de Santiago de Compostela, Santiago de Compostela, 1996

FONTENLA SAN JUAN, C., *Restauración e historia del arte en Galicia*, Instituto Padre Sarmiento de Estudios Gallegos, Santiago de Compostela, 1997

FONTENLA SAN JUAN, C., *Documento, espacio y entorno. Ponencias*, Xunta de Galicia, Conselleria de Cultura, Santiago de Compostela, 1998

FREIXA SERRA, M., *El Modernismo en España*, Ediciones Cátedra, Madrid, 1986

GALLEGO ARANDA, S., "Los institutos de patrimonio histórico en España: Instauración, diferencias y concomitancias", a *La protección del patrimonio histórico en la España democrática*, Universidad de Granada, Granada, 2010, pàg. 281-296

GALLEGO ROCA, J. (coord.), *Dos estudiosos, una cultura de la restauración arquitectónica: Piero Sanpaolesi y Leopoldo Torres Balbás, Escuela Técnica Superior de Arquitectura*, Universidad de Granada, Facoltà di Architettura, Università degli Studi di Firenze, Granada, 2000

GALLEGO ROCA, J.; GONZÁLEZ-MORENO NAVARRO, A.; LACUESTA CONTRERAS, R.; MUÑOZ CONDE, A. (seminari), *Teoría e historia de la restauración en España, 1900-1936*, Esteban, J. i Palaia, L. Editores, València, 1997

GARCÍA ALCÁZAR, S., "La ideología romántica en la restauración monumental en España durante el siglo XIX", a *La Multiculturalidad en las Artes y en la Arquitectura*, vol. II, Anroart Ediciones, Las Palmas de Gran Canaria, 2006, pàg. 347-354

GARCÍA PALMA, M.J., "La protección del patrimonio histórico desde la perspectiva jurídica", a *II Jornadas de Patrimonio de Priego de Córdoba*, Instituto Andaluz del Patrimonio Histórico, Córdoba, vol. pàg. 55-60

GÓMEZ VILLA, J.L., "Conventos para la Cultura. Recuperación patrimonial a finales del siglo XX en el centro histórico de Sevilla", a *Actas I Congreso Iberoamericano del Patrimonio Cultural*, Asociación Española de Gestores de Patrimonio Cultural, Madrid, vol. I, pàg. 99-120

GONZÁLEZ, A.; SALVÀ, M.G., *El Palau Güell*, Diputació de Barcelona, Barcelona, 2001

GONZÁLEZ CAPITEL, A., "El Tapiz de Penélope. Apuntes sobre las ideas de restauración e intervención arquitectónica", a *Arquitectura*, vol. 244, 1983, pàg. 28

GONZÁLEZ CAPITEL, A., *Metamorfosis de monumentos y teorías de la restauración*, Alianza Editorial, Madrid, 1988

GONZÁLEZ CAPITEL, A., "Criterios de restauración. Eclecticismo y Analogías", a *Restauración y análisis arquitectónico. II Curso de Rehabilitación del C.O.A.A.O.*, vol. 2, Colegio Oficial de Arquitectos de Andalucía Occidental, Jérez, 1989, pàg. 173-198

GONZÁLEZ CAPITEL, A., "Las posturas neotradicionales en las intervenciones en los edificios y lugares históricos", a *Arquitectura Española del siglo XX*, vol. XL, Espasa Calpe, Madrid, 1995, pàg. 549-564

GONZÁLEZ CAPITEL, A., "Notas sobre la identidad y la protección del patrimonio arquitectónico moderno", a *Criterios de intervención en el patrimonio arquitectónico del siglo XX*, ponència del congrés, Madrid, 2011

GONZÁLEZ-MORENO i NAVARRO, A., "Recerca i disseny", a *Fragmentos*, Ministerio de Cultura, Madrid, vol. 6, pàg. 83-84

GONZÁLEZ-MORENO i NAVARRO, A., "Restaurar monumentos, una metodología específica", a *Informes de la Construcción*, Madrid, vol. 397

GONZÁLEZ-MORENO i NAVARRO, A. (editor), *Memòria, 1983. Servei de Catalogació i Conservació de Monuments. 1380-1980: Sis segles del protecció del patrimoni arquitectònic de Catalunya*, Diputació de Barcelona, Barcelona, 1984

GONZÁLEZ-MORENO i NAVARRO, A., "El monumento como documento y como objeto arquitectónico", a *Monumentos y proyectos*, Ministerio de Cultura, Madrid, 1990

GONZÁLEZ-MORENO i NAVARRO, A., "La restauración de monumentos a las puertas del siglo XXI", a *Informes de la Construcción*, Madrid, vol. 413

GONZÁLEZ-MORENO i NAVARRO, A., "Restaurar la autenticidad. El ejemplo del Palau Güell", a *Hispania Nostra*, vol. 65-66

GONZÁLEZ-MORENO i NAVARRO, A., "Falso histórico o falso arquitectónico, cuestión de autenticidad", a *Loggia*, vol. 1, pàg. 19

GONZÁLEZ-MORENO i NAVARRO, A., "De la reutilización indiscriminada al uso sensato de los monumentos", a *Actas de los VIII Cursos Mongráficos sobre el Patrimonio Histórico*, vol. II, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Santander, Santander, 1998, pàg. 294

GONZÁLEZ-MORENO i NAVARRO, A., "El uso sensato del patrimonio arquitectónico, requisito de la restauración objetiva", a *Actas del Congreso Internacional de Restauración, "Restaurar la Memoria"*, Diputación de Valladolid, Instituto Español de Arquitectura, Universidad de Valladolid, Valladolid, 1998, pàg. 191-204

GONZÁLEZ-MORENO i NAVARRO, A., *La restauración objetiva (Método SCCM de Restauración monumental)*, Diputació de Barcelona, Barcelona, 1999

GONZÁLEZ-MORENO i NAVARRO, A., "Restaurar es reconstruir. A propósito del nuevo monasterio de Sant Llorenç de Guardiola de Berguedà, Barcelona", a *E-rph*, intervención experiencias, desembre 2007, pàg. 1-6

GONZÁLEZ-MORENO i NAVARRO, A.; LACUESTA., R.; LÓPEZ, A., *Com i per a qui restaurem. Objectius, mètodes i difusió de la restauració monumental. Memòria 1985-1989*, Diputació de Barcelona, Servei del Patrimoni Arquitectònic, Barcelona, 1990

GONZÁLEZ TORAN, X.; MICALÓ AUMEDES, A, *La protecció del patrimoni arquitectònic a Catalunya durant la transició política, 1976-1980: el SERPPAC (Servei per a la Protecció del Patrimoni Arquitectònic Català)*, Diputació de Barcelona, Àrea de Cooperació, Servei del Patrimoni Arquitectònic Barcelona, 2001

GONZÁLEZ PÉREZ, J.M., "De la renovación urbana a las políticas de rehabilitación. El caso del casco histórico de Palma II: 1943-2000", a *Geografía y territorio. El papel del geógrafo en la escala local*, Universitat de les Illes Balears, Palma de Mallorca, 2006, pàg. 143-153

GONZÁLEZ-VALCÁRCEL, J.M., "Restauración de Monumentos. Normativa de nivel internacional", a *Defensa, protección y mejora del patrimonio histórico-artístico y arquitectónico*, Colegio Oficial de Arquitectos de Madrid, Madrid, 1982

GONZÁLEZ-VARAS IBÁÑEZ, I., "La aporía de la restauración. La confrontación entre la escuela restauradora y la escuela conservadora", a *Restauración monumental en España durante el siglo XIX*, Ámbito Editores, Valladolid, vol. II, pàg. 75-97

GONZÁLEZ-VARAS IBÁÑEZ, I., *Restauración monumental en España durante el siglo XIX*, Ámbito Ediciones, Valladolid, 1996

GONZÁLEZ-VARAS IBÁÑEZ, I., "La rehabilitación urbanística. Legislación, problemas, líneas de futuro", a *Revista de derecho urbanístico*, vol. 172, 1999

GRASSOT, L.D., "El azaroso paso del rubicón de la restauración monumental en España", a *Informes de la Construcción*, Madrid, setembre-novembre de 1993

GUERRA DE HOYOS, C., "Patrimonio cultural y reutilización", a *Boletín del Instituto Andaluz del Patrimonio Histórico*, 1997, vol. 18, pàg. 94

HENÁRES DE CUÉLLAR, I.L. (editor), *La protección del Patrimonio Histórico en la España democrática*, Universidad de Granada, Granada, 2010

HERNANDO, J., "Bases teórico-ideológicas de la restauración", a *Arquitectura en España 1770-1900*, Ediciones Cátedra, Madrid, pàg. 279-286

HERNANDO, J., *El pensamiento romántico y el Arte en España*, Ediciones Cátedra, Madrid, 1995

HUMANES BUSTAMANTE, A., *Criterios de intervención en el patrimonio arquitectónico. Aproximación a una bibliografía bàsica*, Ministerio de Cultura, Madrid, 1987

HUMANES BUSTAMANTE, A. (coord.), *Intervenciones en el Patrimonio Arquitectónico (1980-1985)*, Instituto de Conservación y Restauración de Bienes Culturales, Madrid, 1990

IBARZ, M., "El Prado se multiplica", a *Magazine*, 7 d'octubre 2007, pàg. 54-60

IGLESIAS ROUCO, L.S., "Patrimonio artístico: conservación y usos en Burgos (1885-1985)", a *Correspondencia e integración de las artes*, vol. III, Departamento de Historia del Arte, Universidad de Málaga, Fundación Unicaja, Málaga, 2002, pàg. 517-530

IGUACÉN BORAU, D., *La Iglesia y su patrimonio cultural*, Edice, Madrid, 1984

INSTXAUSTEGUI, J., "Una difícil propuesta. Nuevo museo arqueológico de la Comunidad de Madrid", a *Restauración & Rehabilitación, Revista Internacional de Patrimonio Histórico*, vol. 81, 2003, pàg. 48-55

ISAC MARTÍNEZ DE CARVAJAL, Á., *Eclecticismo y pensamiento arquitectónico en España. Discursos, Revistas, Congresos 1846-1919*, Diputación Provincial de Granada, Granada, 1987

ISAC MARTÍNEZ DE CARVAJAL, Á., "Dos décadas de cultura y política de la rehabilitación", en AA.VV., *Álvaro Siza. La estrategia de la memoria. El Chiado de Lisboa*. Granada, Colegio Oficial de Arquitectos de Andalucía Oriental, Junta de Andalucía, Dirección General de Arquitectura, 1994, pàg. 33-47.

ISAC MARTÍNEZ DE CARVAJAL, Á., "La protección del patrimonio y el planteamiento urbano en la ley de patrimonio histórico andaluz de 2007", a *La protección del patrimonio histórico en la España democrática*, Universidad de Granada, Granada, 2010, pàg. 251-282

ISAC MARTÍNEZ DE CARVAJAL, Á., "Un país devastado: Ciudades y arquitecturas ante la reconstrucción (1939-1956)", a *Historia, restauración y reconstrucción monumental en la posguerra española*, Abada Editores, Madrid, 2012, pàg. 21-40

JIMÉNEZ LAUDI, A., *La Institución libre de Enseñanza*, Editorial Taurus, Madrid, 1973

JIMÉNEZ-BLANCO, M. D., "Los museos de arte contemporáneo", a *Los espectáculos del arte. Instituciones y funciones del arte contemporáneo*, Tusquets Editores, Barcelona, pàg. 135-160.

JIMÉNEZ LAUDI, A., *La Institución libre de Enseñanza*, Ed. Taurus, Madrid, 1973

LACUESTA CONTRERAS, R., *Restauració monumental a Catalunya (segles XIX i XX). Les aportacions de la Diputació de Barcelona*, Diputació de Barcelona, Barcelona, 2000

LACUESTA CONTRERAS, R., "El historiador del arte como agente responsable de la conservación de la obra artística ", a *E-rph, estudios generales*, diciembre 2007, pàg. 1-8

LAMPÉREZ Y ROMEA, V., "La restauración de los monumentos arquitectónicos", a *Arquitectura y construcción*, vol. III, núm. 64, Madrid, pàg. 309-311, 1899

LAMPÉREZ Y ROMEA, V., "La restauración de los monumentos arquitectónicos. Teorías y opiniones." a *Arquitectura y construcción*, 1907, pàg. 98-120

LEÓN CASCÓN, A., "Uso y abuso del patrimonio como recurso turístico. La cara y la cruz del turismo cultural", a *La Multiculturalidad en las Artes y en la*

Arquitectura, vol. II, Anroart Ediciones, Las Palmas de Gran Canaria, 2006, pàg. 89-94

Ley de Fundaciones, Llei 50/2002, de 26 de desembre

Ley del Tesoro Público Español, 1933

LÓPEZ BRAVO, C., *El Patrimonio Cultural en el sistema de Derechos Fundamentales*, Universidad de Sevilla, Secretariado de Publicaciones, Sevilla, 1999

LÓPEZ MUNUERA, I., "Innovación y experimentación. La Conservera", a *Descubrir el Arte*, Madrid, març de 2011, pàg. 73

MARTÍNEZ TERCERO, E., "La recuperación del patrimonio español en la postguerra", a *Teoría e historia de la rehabilitación*, Universidad Politécnica de Madrid, Editorial Munilla-Lería, Madrid, vol. I, pàg. 119-134

MARTORELL I TERRATS, J., "El Patrimonio artístico nacional. Conferencia en el Ateneo de Madrid por Jerónimo Martorell", a *Arquitectura*, vol. II, Madrid, núm. 14, 1919, pàg. 149-161

MARTORELL I TERRATS, J., "Utilització d'edificis antics per a noves aplicacions. Centelles", a *Catalunya municipal*, novembre-desembre de 1935

MONLEÓN, P., "Magna construcción, Mansilla y Tuñón, Museo de Colecciones Reales", a *Arquitectura Viva*, nº 131, pàgs. 34-39, Madrid, 2010

MORA ALONSO-MUÑOYERRO, S., "La restauración arquitectónica en España (1840-1936): teoría y práctica", a *Teoría e historia de la rehabilitación*, vol. I, Universidad Politécnica de Madrid, Editorial Munilla-Lería, Madrid, pàg. 49-80

MUÑOZ CONDE, A. (coord.), *La vida y la obra de Leopoldo Torres Balbás*, Junta de Andalucía, Consejería de Turismo, Sevilla, 2005

MUÑOZ CONDE, A.; MUÑOZ COSME., A., *La conservación del Patrimonio arquitectónico español*, Ministerio de Cultura, Madrid, 1989

MUÑOZ COSME, A. i altres, *Fuentes Documentales para el estudio de la Restauración de Monumentos en España*, Ministerio de Cultura, Madrid, 1989

NAVASCUÉS PALACIO, P., "Teoría y práctica de la restauración monumental", a *Arquitectura Española 1808-1914*, vol. XXXV**, Espasa Calpe S.A., Madrid, 1997, pàg. 367-398

NAVASCUÉS PALACIO, P., "Restaurar la arquitectura", a *Descubrir el arte*, núm.7, 1999, pàg. 56-62

NAVASCUÉS PALACIO, P., "La Condena de Sagunto", a *Descubrir els Arte*, núm. 23, 2001, pàg. 94-96

NAVASCUÉS PALACIO, P., "Proteger los monumentos", a *Descubrir els Arte*, núm. 28, 2001, pàg. 116-118

NAVASCUÉS PALACIO, P. i altres, "El Plan Nacional de Catedrales", a *Bienes culturales: revista del Instituto del Patrimonio Histórico Español*, núm. 1, 2002, pàg. 9-32

NAVASCUÉS PALACIO, P., "Restauración y conservación del patrimonio arquitectónico", a *Arte, poder y Sociedad. Y otros estudios sobre Extremadura*, Sociedad Extremeña de Historia, Badajoz, 2006, pàg. 21-22

NOVO MÁLVAREZ, M., "Rehabilitación y reutilización del Patrimonio-Histórico Monumental. El caso del hotel monumento de San Clodio (Leiro-Ourense)", a *Correspondencia e integración de las artes*, Departamento de Historia del Arte, vol. III, Universidad de Málaga, Fundación Unicaja, Málaga, 2002, pàg. 571-580

ORDIERES DÍEZ, I.M., *Historia de la restauración monumental en España (1835-1936)*, Alianza Editorial, Madrid, 1995

ORDIERES DÍEZ, I.M., *La memoria selectiva (1835-1936). Cien años de conservación monumental en la Comunidad de Madrid*, Consejería de Educación y Cultura de la Comunidad de Madrid, Madrid, 1999

PALMERO BARRETO, R., "Rehabilitación de edificios históricos canarios para uso museístico en el mundo contemporáneo", a *La Multiculturalidad en las Artes*

y en *la Arquitectura*, vol. II, Anroart Ediciones, Las Palmas de Gran Canaria, 2006, pàg. 661-664

PARDO FERNÁNDEZ, M.A., *Un siglo de restauración monumental en los conjuntos históricos declarados de la provincia de Badajoz, 1900-2000*, Universidad de Extremadura, Cáceres, 2006

PARDO FERNÁNDEZ, M.A., "La restauración monumental del castillo de Feria, Badajoz", a *Correspondencia e integración de las artes*, vol. III, Departamento de Historia del Arte, Universidad de Málaga, Fundación Unicaja, Málaga, 2006, pàg. 581-599

PEREDA ALONSO, A., "La conservación del Patrimonio Cultural Español de carácter inmueble", a *Ciclo de Reuniones "Patrimonio y Sociedad"*, Asociación Hispania Nostra, Madrid, pàg. 35-36, 1997

PÉREZ ARROYO, S. i altres, "Mesa Redonda I", a *I Jornadas sobre Criterios de Intervención en el Patrimonio Arquitectónico*, Instituto de Conservación y Restauración de Bienes Culturales, Ministerio de Cultura, Madrid, 1990, pàg. 378-379

PÉREZ ESCOLANO, V., "Monumento Mutante. Vázquez Consuegra, Palacio de San Telmo", a *Arquitectura Viva*, nº131, pàgs. 28-33, Sevilla, 2010

PIFERRER, P.; PARCERISES, F., *Recuerdos y bellezas de España*, J.J. de Olañeta Editor, Palma de Mallorca, 1998

POZO MUNICIO, J.M., i altres, *Arquitectura en regiones devastadas. Reconstrucción 1939-1951*, MOPU, Madrid, 1987

RAMOS, F.J., *Arquitectures recuperades*, Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya, Direcció General d'Arquitectura i Habitatge de la Generalitat, Barcelona, 1984

RISPA, R. (editor), *Arquitectura del siglo XX: España*, Sociedad Estatal Hanover 2000 S.A., Tanais Ediciones, Madrid, 2000

RIVERA BLANCO, J., "El Marqués de Vega Inclán (1758-1842): Protector y restaurador de monumentos", a *Boletín de la Real Academia de Bellas Artes de la Purísima Concepción*, Valladolid, 1992, pàg. 31-62

RIVERA BLANCO, J., "La restauración crítica y la problemática actual", a *Quaderns científics i tècnics*, Diputació de Barcelona, Barcelona, vol. 5, pàg. 19-26, 1993

RIVERA BLANCO, J., "El debate sobre la pertinencia de los nuevos usos en la reciente historia de la restauración", a *Actas de los VIII Cursos Monográficos sobre el Patrimonio Histórico*, José Manuel Iglesias Gil Ed., Reinos, 1997, pàg. 269-276

RIVERA BLANCO, J., "Métodos y técnicas de la restauración arquitectónica", a *Manual de técnicas artísticas*, Historia 16, vol. 20, Información e Historia S.L., Madrid, pàg. 43-46

RIVERA BLANCO, J., "El patrimonio y la restauración arquitectónica: nuevos conceptos y fronteras", a *Patrimonio, restauración y nuevas tecnologías-PPU*, pàg. 17-28, 1999

RIVERA BLANCO, J., *Teoría e historia de la intervención en monumentos españoles hasta el romanticismo*, Discurso de ingreso en la Real Academia de Bellas Artes de la Purísima Concepción de Valladolid, Valladolid, 1989

RIVERA BLANCO, J., "Restauraciones arquitectónicas y Democracia en España", a *BAU (Revista de Urbanismo, Arte y Diseño)*, Revista del Colegio Oficial de Arquitectos de Castilla y León Este y Colegio Oficial de Arquitectos de Castilla-La Mancha Valladolid, pàg. 24-41

RIVERA BLANCO, J., "La restauración monumental en España en el umbral del siglo XXI, nuevas tendencias: de la Carta de Venecia a la Carta de Cracovia", a *Actas de los XII Cursos Monográficos sobre el Patrimonio Histórico*, José Manuel Gil Ed., Reinos, pàg. 137-149, juliol-agost 2001

RIVERA BLANCO, J., "Restaurar Gaudí: de la reconstrucción mimética a la analogía formal pasando por la diacrónica armónica", a *Loggia arquitectura y restauración*, vol. 14-15, 2002, pàg. 42-59

RIVERA BLANCO, J., "La restauración arquitectónica: ¿Existe una teoría de la Restauración Española?" a *Ars sacra: Revista de patrimonio cultural, archivos, artes plásticas, arquitectura, museos y música*, vol. 39, 2006, pàg. 14-19

RIVERA BLANCO, J. C., *Nuevas tendencias en la identificación y conservación del patrimonio*, Universidad de Valladolid, Valladolid, 2003

RIVERA BLANCO, J. i altres, *Recuperación de la Arquitectura Industrial*, La Yutera, Palencia, 1991

RIVERA BLANCO, J. i altres, *Restaurar la memoria*, Fundación del Patrimonio Histórico de Castilla León, Valladolid, 2001

RIVERA BLANCO, J., "La restauración arquitectónica: ¿Existe una teoría de la Restauración Española", a *Ars Sacra*, núm. 39, 2006, pàg. 14-19

RIVERA BLANCO, J., "Sagunto y la protección del patrimonio espanyol en el siglo XXI", a *Restauración & rehabilitación*, núm. 79, 2003, pàg. 38-39

RIVERA BLANCO, J., "Instrumentos para la política cultural y desarrollo sostenible: el IAPH y otros centros de patrimonio en España", a *PH: Boletín del Instituto Andaluz del Patrimonio Histórico*, núm. 37, 2001, pàg. 169-177

RIVERA BLANCO, J., "Restaurar es un fin en sí mismo" (entrevista), a *Patrimonio Histórico de Castilla i León*, núm. 3, 2000, pàg. 23

RIVERA BLANCO, J., "Una restauración estructural del arquitecto Fernández Alba en el debate español contemporáneo de la intervención en monumentos", a *Anthropos: Boletín de información y documentación*, núm. 152, pàg. 38-41, 1994

RODRÍGUEZ MARÍN, F.J., "Rehabilitación y recuperación de la arquitectura industrial de Málaga", a *Correspondencia e integración de las artes*, vol. III,

Departamento de Historia del Arte, Universidad de Málaga, Fundación Unicaja, Málaga, 2006, pàg. 617-642

ROGENT, E., *Santa María de Ripoll. Informe sobre las obras realizadas en la basílica y las fuentes de la restauración*, Imprenta Verdaguer, Barcelona, 1887

ROGENT, E.D., *Acto de sesión pública celebrado por la Academia de Bellas Artes de Barcelona el día 11 de octubre de 1857*, Imprenta Verdaguer, Barcelona, 1857

ROLDÁN, R.; GONZÁLEZ, J., "El Palacio de la Baronesa. Integración de lenguajes", a *Descubrir el Arte*, Madrid, 2011, pàg. 24-28

SALMERÓN ESCOBAR, P., *Actas de la III Bienal de Restauración Monumental. Sobre la des-Restauración, 2006*, Junta de Andalucía, Consejería de Cultura, Sevilla, 2008

SALVÀ PICÓ, M.G., "La casa Cerdà de Barcelona. Un monument artístic convertit en hotel ", a *La Multiculturalidad en las Artes y en la Arquitectura*, vol. II, Anroart Ediciones, Las Palmas de Gran Canaria, 2006, pàg. 175-184

SÁNCHEZ DEL PERAL Y LÓPEZ, M. C., "Los cambios de uso de los inmuebles históricos ante el nuevo siglo: ayudas de las comunidades autónomas a los propietarios", a *Actes I Congreso Iberoamericano del Patrimonio Cultural*, vol. I, Asociación Española de Gestores de Patrimonio Cultural, Madrid, 2001, pàg. 622-631

SÁNCHEZ LUQUE, M., "La gestión municipal del patrimonio urbano en España", a *Correspondencia e integración de las artes*, vol. III, Departamento de Historia del Arte, Universidad de Málaga, Fundación Unicaja, Málaga, 2006, pàg. 643-650

SANGUINETTI LOZA, M. i altres, "Restauración, puesta en valor y desarrollo sostenible del sitio histórico "Oratorio de Morante"", a *Actas I Congreso Iberoamerica del Patrimonio Cultural*, vol. I, Asociación Española de Gestores de Patrimonio Cultural, Madrid, 2001, pàg. 652-657

SANTANA PACHECO, N., "Breve análisis sobre las líneas jurisprudenciales básicas en materia de Patrimonio Cultural", a *La Multiculturalidad en las Artes y en la Arquitectura*, vol. II, Anroart Ediciones, Las Palmas de Gran Canaria, 2006, pàg. 499-509

SOBRINO, J., "La rehabilitación y conservación del patrimonio arquitectónico industrial", a *Arquitectura industrial en España, 1830-1990*, Ediciones Cátedra, Madrid, 1996, pàg. 336-348

SOLÀ-MORALES i RUBIÓ, I., "Teorías de la intervención arquitectónica", a *Quaderns d'arquitectura i urbanisme*, Barcelona, desembre 1982, pàg. 30-37

SOLÀ-MORALES i RUBIÓ, I., *Del contrast a l'analogia. Transformacions en la concepció de la intervenció arquitectònica*, Diputació de Barcelona, Barcelona, 1984

SOLÀ-MORALES i RUBIÓ, I., *Intervenciones*, Editorial Gustavo Gili, Barcelona, 2006

Tesoro Artístico y exportación de obras de arte, Ministerio de Educación Nacional, Secretaría General Técnica, Sección de Publicaciones Madrid, 1965

TIELVE GARCÍA, N., "La rentabilización del Patrimonio como Recurso Turístico. De asilo a espacio para el arte: el caso del Museo Nicanor Piñole", a *La Multiculturalidad en las Artes y en la Arquitectura*, vol. II, Anroart Ediciones, Las Palmas de Gran Canaria, 2006, pàg. 209-216

TORRAS, D., "Can Xalant acull les jornades Art i Memòria amb creadors i historiadors", a *Mésmaresme*, 28 d'abril de 2006, pàg. 6

TORRES BALBÁS, V., "La restauración de los monumentos antiguos", a *Arquitectura*, vol. I, Sociedad Central de Arquitectos, Madrid, 1918, pàg 229

TORRES BALBÁS, V., *Legislación, inventario gráfico y organización de los monumentos históricos y artísticos de España. VIII Congreso Nacional de Arquitectos. Zaragoza, 1919, Tema I*, Tip. la Editorial, Zaragoza, 1919

TORRES BALBÁS, V., "De cómo evoluciona una teoría de historia de construcción", a *Arquitectura*, vol. III, Sociedad Central de Arquitectos, Madrid, 1920, pàg. 88-109

TORRES BALBÁS, V., "La utilización de los monumentos antiguos", a *Arquitectura*, Sociedad Central de Arquitectos, vol. III, Madrid, 1920, pàg. 1-10, 129-135

TORRES BALBÁS, V., "La reparación de los monumentos antiguos en España", a *Arquitectura*, vol. XV, Sociedad Central de Arquitectos, Madrid, 1933, pàg. 1-10, 129-135, 213-223

TORRES BALBAS, L., "La restauración de los monumentos antiguos", a *Arquitectura* (1918), vol. I

TORRES BALBAS, L., "De cómo evoluciona una teoría de la historia de la construcción", a *Arquitectura* (1920), vol. II

TORRES BALBAS, L., "La utilización de los monumentos antiguos", a *Arquitectura* (1920), vol. III

UBERQUOI, M-C., " El Proyecto. El Palau Nacional, la Metamorfosis de un Buque", a *Descubrir el Arte*, pàgs. 24-28, Madrid, març de 2011.

URRUTIA, Á., *Arquitectura española siglo XX*, Ediciones Cátedra, Madrid, 1997.

VILCHES, C., *La Alhambra de Leopoldo Torres Balbás. Obras de restauración y conservación 1923-1936*, Ed. Comares, Granada, 1988

8.3. Bibliografia Illes Balears

AA.VV., *Monumentos Españoles. Catálogo de los Declarados Histórico-Artísticos, 1844-1953*, Ministerio de Cultura, Madrid, 1984

AA.VV., *Joan Miró, son Abrines i son Boter: olis dibuixos i grafiti* (catàleg), Fundació Pilar i Joan Miró, Palma, 1987

AA.VV., *Guia de la Fundació Pilar i Joan Miró a Mallorca, Fundació Pilar i Joan Miró*, Ed. Electra, Palma, 1992

AA.VV., *La intervención en el centro histórico. 1as Jornadas de Rehabilitación*, Col·legi Oficial d'Arquitectes de les Illes Balears, Palma, 1993

AA.VV., *Les cases-museu: la casa com a memòria de l'individu. Funcionament, conservació i projecció*, COAIB, UIB, Palma, 1996

AA.VV., *La arquitectura del sol*, COA Catalunya, COA Comunitat Valencia, COA Illes Balears, COA Almería, COA Granada, COA Málaga, COA Canarias, 2002

AA.VV., *Andratx: Guia dels pobles de Mallorca*, núm. 45, Hora Nova, Palma, 2003, pàg. 57-58

AA.VV., *El Claustre de Sant Bonaventura: la recuperació d'un espai ciutadà*, Centro Tecnológico LBEIN, Ajuntament de Lluçmajor, Lluçmajor, 2003

AA.VV., *La protecció del patrimoni immoble de Mallorca: Els catàlegs municipals*, Seminari 5, 6 i 7 d'octubre de 2010, Societat Arqueològica Lul·liana, Palma, 2010

AGUILERA, M., "El apasionante viaje por el túnel del tiempo para restaurar Can Óleo", a *El Mundo, El Día de Baleares*, 16 de març de 2006, pàg. 20-21

ALBERTÍ DUMAS, J.B., *El fort d'Enderrocat. La seva història, les nostres històries*, Pregó de fires de Lluçmajor 2007, Ajuntament de Lluçmajor, Lluçmajor, 2007

ALEMANY i MORELL, G., "Els estudis urbans a Palma a través de 100 anys d'història de la ciutat", a *Treballs de Geografia*, vol. 40, UIB, Palma, 1988

ALEMANY, L.D., *I Jornadas de rehabilitación. La intervención en el centro histórico*, Col·legi Oficial d'Arquitectes de les Illes Balears, Palma, 1993

ALOMAR ESTEVE, G., *Guillem Sagrera y l'arquitectura mallorquina del segle XV*, Ed. Blume, Barcelona, 1970

ALOMAR ESTEVE, G., "Ventana de Carlos V", a *Papeles de Son Armadans*, vol. L, Palma, 1960

ALOMAR ESTEVE, G., *Defensa del patrimonio histórico-artístico*, Instituto de Estudios de la Administración Local, Palma, 1967

ALOMAR ESTEVE, G., *Memorias de un urbanista, 1939-1979*, Miquel Font editor, Palma, 1986

ALOMAR ESTEVE, G., *La reforma de Palma: hacia la renovación de la ciudad a través de un proceso de evolución creativa*, Col·legi Oficial d'Arquitectes de les Illes Balears, Palma, 2000

ALOMAR, G.; ALOMAR, A., *El patrimoni cultural de les Illes Balears. Idees per una política de defensa i protecció*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma, 1994

ALZAMORA CARBNELL, F., "Sa Nostra", *Centre de Cultura*, Centre de Cultura "Sa Nostra", Palma, 1990

AZAGRA, M., "Un espacio militar con futuro cultural", a *Última Hora*, 2 d'abril de 2006, pàg. 22-23

BALNES, C.; MARIMÓN, A. (Coord.), *Història de Mallorca*, Ed. Moll, Palma, 1998

BALTASAR, B. i altres, *Palma, Ciutat del segle XXI*, Edicions de Bitzoc, Palma, 1995

BANCELLS, C., *El Modernisme a Mallorca*, Edicions de Nou Art Thor, Barcelona, 1989

BARCELÓ, M. (coord.), *El nostre patrimoni cultural: el patrimoni tudat (1836-1994)*, Societat Arqueològica Lul·liana, Palma, 1994

BARCELÓ CRESPI, M., "Murada i vida quotidiana" a *Les murades de Palma. Estudis Baleàrics 70/71*, 2002

BASSA, A., "Can Solivelles acogerá el archivo y las dependencias municipales", a *Última Hora*, 2 de novembre de 2007, pàg. 40

BAUÇÀ DE MIRABÒ, C., *La Real Cartuja de Jesús de Valldemossa. Formación y evolución de su patrimonio histórico-artístico*, J. J. De Olañeta-UIB, Palma, 2008

BAUÇÀ DE MIRABÒ, C., "Un viatge en el temps: Cartoixa", a *Miramar*, XVII-XIX, Plecs de Cultura popular, XXIII: Patrimoni Valldemossí (I), Valldemossa, 2013

BAUZÀ, A., *Es Baluard, any zero. Museo de Arte Moderno y Contemporáneo de Palma*, Fundació es Baluard, Palma, 2004

BENNÀSSAR BINIMELIS, M., i altres, "El Celler Cooperatiu de la Bodega de Felanitx. Es Sindicat", a *I Jornades de Patrimoni Industrial a les Illes Balears*, maig de 2005, Fundació Endesa, Palma, 2006, pàg. 52-65

BERARD, G., *Viaje a las villas de Mallorca. 1789*, Luis Ripoll, Palma, 1983

BERNAT I ROCA, M.; SERRA I BARCELÓ, J., "Grafiti i decoració popular: el cas de Sant Martí d'Alanzell (Vilafranca de Bonany)", a *Mayurqa*, núm. 21, 1985-1987, pàg.79-89

BERNAT, M.; SERRA, J., "El darrer recinte: els inicis de la quinta murada de la Ciutat de Mallorca (segle XVI)" a *Les murades de Palma. Estudis Baleàrics 70/71*, 2002, pàg. 37-60

BERNAT, M.; SERRA, J.; SOBERATS, N., "Porta o Almudaina? De Bâb al-Gumâra a Castell del Temple" a *Homenatge a Guillem Rosselló Bordoy*, Palma, 2002, pàg. 193-218

BESTARD CLADERA, B., *Historia de Can Berga. Sede del Tribunal Superior de Justicia de Baleares* (fulletó), Ajuntament de Palma, Palma

BONET, J.M.; MADERUELO, J., *Museu d'Art Espanyol Contemporani. Fundación Juan March, Palma de Mallorca*, Fundación Juan March, Editorial de Arte y Ciencia, Madrid, 2003

BYNE, A.; STAPLEY, M. (1928), *Cases i jardins de Mallorca*, J.J. de Olañeta Editor, Palma, 1982

CABOT LLOMPART, J., *Palacios y casas señoriales de Mallorca*, Edicions Cort, Palma, 1965

CABOT ROSSELLÓ, S. (coordinador), *El Convent de Sant Bonaventura de Lluçmajor. Història i Art*, Edició dels PP. Franciscans de la TOR de St. Francesc, Lluçmajor, 1993

CAMPANER y FUERTES, Á., *Cronicón mayoricense (1881-1886)*, Palma, 1967

CAMPINS LLABRES, B.; COMPANY MATAS, A., "Manacor", a *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, vol. X, Promomallorca Edicions S.A., Inca, 1991, pàg. 128-129

CANTARELLAS CAMPS, C., "La intervención del arquitecto Peyronnet en la Catedral de Palma", a *Mayurqa*, vol. X, Palma, 1975, pàg. 185-213

CANTARELLAS CAMPS, C., *La arquitectura mallorquina desde la Ilustración a la Restauración*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma, 1981

CANTARELLAS CAMPS, C., *Pedro de Alcántara Peña, maestro de obras militares (1823-1906)*, Col·legi Oficial d'Arquitectes de les Illes Balears, Palma, 1984

CANTARELLAS CAMPS, C. i altres, *L'arquitecte Lluís Domènech i Montaner*, Fundació "la Caixa", Barcelona, 1996

CANTARELLAS CAMPS, C., "Cuadrado i el patrimoni històricoartístic", a *Josep Maria Cuadrado i el seu temps*, Miquel Font editor, Palma, 1997, pàg. 155-172

CANTARELLAS, C.; RIERA, M.; SABATER, T., *La Lonja de Palma*, J.J. de Olañeta, Palma, 2003

CAPÓ, J., *El convent de la Soledat de Santa Maria del Camí*, Govern de les Illes Balears, Palma, 1993

CAPÓ, J., "La nueva Aula del Mar que se ubicará en Can Salas albergará un museo etnográfico", a *Diario de Mallorca*, 25 d'abril de 2006, pàg. 12

CAPÓ, J., "La Petrolera albergará el Aula del Mar a finales del próximo año", a *Diario de Mallorca*, 4 d'abril de 2006, pàg. 12

CAPÓ, J., "La instalación carece de las preceptivas licencias municipales de obras y de actividad Cort ordena el cierre del bar del fortín de San Carlos autorizado por Puertos", a *Diario de Mallorca*, 29 de juliol de 2015

CARBONELL BUADES, M.; MARTÍNEZ OLIVER, B., *El Convent de Mínims de Sineu*, Gràfiques Mallorca, Inca, 2010

CARBONELL DE MASY, M., *Conservación y restauración de fachadas antiguas en Baleares*, Col·legi Oficial d'Arquitectes de les Illes Balears, Palma, 1999

CARVAJAL, A.; FERRER, A.; GOMILA, A.; LLITERES, J., "El claustre de sant Vicenç Ferrer (1835-1875)", a *I Jornades d'Estudis Locals de Manacor*, Ajuntament de Manacor, 2000, pàg. 403-414

Casal Solleric, Ajuntament de Palma, Diario de Mallorca, abril 1995

Catàleg de protecció d'edificis i d'elements d'interès històric, artístic, arquitectònic i paisatgístic. Renovació del pla general de renovació urbana (1995), Ajuntament de Palma, Palma, 1995

CHAPULI, M., *Proyecto de reforma de la Casa Consistorial de Palma*, Imp. Gelabert, Palma, 1892

CLIMENT GUIMERÀ, F. (director), *Premis d'arquitectura de Mallorca 1997-2001*, Col·legi Oficial d'Arquitectes de les Illes Balears, Palma, 2003

CLIMENT GUIMERÀ, F. (director), *Premis d'Arquitectura de Mallorca 2002-2003*, Col·legi Oficial d'Arquitectes de les Illes Balears, Palma, 2005

COLOM, B., *Les Institucions Públiques a les Balears*, Edicions Documenta Balear, Palma, 1998

COLOM i PASTOR, B.; MASOT TEJEDOR, J. i altres, *Comentaris a la Llei del Patrimoni Històric de les Illes Balears*, Institut d'Estudis Autònoms, Govern de les Illes Balears, Lleonart Muntaner Editor, Palma, 2003

CONDE FLORES, M., *Baterías de costa de la Bahía de Palma*, Palma, 2003

CURSACH PASTOR, F., "Anàlisi sobre la protecció del patrimoni molinològic a Mallorca, present i futur", a *Convención sobre la protección del patrimonio Mundial, Cultural y Natural*, Societat Arqueològica Lul·lina, Palma, 2014

DEYÀ BAUZÀ, M. J.; MAS FORNERS, A.; ROSSELLÓ VAQUER, R., *Història d'Alcúdia. El segle XVI*, Ajuntament d'Alcúdia, Alcúdia, 2002

DOLÇ i DOLÇ, M.; SABATER RABASSA, S., "Llonja, la", a *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, vol. 8, Promomallorca Edicions S.L., Inca, 1991, pàg. 7-9

DURLIAT, M., *l'Art en el Regne de Mallorca*, ed. Moll, Palma, 1989

ENSENYAT PUJOL. J.B., *Historia de la Baronía de los Señores Obispos de Barcelona en Mallorca*, edició facsímil de 1919-1920, Ajuntament d'Andratx, Inca, 1983, pàg. 203-204

ESTADA, E., *La Ciudad de Palma (su industria, sus condiciones sanitarias, su reforma y su ensanche)*, Tip. J. Tous, Palma, 1892

Estatut d'Autonomia per a les Illes Balears, Llei Orgànica 2/1983, de dia 25 de febrer

FARRÉ i SANPERA, C.; MARTÍNEZ JUAN, J.J.; NICOLAU, P., *Passat i present del Gran Hotel*, Fundació "la Caixa", Barcelona, 1993

FERNÁNDEZ MARTÍNEZ, M.A.; RIERA OLIVER, I.M.; ROMAN QUETGLES, J., *Manacor al segle XX. Patrimoni restaurat i patrimoni oblidat*, Arca, Palma, 2003

FERRÀ, B., *Arquitectura legal*, tom I, Palma, 1959

FERRÀ PERELLÓ, B., *Reconstrucció de la Casa Consistorial de Palma*, Imprenta Guasp, Palma, 1892

FERRÀ PERELLÓ, B. (1901), *Ciutat ha seixanta anys 1850-1900*, Miquel Font Editor, Palma, 1996

FERRÀ-PONÇ, D., "Cultura i política a Mallorca (IV). Mites culturals de la postguerra: l'Art (1939-1945)", a *Randa*, vol. 5, Barcelona, 1977

FERRÀ PONÇ, D., "Son Mas", a *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, vol. 10, Promomallorca, Inca, 1991, pàg. 306

FERRÀ-PONÇ, D.; MASCARÓ PASSARIUS, J., "Sant Martí", a *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, vol. 15, Promomallorca Edicions S.L., Inca, 1989, pàg. 397-398

FERRÀ-PONÇ, D.; MASCARÓ PASSARIUS, J.; MORRO MARCÈ, M., "Torrella, Son", a *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, vol.17, Promomallorca Edicions S.L., Inca, 1991, pàg. 243-244

FERRÀ PONS, D.; MASCARÓ PASSARIUS, J., "Defla", a *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, vol. 4, Promomallorca Edicions S.L., Inca, 1989, pàg. 255

FERRER FLORES, M., *Desamortización eclesiástica en Mallorca (1835)*, Imprenta Politécnica, Palma, 2002

FONT OBRADOR, B., *Historia de Lluçmajor, Siglo XVII*, vol. IV, Gràfiques Miramar, Palma, 1982

FONT OBRADOR, B., *Juníper Serra, pare fundador de Califòrnia*, Asociación de Amigos de Fray Junípero Serra, Petra, 2003

FONTENLA, J.M.; LUCENA, M.; SEGUÍ, M., *Palma. Guia d'Arquitectura*, COAIB, Palma, 1997

FONTBONA I DE VALLESCAR, F., "Raixa", *Gran Enciclopèdia Catalana*, vol.12, pàg. 310

FORTEZA PINYA, G., *L'art de construir les ciutats i la reforma de Palma*, I. Amengual i Muntaner, Palma, 1921

FORTEZA PINYA, G., "Notas críticas sobre la reforma de la Catedral de Mallorca", a *Útima Hora*, 22 desembre 1922

FORTEZA PINYA, G., *Estudis sobre arquitectura i urbanisme*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1984

FUERIS, E., "Felanitx pedirà a Patrimoni que permeti restaurar Es Sindicat", a *El Mundo*, 16 de juny de 2013, pàg. 14

GALÁN, R., "La Petrolera se acerca al mar", a *Diario de Mallorca*, 6 d'agost de 2007, pàg. 8

GALÁN, R., "Les Quatre Campanes vuelven a sonar", a *Diario de Mallorca*, 25 de febrer de 2008, pàg. 7

GALÁN, R., "La Autoritat Portuària y Cort negocian abrir el fortín de San Carlos como bar. El concurso para su explotación quedó desierto, por lo que prevén ampliar los años de concesión", a *Diario de Mallorca*, 15 de juliol de 2012

GALVÁN MOSTAZO, M.J., "Arquitectura modernista en Palma de Mallorca: El edificio Forteza Rey", a *Espacio, Tiempo y Forma, Serie VII, Hf del Arte*, t. 2, 1989, pàg. 441-454

GAMBÚS, M.; MASSANET, M., *Itinerarios arquitectónicos de las Islas Baleares*, Conselleria d'Educació i Cultura, Palma, 1987

GAMBÚS, M.; MORATA, J., *Arquitectura y Renovación. La rehabilitación de viviendas en Baleares*, J. J. de Olañeta Editor, Palma, 1991

GARCÍA-DELGADO, C., "Ciutat de Mallorca: Evolución y permanencia del centro histórico", a *2C Construcción de la ciudad*, vol.13, Barcelona, 1979

GARCÍA INYESTA, N.; OLIVER SUNYER, G., *Cases de possessió I*, Palma, 1986

GARCÍA-RUIZ GUASP, L. i altres, *Palma ciudad de patios*, Ajuntament de Palma, Palma, 1992

GARRIDO, C., "Casas de Palma. Ca la Torre", a *Diario de Mallorca, La Almudaina*, 3 d'agost de 2008, pàg. 10

GELABERT i FONTOVA, D., *Rehabilitación Nou Escorxador Palma de Mallorca*, Dragados y Construcciones S.A., Madrid, 1993

GELABERT OLIVER, M.M., "Claustre de Sant Domingo: un passeig per la seva història", a *X Jornades d'Estudis Locals. Inca, 27 i 28 de novembre de 2009*, Ajuntament d'Inca, Inca, 2010, pàg. 89- 98

GONZÁLEZ DE CHAVES, J., *Fortificaciones costeras de Mallorca*, COAB, Palma, 1986, pàg. 348-358

GUAL, J.; CUETO, J.; PICORNELL, C.; MULET, M.J., *Un abans i un després. Botigues de Palma*, G&R Edicions, Palma, 2007

JIMÉNEZ RIUTORT, D., "Enderrocat, Fort" a *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, tom XIX, Promomallorca Edicions S.L., Inca, 1991, pàg. 7

HABSBURGO LORENA, L.S. (1882), *La Ciudad de Palma*, Ajuntament de Palma, Palma, 1984

HABSBURGO LORENA, L.S., *Las Islas Baleares descritas por la palabra i el grabado*, Imprenta M. Alcover, Palma, 1954

HABSBURGO-LORENA, L.S., *Las Baleares descritas por la palabra y el dibujo*, J.J. Olañeta, 1984, Barcelona

HARGUINDEY, A.S., "La nueva vida del Palau March Museu. La remodelación del Palacio de Palma incorpora una colección de escultura contemporánea", a *El País*, 15 d'abril de 2003

IBN AMIRA AL-MAHZUMI; MUHAMMAD BEN MA'MAR, *Kitab Ta'rih Mayurqa, Crònica àrab de la Conquesta de Mallorca*, Presidència de les Illes Balears, Universitat de les Illes Balears, Palma, 2008

ISASI, R. d., *La Palma de antaño. A través de un cristal 1906-1908*, J.J. de Olañeta, Palma, 1994

JIMÉNEZ RIUTORT, D., "Enderrocat, Fort" a *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, tom XIX, Promomallorca Edicions S.L., Inca, 1991, pàg. 7

JOVELLANOS, G.M. de, *Descripción Histórico-Artística del Castillo de Bellver*, Ed. F. Pons, Palma, 1967

JUNCOSA, M.L., "La Fundación Barceló", a *Casa Viva*, núm. 117, 1993, pàg. 122-127

LADARIA, D., *El ensanche de Palma*, Ajuntament de Palma, Palma, 1992

LADÀRIA BAÑARES, D., "Bellver, Castell de", a *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, vol. 2, Promomallorca Edicions S.A., Inca, 1989, pàg. 67-70

LADARIA BAÑARES, D., "Berga, Palau", a *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, vol. 2, pàg. 94-95, Promomallorca Edicions S.A., Inca, 1989

LADÀRIA BAÑARES, D., "Maneu, Can", a *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, vol. 10, Promomallorca Edicions S.L., Inca, 1991, pàg. 177

LARGO, A.; HEREDIA, C., "El Cuartel de Intendencia será un centro de recursos de creación para los artistas", a *Última Hora*, 5 de juny de 2008, pàg. 74

LÓPEZ-RODO MARESCH, L., *La gestión ambiental y del paisaje de las zonas naturales militares de Mallorca*, Universidad de Cádiz, Cádiz, 2009

LLABRES, J., "Sant Martí de Vilafranca, BIC monumental", *El Mirall*, núm. 30, Palma, 1989

LLABRÉS BERNAL, J., *Noticias y relaciones históricas de Mallorca*, Esc. Tip. Provincial, Palma, 1958-1971

LLABRÉS, J.; PASCUAL, A., *Es Baluard de Sant Pere i la Ribera del Moll*, Promomallorca s.l., Palma, 2004

LLABRÉS MARTORELL, P.J., *Sant Domingo d'Inca*, Ajuntament d'Inca, Inca, 1987

LLABRÉS MARTORELL, P.J.; TUR CATALÀ, M., "Sant Domingo", a *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, vol. 15, Promomallorca Edicions S.L., Inca, 1991, pàg. 291-292

LLADÓ POL, F., "Aproximación histórico-artística a la Fortaleza del Temple" a *Quaderns ARCA*, núm. 5, 1989

LLAUGER, M. A., "Cent anys del Pla d'Eixample", a *Diario de Mallorca*, 22 febrer 2001, pàg. 14

Llei 12/1998, de 21 de desembre, *Llei del Patrimoni Històric de les Illes Balears*

Llei 2/2006, de 10 de març, *Reforma de la Llei 12/1998 de Patrimoni Històric de les Illes Balears*

LLOBET BROSSA, J., *Guia d'arquitectura modernista a les Illes Balears*, Govern de les Illes Balears, Palma, 2000

LLOMPART ROCA, M., *Can Weyler*, Quaderns ARCA núm. 6, Palma, 1990

MANERA, C.; ROCA, J., "Conjuntura comercial i empresa industrial a Mallorca. Primeres notes d'estudi sobre la firma Can Ribas, 1870-1914", a *Afers*, vol. 16, València, 1993

MARCH CENCILLO, M., "Tal y como lo había deseado", a *Palau March Museu*, Fundación Bartolomé March, Palma de Mallorca, 2000, pàg. 5-8

MASCARÓ PASSARIUS, J.; PINYA HOMS, R., "Consolat de la Mar", a *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, vol. 4, Promomallorca Edicions S.A., Inca, 1989, pàg. 71-72

MAS FORNERS, A. i altres, *Història d'Alcúdia*, Ajuntament d'Alcúdia, Palma, 1999

MAS FORNÉS, A.; PASTOR SUREDA, B. i altres, "Roqueta", a *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, vol. 14, Promomallorca Edicions S.L., Inca, 1989, pàg. 375-6

MAS QUETGLAS, J., *Història de la Ciutat de Palma*, Editorial Moll, Palma, 1998

MESTRE QUETGLAS, J., *Quarter d'Intendència*, Editor J.J. de Olañeta, Palma, 2003

MESTRE QUETGLAS, J., "Las fundaciones culturales en Palma de Mallorca: cultura, turismo o espectáculo", a *Modelos, intercanvis i recepció artística (de les rutes marítimes a les xarxes de navegació)*, actes XV Congrés Nacional d'Història de l'Art, vol. 2, Palma, 2008, pàg. 1283-1296

MESTRE QUETGLAS, J., "Cambios de uso del patrimonio: la recuperación del Gran Hotel de Palma de Mallorca", a *La Multiculturalidad en las Artes y en la Arquitectura*, vol. II, Anroart Ediciones, Las Palmas de Gran Canaria, 2006, pàg. 123-130

MESTRE QUETGLAS, J., "De fàbrica tèxtil a centre social: el cas de Can Ribas", a *I Jornades de Patrimoni Industrial a les Illes Balears*, Fundació Endesa, Amics del Museu Mallorca, Palma, 2006, pàg. 154-163

MESTRE QUETGLAS, J., "Restauración y rehabilitación del patrimonio arquitectónico: nuevos usos y funciones. La fábrica de "Flassaders" de Palma de Mallorca", a *Correspondencia e integración de las artes*, vol. III, Departamento de Historia del Arte, Universidad de Málaga, Fundación Unicaja, 2006, pàg. 557-570

MIQUEL, J., *100 anys d'electricitat a Mallorca*, Ajuntament d'Alaró, Palma, 2001

MONEO, R., *Memoria del proyecto Fundació Pilar i Joan Miró a Mallorca*, Barcelona, 1989-1992

MONREAL AGUSTÍ, L. i altres, *Pasado y presente del Gran Hotel*, Fundació "la Caixa", Barcelona, 1993

MONTANER ALONSO, P. de, "Descatlar", a *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, vol. 4, Promomallorca Edicions S.L., Inca, 1989, pàg. 280-281

MONTANER ALONSO, P. de; MURRAY, D., *Patís de Palma*, Guillermo Canals ed., Palma, 1991

MORA, J., "Entregan un aval de dos millones para ejecutar las obras de Ca les Ànimes. La antigua fábrica de tejidos se convertirá en un colegio de Educación Infantil y Primaria", a *Diario de Mallorca*, 21 de gener de 2008, pàg. 17

MORA VIVES, A.; QUETGLAS CIFRE, A., "El Banc de Sóller: història i el seu fons documental", a *VIII Jornades d'Estudis Locals de Sóller i Fornalutx* (novembre de 2013), Ajuntaments de Sóller i Fornalutx, 2014, pàg. 204-418

MORALES MARTÍNEZ, A.J., "Cirujía patrimonial", a *Diario de Mallorca*, 3 de octubre de 2007, pàg. 38

MORATA, J.; TUGORES, F.; RUIZ, M., «Research into Medieval Civil Architecture in Mallorca. The examples of Can Serra, Can Martí Feliu and Can Oleo (Palma, Mallorca, Spain)», *1st. International Research Seminar on Architectural Heritage and Sustainable Development of small and medium cities in south mediterranean regions*, Firenze, 2005, pàg. 335-342

MORATA SOCÍAS, J., *La memoria del arquitecto*, Guillermo Canals Editor, Palma, 1990

MORATA SOCÍAS, J., "Consideraciones generales sobre la pérdida del patrimonio monumental y urbanístico", a actes del *III Congrés el nostre patrimoni cultural: el patrimoni tudat (1836-1994)*, Societat Arqueològica Lul·liana, Palma, pàg. 239-252

MORATA SOCÍAS, J., *La Comisión Provincial de Monumentos de las Baleares (1844-1987)*, Fondo Documental Sección Historia del Arte, Universitat de les Illes Balears, Palma, 2005

MORELL, A.; ALEMANY, A., *El Casal Solleric*, Ajuntament de Palma, Palma, 1995

MULET, B.; VALERO, G., *La vila de Sineu. Itinerari cultural i patrimonial*, Ed. Ajuntament de Sineu, Palma, 1999

MULET i RAMIS, B., *Història dels carrers i places de Sineu*, Ed. Ajuntament de Sineu, Palma, 1987

MULET, M.J., *Fotografia a Mallorca 1839-1936*, Lunwerg, Barcelona, 2001

MULET RAMIS, B. i altres, *Sineu aixeca una nova església. Segle XVI*, Ajuntament de Sineu, 1996

MULET RAMIS, B.; VALERO MARTÍ, G., *Sineu. Guia dels pobles de Mallorca*, Hora Nova, Palma, 1999

MUNTANER BUJOSA, J., *Guía oficial de la ciudad de Palma*, Ed. Amengual y Muntaner, Palma, 1950

MURRAY G., D; LLABRÉS, J.; PASCUAL, A., *Jardines de Mallorca. Tradición y estilo. Siglos XVII-XIX*, vol. I, J.J. de Olañeta, Palma, 1990

MURRAY, D.; VALERO, G., *Raixa. Història i Patrimoni*, J.J. de Olañeta, Palma, 2001

OLIVER, M.S., *La Ciutat de Mallorca*, Imp. Amengual, Palma, 1941

OLIVER, G.; GARCÍA, N.; LLOMPART, G., *De l'Alqueria Ancrad a la cavalleria d'En Nunis : o Torre dels Enagistes*, Ajuntament de Manacor, Manacor, 1988

PARERA SAURINA, M. (Direcció. Barcelona, 1904), *Mallorca artística, arqueològica, monumental*, J.J. de Olañeta, Palma, 1991

PASCUAL, A., *Casa i estament social a la ruralia mallorquina. L'exemple de Binissalem als s. XVII-XIX*, Ajuntament de Binissalem, Binissalem, 2009

PASCUAL, A.; LLABRES, J., *Palma, ideas para la rehabilitación urbana*, ARCA, Palma, 1990

PASCUAL, A.; LLABRÉS, J.; MURRAY, D., *Conventos y Monasterios de Mallorca*, J.J. de Olañeta Editor, Palma, 1992

PASCUAL, A.; MURRAY, D., *La casa y el tiempo. Interiores señoriales de Palma*, J.J. de Olañeta Editor, Palma, 1998

PASCUAL, A.; LLABRES, J., *El Baluard de Sant Pere i la Ribera del Moll*, Promomallorca S.L., Palma, 2004

PASTOR SUREDA, B. i altres, *Guia del Pla de Mallorca*, FODESMA, Palma, 1994

PENYA BARCELÓ, A., *Tallers, obradors i fàbriques. Aproximació a la indústria de Palma durant el s. XIX*, Estudis d'Història Econòmica, Palma, 1991

PENYA, P.A., *La industria Mallorquina. Consideraciones generales sobre su estado y mejores que reclama*, Imprenta Gelabert, Palma, 1884

PIFERRER, P.; PARCERISES, F. (1903), *Recuerdos y bellezas de España*, J.J. de Olañeta Editor, Palma, 1998

PIÑA HOMS, R., *La Diputació Provincial de Baleares (1812-1974)*, Palma, 1979

PIÑA HOMS, R., "Diputació Provincial de Balears", a *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, vol. 4, Promomallorca Edicions S.A., Inca, 1989, pàg. 61-63, 315-317

PIÑA HOMS, R., *El Consolat de la Mar, seu del Govern de les Illes Balears*, Govern de les Illes Balears, Palma, 2005

PIZÀ, G., *L'electricitat a Alaró. Història de la primera central elèctrica de Mallorca*, Ajuntament d'Alaró i Consell de Mallorca, Alaró, 2001

PONS i FÀBREGAS, B. i altres, *Mallorca artística, arqueològica i monumental*, J.J. de Olañeta Editor, Palma de Mallorca, 1994

QUADRADO, J.M., "Del vandalismo en arquitectura", a *Semanario Pintoresco Español*, Madrid, 1851, pàg. 375-379, 385-387

QUADRADO, J.M., *Dos palabras sobre demoliciones y reformas*, Imprenta Guasp, Palma, 1851

- QUADRADO, J. M., "Demoliciones y reformas", a *Ensayos religiosos, políticos y literarios*, vol. III, Imprenta Amengual, Palma, 1852, pàg. 293-311
- QUETGLAS, J., "Gaudí i Jujol a la Seu", a *El pas del temps*, D'A, vol. I, Col·legi Oficial d'Arquitectes de les Illes Balears, Palma, 1988
- QUINTANA, J.M., *El Estatuto de Autonomía de las Islas Baleares*, Consell General Interinsular de las Islas Baleares, Palma, 1983
- RABASSA, P., *Rehabilitació reforma de Can Serra. Premi Ciutat de Palma "Guillem Sagrera" d'Arquitectura 2003*, Ajuntament de Palma, Palma, 2005
- RAMIS, J.; BOUTROUX, A. M.; ALONSO, A., *Historia documental de la Real Cartuja de Valldemossa*, Impremta Soler, Palma, 1973
- REUS PLANELLS, G.A., "Dos claustres barrocs a Inca: Sant Francesc i Sant Domingo. Notes històricoartístiques", a *XI Jornades d'Estudis Locals: Inca, 26 i 27 de novembre de 2010*. Ajuntament d'Inca, Inca, 2011, pàg. 155- 170
- RIERA, J. "L'Almudaina desconocida. El Palacio de la reina Isabel II abrirá sus puertas al público", a *Brisas, Semanario de Última Hora*, núm. 1398, 22/02/2014
- RIERA FRAU, M., "Almudaina, Palau de l'", a *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, vol.1, pàg. 126-127, Promomallorca Edicions, S.L., Inca, 1989
- RIGO CLAR, M., "Memoria descriptiva del Banco Balear", a *Revista B*, 1871
- RIPOLL, L., *Los patios señoriales de Palma*, Ed. Mossèn Alcover, Palma, 1951
- RIPOLL, L., *Nuestras cosas. Mallorca: memoria reciente*, José J. de Olañeta Editor, Palma, 2000
- ROIG, P., "Reforma sin cuartel en el viejo cuartel de Intendencia", a *Última Hora*, 5 maig de 2007, pàg. 43
- ROMAN QUETGLES, J., "Aportació a l'estudi històric i artístic del convent de sant Vicenç Ferrer, segles XVI-XVIII", a *Manacor, cultura i territori. Jornades d'estudis locals de Manacor*, Ajuntament de Manacor, Manacor, 2001

ROMAN QUETGLES, J., *El jardí botànic de la Misericòrdia de Palma. Ciència i cultura de la botànica a Mallorca en els segles XVIII i XIX*, Consell de Mallorca, Palma, 2005

ROMAN QUETGLES, J., "Els Jardins de Raixa", a *BSAL*, núm. 61, 2005, pàg. 197-212

ROMERO CROSA, O., "La rehabilitación del claustro barroco de San Domingo de Inca. Proyecto de restauración, aspectos técnicos y formales", a *VI Jornades d'Estudis Locals: Inca, 22 i 23 d'octubre de 2004*, Ajuntament d'Inca, Inca, 2005, pàg. 227- 236

ROSSELLÓ BORDOY, G.; MONSERRAT BERENGUEL, P., *Les teules del claustre de Sant Bonaventura*, Ed. Fundació de l'Antic Convent dels Franciscans de Lluçmajor, Ajuntament de Lluçmajor, Lluçmajor, 2007

ROSSELLÓ PONS, M., *Memoria para la declaración de Monumento Histórico Artístico en favor del Edificio del Banco de España en Palma de Mallorca (Balears)* (Document inèdit, sic. 1982. AGCM)

ROSSELLÓ, R.; BOVER, J., *Història d'Andratx (segle XVI)*, Ajuntament d'Andratx, Palma, 1999, pàg. 255-258

ROTGER, J., *El Convent de Jesús-Maria de Sineu*, Ajuntament de Sineu, 1936

RUIZ VIÑALS, C., *L'urbanisme de la Ciutat de Mallorca*, Editorial el Far, Palma, 2000

RULLAN VALLCANERAS, J.F., *Sóller. Imatges d'un poble. I*, El Gall Editor, Sóller, 2001

SALAS I FUSTER, A., *Palma ahir, Palma avui*, Editora Balear S.A., Diario de Mallorca, Palma, 2006

SALVÀ, J., "Cuadrado defensor de los monumentos de Mallorca", a *Mayurqa*, Palma, 1970, pàg. 245-256

SANMARTÍN PEREA, J., *Los cien años del Círculo Mallorquín (1851-1951)*, Imprenta Mossén Alcover, Palma, 1951

SANSÓ, S., "El Ayuntamiento pide a Costas la restauración de la Torre dels Falcons", a *Diario de Mallorca* (24/02/2008), pàg. 25

SANSÓ S., "El Bloc pide al Consell que se expropie es Sindicat ante su abandono y falta de usos", a *Diario de Mallorca* (22/02/2014), pàg. 21

SANSÓ S., "El artista Miquel Barceló gestionará Es Sindicat tras su adquisición pública", a *Diario de Mallorca* (22/02/2014), pàg. 23

SANSÓ, S., "Sindicat de Felanitx. 25 años esperando una solución", a *Diario de Mallorca* (26/04/2015), pàg. 24-25

SASTRE, J., *Els llibres d'obra del Palau Reial de l'Almudaina (1309-1314)*, Col·lecció 2000 i Universitat de les Illes Balears, Palma, 2000

SASTRE PALLICER, A., "Descatlar, Palau", a *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, vol. 4, Promomallorca Edicions S.L., Inca, 1989, pàg. 281-282

SASTRE PALLICER, A., "Círculo Mallorquín", a *Enciclopèdia de Mallorca*, vol. 3, Promomallorca Edicions S.L., Inca, 1989, pàg. 290-291

SASTRE PACILLER, A., "Verí, Can", a *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, vol. 18, Promomallorca Edicions, S.L., Inca, 1991

SASTRE PALLICER, A.; FERRÀ-PONS, D., "Olesa, can", a *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, vol. 12, Promomalloca Edicions S.L., Inca, 1989

SEBASTIÁN LÓPEZ, S., *Contrarreforma y barroco. Lecturas iconográficas e iconológicas*, 1970, pàg. 395-399

SEBASTIÁN, S., "La exaltación de Carlos V en la arquitectura Mallorquina del siglo XVI", a *Mayurqa*, vol. V, Palma, 1971

SEBASTIÁN, S.; ALONSO, A., *Arquitectura mallorquina moderna y contemporánea*, Gráficas Miramar, Palma, 1973

SEGUÍ AZNAR, M. i altres, *Cent anys d'història de les Balears*, Sa Nostra, Palma, 1982

SEGUÍ AZNAR, M., *Arquitectura contemporànea en Mallorca (1900-1947)*, Universitat de les Illes Balears, Col·legi Oficial d'Arquitectes de les Illes Balears, Palma, 1990

SEGUÍ AZNAR, M., *El Modernisme en les Illes Balears*, Govern de les Illes Balears, Conselleria d'Obres Públiques, Habitatge i Transports, Direcció General d'Arquitectura i Habitatge, Palma, 2000

SEGUÍ AZNAR, M., *La arquitectura del ocio en Baleares. La incidencia del turismo en la arquitectura y el urbanismo*, Leonard Muntaner Editor, Palma, 2001

SEGUÍ AZNAR, M. i altres, *Palau March Museu*, Fundación Bartolomé March, Palma, 2003

SEGUÍ AZNAR, M.; GONZÁLEZ GOZALO, E.; REYNÉS CORBELLÀ, G., *Guillem Reynés Font, una trajectòria interrompuda*, vol. I/II, Ed. Guillem Reynés Corbella, Palma, 2008

SEGURA SALADO, J., *Possessions fortificades de Manacor*, Ajuntament de Manacor, Manacor, 1987

SEGURA SALADO, J., *Las torres marítimes de Lluçmajor*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma, 1991

SEGURA SALADO, J., "Aspectes històrics del castell de Sant Carles (Portopí)", a *El patrimoni marítim i costaner*, 2004, Palma, pàg. 85-120

SEGURA, M.; VICENS, J., *Possessions de Mallorca*, vol. I/II, Ed. Teix, Campos, 1987-1988

SOLER, G., *Palma*, Ajuntament de Palma, Palma, 1988

TERRASA, L., "Un paseo por la historia. El mueble mallorquín", a *Última Hora*, *Brisas*, núm. 1387, Palma, 07/12/13, pàg. 4-8

TERRASA, X., *El patrimonio desaparecido de Palma*, Tempora, Palma, 2011

TORRES, E.; MARTÍNEZ LAPEÑA, A., "Castillo de Bellver. Obras de restauración", a *El Croquis*, vol. 29, Madrid, 1987

TORRES SIQUIER, P., *Notes històriques del Convent de Mínims de Santa Maria del Camí*, Santa Maria del Camí: Parròquia de Santa Maria del Camí, 2002

TOUS MELIÀ, J., *Palma a través de la cartografia (1596-1902)*, Ajuntament de Palma, Palma, 2002

VALERO I MARTÍ, G., *Itineraris pel centre Històric de Palma*, Ajuntament de Palma, Palma, 1993

VALLÈS, M.E., "Cort destinará este año 500.000 euros para rehabilitar el edificio Gótico de Can Serra", a *Diario de Mallorca*, 12 d'abril de 2006, pàg. 61

VALLÈS, M.E., "La Antigua bateria de Enderrocat serà reformada como un hotel rural de lujo", a *Diario de Mallorca*, 09 d'agost de 2010, pàg. 5

VENTAYOL SUAUE, P. (1928), *Història de Alcúdia*, 3 vol., Ajuntament d'Alcúdia, 1982

VERD, S., "El Baluard", a *Diario de Mallorca*, Palma de Mallorca, 22 de febrer de 2001, pàg. 23

VERDAGUER, M., *La ciutat esvaïda*, Editorial Moll, Palma, 1977

VIDAL REYNES, J., *Arquitectura i Art a Mallorca. Antologia de textos*, Guillem Reynes Font, Edicions Documenta Balear, Palma, 2006

VIVOT, T., *Les possessions de Mallorca*, vol. I/II, El Gall, Palma, 2013

ZAFORTEZA MUSOLES, D., *Ca'n Berga. Historial de la casa palacio de esta familia en Palma de Mallorca*, Sucesor de Vives Mora Artes Gráficas, València, 1951

ZAFORTEZA MUSOLES, D., *La Ciudad de Mallorca. Ensayo histórico-toponímico*, Ajuntament de Palma, Palma, 1985-89